

З ДУШІ ТА СЕРЦЯ

Художній збірник з вшанування жертв геноцидного голоду в Україні

Серія «Бібліотека
«Видання журналу «Бористен»

З ДУШІ ТА СЕРЦЯ

Альманах

Дніпропетровськ
«Пороги»
2011

УДК 081/082

ББК 94.3

З-11

Серія «Бібліотека «видання журналу «Бористен» започаткована в 1992 році.

Упорядник Ф. А. Сухоніс

До альманаху «З душі та серця» увійшли твори авторів про найтрагічніші роки Голодомору в Україні. Книга складається із чотирьох розділів — прози та віршів.

Видано в авторській редакції

ISBN 978-617-518-168-3

Сухоніс Ф.А.,
упорядкування, 2011

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Є коло тем, які викликають не просто роздратування, а лють у російських шовіністів, наших хохлів-безбатченків, у тих, хто попри здоровий глузд і логіку сьогодення продовжує залишатися з впертістю п'яного «саветським чєлавеком». Очевидно, що це згадки про Конотопську битву, Мазепу, січових стрільців, петлюрівщину, УНР, бандерівський визвольний рух, ОУН, УПА, Національну Церкву і ще про все те, що стосується проявів самостійності та непокори нашого народу в стосунках з Москвою, в прагненні справді бути господарем власної долі. Та є серед цього переліку тема, котра попри її трагізм і, здавалось би, аполітичність, так само викликає скажену реакцію у всіх тих, хто й надалі хотів би бачити Україну лише «южнорускім краєм». Це правда про Голодомор в Україні 1932—1933 років.

Неодноразово, на жаль, мені доводилося пересвідчитися, як негативно сприймають, скажімо так, усі опоненти української державності згадку про цю Голгофу нашого народу. Тут вони всі єдині у своєму сичанні: від спитого бомжа до якогось псевдоакадеміка. Така позиція мерзотна для кожної порядної людини. Не даремно ж фактично увесь цивілізований світ визнав, що у 1932—1933 роках в Україні російська колоніальна адміністрація запровадила штучний голодомор з метою нищення корінного етносу як одного з найбільш ненадійних у справі «построєння светлого будущего». Такий історичний факт. І його ніщо не змінить, не виправдає та не викривить.

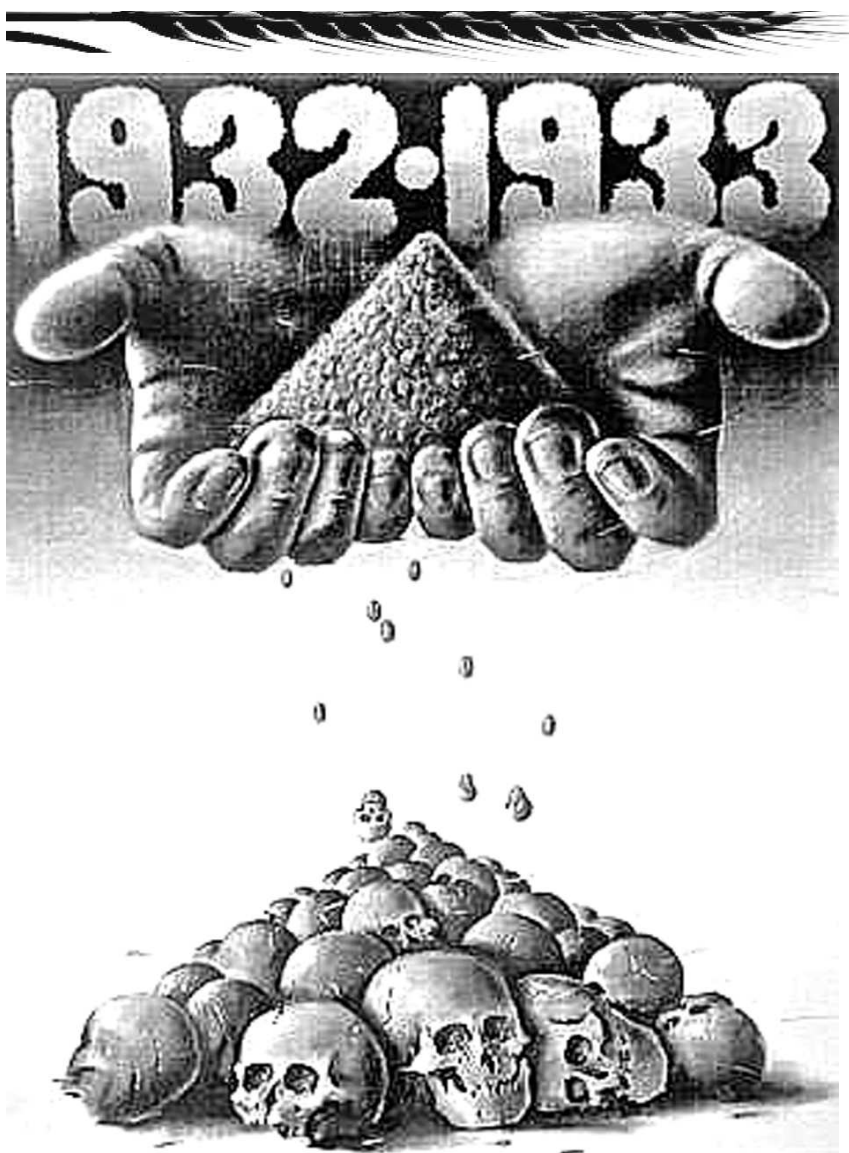
Однак, так вже складається в нашій долі, що кожен, хто вважає себе українцем, мусить відстоювати свою ідентичність, свою державу, зберігаючи і примножуючи пам'ять про невинно закатованих на початку минулого століття. Адже чому скаженіють українофоби усіх відтінків, коли мова заходить про геноцидний голод 1932—1933 років? Причин тут декілька. Але найголовніша та, що, визнавши достовірність такого пекельного страхіття, доведеться усвідомити й факт, що все, пов'язане з Москвою, несло українському народу горе та

страждання, що братерські обійми «старшого брата» були для наших людей не родинними, а задушливими.

Збірник «З душі та серця», котрий Ви, шановний читачу, тримаєте в руках, — це той маленький внесок редакції часопису «Бористен» у святу справу оборони пам'яті про жертви геноцидного голоду від зазіхань нелюдів. І з огляду на вищезазначене — це ще одна декларація того, що Україна була, є і буде! Як би не прагнули знищити її чи то фізично, чи то духовно московські шовіністи та доморощені зрадники-хохли. Книга побачила світ завдяки жертовності українців західної діаспори. Відповідну листу доброчинців Ви можете знайти наприкінці видання. І це ще одне бентежне свідчення того, що ми, українці, всі єдині, коли йдеться про найболючіше у нашій історії.

***Фідель Сухоніс, редактор журналу «Бористен»,
упорядник художнього збірника «З душі та серця»***

СЛОВО КЛАСИКАМ

МАРІЯ

(Уривки з роману. Фрагмент «Книга про народження Марії» та «Книга про хліб»)

Матерям, які загинули голодною смертю
на Україні в роках 1932—1933

Книга про народження Марії

...Маленька Марія йшла вже з життям. Не раз прокинеться від сну, нап'ється з матиного лона пахучого напою і наповняється радістю... Белькоче, піднімає до самого носа ноженята, завзято пацає ними, розчепірює ледь помітні пальченнята, а руками ловить щось настирливе перед очима. Стільки праці, простору. Таке чудесне й смачне молоко!..

Книга про хліб

I

— Як перестріляють, візьмеш, Маріє, хлопця, і підете, перевернете на Довгій конюшину. Я покосив її вчора, і хіба вони дадуть довести до пуття. А я піду на сходку. Чогось знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив...

— Та не барись на тій сходці.

— Не барися на сходці. Добре тобі казати — не барися... Там тобі як зачнуть крутити голову, мусиш же боронитися.

У полудень стріляти перестали. Марія бере вила і йде з Лавріном обертати конюшину. Дорогою через поля суне довжелезний обоз. Спереду кілька кіннотників везуть червоний прапор. На возах лежать і сидять люди. Розхристані сорочки, загорілі волохаті груди, немиті лица, чорні брудні руки. Грає ручна гармонія, і хриплий високий голос виспівує:

Ех, Україна, да хлебародная...

Марія і Лаврін перевертають покоси, вершники з червоним прапором наближуються, рівняються з нею.

— Ех, бабка! Харош клевер? Подавай сюда! Ребята!.. За роботу!..

Марія стала і витріщила очі. Сотня «ребят» сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвали, розкидали і топтали кіньми покоси.

— Господоньку! Що це твориться? Що то за люди приїхали?..

— Малчі, бабка!.. Тепер савецкая власть. Не бойсь, товарищ Ленін всьо заплатіт. Он тебе всю памещіцкую землю отдал, а ти кричіш...

— Але ж ви не татари. Нащо ж розкидати, топтати!..

— Малчі, старая!.. Ето війна!.. — Марія дивиться, як твориться війна.

— З ким, люди, війна?

Покоси зникли. Обоз понапихав вози конюшиною і з гармидером потягнувся далі.

— Підемо, сину, додому. Висушили конюшину й без нас. Ленін заплатить.

Марія і Лаврін пішли додому. Ввечері вернувся зі сходки Корній.

— Ну що там? — питає Марія.

— Тьху! Бий тебе сила Божя! Прийдеться віддати корову...

— Як то? Кому?

— Та кому ж! Савецка власть. Півдня, сукин син, говорив і поголосували за «развьорстку». Нам записали корову.

— А чому ж ти не боронив?

— Ага, вборониш... Чорта два вборониш!.. Марія оповідає за конюшину.

— Як? Забрали? Всю? Таж не може бути! — кричить Корній.

— Не всю. Розтермусили і втоптали в землю...

— От тобі й власть! Не дурно до неї пристав наш Максим. Там, видне, всі такі господарі... Чому ж ти нічого не казала?..

— А чому ж ти нічого не казав за корову?.. Мовчать. Що казати. Починає Лаврін:

— А я казав, що Україна ліпша. Були петлюрівці...

— Мовчи ти мені з тими петлюрівцями. Також вояки! Воювали, воювали і піддалися банді шарпатюг!.. Тра було строгий режим, і все... А то оголошення щодня... Ні, он не оголошують, а деруть...

Через кілька днів десяцькі заказали по селі вести на мобілізацію коні.

— Подуріли, чи що! То ж це грабунок! Заберуть коні, чим засіємо поля? Хто ж так робить? Що будуть жерти після...

Не мав часу старий розважати. Скорше веди свої коні. Совецька влада потребує їх. Думає Корній:

«Вести? Як хто не поведе, буде післано вояків-червоноармійців і не тільки заберуть коні, а і все, що вважатимуть за потрібне. Це не жарти. Що їм, таким шарпатюгам. Нічого не зробиш, треба вести. Прощайте, мої коники! Довго вас хоронив, плекав. Послужили ви мені, а тепер заберуть, і хто знає, яка нова революція заморить вас голодною смертю...»

Сів Корній на коня і повів. Комісія довго не заглядала в зуби. Відв'язали одного коня, дали кусник паперу — і до побачення. Більше тебе не треба. Привів Корній додому замість двох коней одного.

— Щоб вас Бог побив!.. Злодії, гарештантюги, грабіжники...

— Так, стара, почалося. Розживемося тепер, — каже Корній. — Була війна — не зломила, то прийшли банди голодранців, які доконають.

— Ах, доконають, доконають... Видно, що доконають.

— Але погинуть і самі. Що ж жертимуть? Тож не для себе тільки людина працює...

— Або вони за це думають. Або та сарана, що летить над землею та нищить все до пня, думає, що їстиме завтра? Так і вони. Хіба ж то військо? Де і хто коли бачив таке військо? Якись онучарі — не військо...

І коли зробили ще одну реквізицію лишків та дійшли — «все на революцію», дядьки не видержали:

— То різал-ма, нарікали на Петлюру, а воно був рай проти того большука.

— Ее-е!.. Що й казати...

— Не було кому вчити народ...

— Не вчити, а бити. То було нарікали, що підводу, яку візьмуть на пару днів... А ці, дивись, зовсім забирають...

— А ще, люди, не те прийде. Кажуть, вони хочуть весь народ обібрати, бо всі мають бути рівні. А як зробиш, щоб усі були рівні? Дати бідному не дасть, бо й сам нічого не має. Ну так забрати у багатшого треба, а тоді всі рівні...

— Не дозволимо! Досить! Треба кінець зробити. Смерть комуністам!

Дядьки вхопились за обрізанки. Піднімалося село за селом, висилалися делегації до петлюрівців, всі як один рухнули на грабіжників.

Вигнали. Втомлене і засапане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже... Хай чорт, аби не більшовик. Що хочеш роби, а тільки не роби комунії.

— Я йому буду зі сонцем вставати, дертися, а якась халера нетруджена має розпоряджатися моєю працею! Хай йому краще черево висохне, ніж дам якомусь Хаїмові свою кривавицю...

1920-й і 21-й роки. Роки солі й хліба. Валки босих людей з мішками на плечах, сотні верстов йдуть пішки по сіль. З півночі сунуть обвішані торбами і кацапами поїзди.

— А, чортова кацапня! Опаскудили цілу Росію, а тепер на Україну прете! Нам і самим немає чого жерти! — кричать селяни і погрожують кулаками. Повстанські загони підкладають під рейки «шашки» і спускають з насипу обнизаний мішочниками поїзд. І тут йшла сердечна розплата за братерство, за спільний котьолок і за єдину неділиму.

Хліб. Виривали один другому з рук, з зубів... Сухі, жилаві руки простягалися за відібраною торбою, а з розтрощеного черепа лилася жовтава кров.

— Геть, ненажеро! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив!.. Геть, бородатий дияволе!..

А поїзди все-таки сунуть. Сунуть безперестанку і без кінця. Земля України стогне, п'є кров, насичується, лускає, криється високими, дикими бур'янами.

Шумить тирса, шелестить очерет, кряче ворон. У чорному лісі повзуть тіні. Повстанці? Більшовики? Ті й другі. Зіткнулися, й нема милосердя. Не на життя, на смерть стялися. Сьогодні ті, а завтра другі. Як зручно, легко стрілялося, як вмілося в'язать петельки й розвішувать по дубах дібров дітей одної землі.

І червоний, суворий бог не видержав. Зашироко розмахнувся. Світ забажав запалити, стерти на порошок... Жадав стоптати всі племена і раси, затерти і зогидити їх лице, йшов до мети через огонь і студінь, гнався по купах трупів, по гострих багнетах, ревів болем бажання і пристрасного хотіння перемоги. Та нелегка була боротьба. З-за кожного стовбура і куща витягалася пальката з ножем рука, яка непомильно, з любовною дбайливістю цілила у волохате його серце.

Не видержав скажений ідол. Впав і розплягуцився по широчезних просторах чужих країн, стікає рудою кров'ю, дивиться мідяним зором на брудний мужицький чобіт, що владно вже ступив на груди потвори.

Тоді в пекельних кузнях готує Сатана свій сатанинський винахід. На полотнищі свого прапора виписує: НЕП, УССР.

Прокидається рано повстанець-мужик, дивиться крізь проріділий соціалістичний туман, бачить кривавий прапор і бачить сатанинські літери. І опала йому бойова рука, схилилась до землі обрізанка... Додому, чорний підземний брате! Перемога! До ріллі! До плуга!

Тупнув дядько переможною ногою, зареготав соняшним криком і дико, пристрасно обнявся з скривавленою землею. На ній виріс твердий іржавий моріг. На ній буяли патлаті бур'яни. Мужик, замість відібраного коня, ліз у шлею, поров отупілим лемешем твердінь морогу, розривав бур'яни і кропив голодну ріллю вирваним від спраглих уст хлібом.

Земля мліла. Земля віддавалася сонцеві й мужикові. Скажено топтався кострубатий полюбовник по лоні п'яної своєї любки, захватно вдовольняв її ненатхненну пристрасть.

І гнали паростки. І шкіра ланів зеленіла. Сонце, піт і кров злились у барви хвилюючих безмежних полотниць найкращої з картин. Йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин!..

II

Минув рік. Налилася білим цвітом весна. Небеса юрять патлатими хмарами, а сонце владно попирало заходом землю. Втоплена Марія притягла з поля старечі ноги, сіла під залитою цвітом грушею і слухала згасаючу пісню сонця та вечірнього дзвону.

Вернулися — неділя, Бог, дзвони, вернулися тихі соняшні вечори і очікування недільного відпочинку. Он прорізала гострим крилом парене запахами цвіту повітря невгамовна вертуха-ластівка, несучи ротатій родині здобич переднедільного вечора. Он на причілку розніжена голубка, а коло неї топчеться і воркує проповідь любовних засад її набундючений дружина.

З поля вернувся Корній.

— Гарно росте наша пшеничка. Тільки багато волошки за ці роки розвелось, — каже він.

— Надія щодня кілька ряден принесе корові, навіть веприк їсть, коли покришиш і обмішаєш грисом. Коли б більше часу і сили, пішла б і я полоти пшеницю...

— А де ж Лаврін?

— Ще не привів коня з паші.

— Казав же йому не бути до самого смерку... Дяка Богові, що маємо хоч одного сина як сина. Треба б віддати десь, хай би вчився.

— А хто тут буде? На землі?.. Цей же ж, бачиш... — Марія показала поглядом на другу половину хати, де жив відділений Максим.

— Е-е, Маріє... Гублю віру... У все гублю віру. Отак йдеш полями. Ті самі вони... і не ті. Перестаю у землю вірити.

Корній сів і собі коло старої. Сонце заходить. Повійнув легкий вітрець. Зірвалося і посипалося додолу кілька пелюстків цвіту. По короткій мовчанці — Корній:

— Поглянь на Божий світ. Поглянь на наш сад, наше поле... Подивися, які он дерева... А пригадай, Маріє... Вони ж коли зродилися... Поле було, рівчаки. Отам одна вишня стирчала. А тепер? Ходилося по лісах, запустах, збиралося дичечки, тицалося рівними рядочками, щодня заглядалося до них: чи прийнялися, чи ростуть, чи нічого їм не догаряє. І вирости. Вирости, бо за тим ходилося. Думалося, так, чоловіче! Життя твоє не належить тобі. Ти не для себе родився. Життя твоє належить отим дичечкам, отим щепкам, отим яблунькам. Сила твоя, кров твоя — хіба ти, вибраний чоловіче; потребуєш ту силу і ту кров? Її ж потребують поля, земля потребує силу твою і твою кров. І віддавав. І не думав над тим, кому буде, кому це дістанеться, хто з'їсть ту овоч, оту пшеницю. Раділося лишень з того, що це, чоловіче, твоє і ти, чоловіче, можеш свobodно виконати Боже приказання: «В поті лица твого будеш ти їсти хліб твій!..» Чоловік, бувало, вставав разом зі сонцем. Вмивався росою, на ходу Богу молився. Скільки, Маріє, вилилось нашого поту... Пригадай, скільки поту вилилось... Страшно подумати. А тепер... Чула ж, що він (кинув на половину сина) сказав: «Заволота! Кулачня! Гидра контрреволюції!..» Подумай тільки, що він сказав... Ех, Маріє... Хіба можна врити далі і хіба потрібно жити?

Подумав. Сиплються знов пелюстки грушевого цвіту. Воркує голуб.

— У тому, Маріє, що дала мені земля, — пізнав радість. Радів, коли спричинився до чогось доброго. На тому місці, де росло одно родюче дерево, хотілося, щоб росло два. На тому місці, де стояла городжена клуня, хотілося, щоб стала мурована. Стару, зогнилу хотілося замінити новою, світлою, мурованою... І так було, і так сталося. І який же я гріх робив, коли у мене з двох десятин повстало дванадцять? Коли у мене з одної корови стало шість... Коли з десяти родючих дерев виросло двісті? Який це був, розумна людино, гріх і пощо взивати мене сволотою, кулаком?.. Що я не хочу віддати своєї праці даремно, що я не бажаю на старості днів тягнутися у жидівський гайдер, у оту комунію?.. Щоб я, що

цілий вік лив піт, що витворив стільки хліба, яким можна прокормити цілу державу, йшов до отої комунії і там щовечора наставляв старечу руку, щоб мені який-небудь Янкель давав кусень глевкого, з посліду хліба? О ні! Ото вже ні!.. Тоді хай я буду кулак, хай буду сволота, хай роблю контрреволюцію... Тоді я краще візьму паклю клоччя і запалю все, що витворили руки мої... Бо кпитися над собою ні одна розумна людина, хай навіть як я, стара, не дозволить. Ні, ні...

Корній знов замовк. Тиша. Марія зложила обидві поморщені старечі руки у пелені і спокійно, рівно дивиться перед собою в далечінь вечірнього смеркання. У теплій спокійній ночі проносяться перед нею тіні минулого, чує далекі сміхи, бачить погляди теплих очей. Бамкання дзвона замовкло. Голуб, видно, втихомирився і заснув.

— І думаєш, — каже по хвилі вона, — нас таки осудять? Ніхто за нас не вступиться?

— За нас? Чого за нас вступатися? Ми нікому не зробили зла. Ми винні хіба тим, що працювали... Що надто багато працювали...

Корній замовк. З двору поволі підійшов старий пес Сірко.

— От, — каже Корній, — хто є ще вірний нам. Скільки літ стеріг він нашу працю. Але тепер, видно, і він не потрібний. Немає тепер злодіїв. Його замінив грабіжник, якому нема заборон... Ага!.. Чуєш? Заіржав кінь.

— Лаврін вертається з поля.

— Піду поможу. Ходи зі мною, Сірко. А ти, стара, йди та приготов щось Лаврінові.

— Вже все готове.

Старий підвівся і досить бадьоро пішов на край саду. Западав вечір. На молоду траву зсідала роса. З імлистої долини чути кінське іржання та дзвінкий молодий спів. Хлопці з діброви їдуть. Пасли коні, їдуть і заливаються:

— Гей, хто в лісі, озовися!

І Хто за лі-і-ісом, обізвися!

Та викрешем огню, та закурим люльку,

Не журися!.. Гей до-олино-о-о-о, гей!

Голоси молоді, свіжі! Під саме небо знімаються, радістю заливають землю... А після спинилися коло криничини поїти коні, і пісня увалася. Чути тільки підсвистування та реготи.

Корній стоїть коло струхлявілого передвоєнного плота, і чомусь веселість перемагає острах та смуток. Стоїть старий і очікує... «А може, — думає він, — така вона, земля наша... А може, якраз вона і цих переможе...»

Коло старого стоїть Сірко. Він чує радість свого довголітнього пана, і йому хочеться брехати. Стоїть, помахує хвостом, але не одважиться подати голос. Хай, аж пісня, коли відкричаться люди, коли ніч настане...

III

Максим, що перед роком зо «всіх фронтів» вернувся, що «страждав» і за «рабочий клас кров свою проливав», тепер доношував свою шкірянку, іноді виймав нагана, яким «розстрілював контрреволюцію», і робив з себе велике начальство. У нього, подивіться, одно галіфе чого варте. Те його галіфе, ті червоні чоботи, ті настовбурчені кляпи будьонівки — все то кричало і агітувало за владою, яку він носить. Ах, який він «есервик». Сам дідько не розбере, що то за мерзенне слово, але кожний знає, що то якийсь старшина, чи писар, чи щось подібне...

Це саме змусило його одного разу прийти до батька.

— Знаєш що, старик! Вот бачу у тебе богомази вісять... Чи не варто їх послати у печку?..

Добре, що цього не чула Марія. Корній на такі речі більше звиклий, бо сам у матросах колись був і чув, багато чув... Але тепер не сказав нічого, ані на сина не глянув, ані бровою не моргнув. Стулив міцніше уста і дивився впертим поглядом перед собою. Максим вийшов. Добре, дуже добре зробив...

Через тиждень старі перебралися... Тут недалеко, через сіни у малу хатчину. Забрали того не багато, але дещо таки забрали. Всього не лишили Максимові, бо той має і не потребує. Образи свої Марія також перенесла. Ціле життя бачила їх перед собою, і на шлюб благословляли образом

отії почорнілої Матері, що кормить дитину. Може, комусь це нічого не каже, але їй це дуже і дуже промовляє... Глибоко, до самої душі, десь туди, куди не заглядає ніяке людське око і куди немає доступу нікому більшовикові. «Мати Божа! Ти ж, Пресвятая, у муках Сина родила! І Ти була, як всі матері, пренепорочна, палаюча любов'ю, страждаюча... І Син Твій був Сином живим з тіла і крові... Заступи, Мати Свята, нас, всіх матерів, перед найвищою силою».

Марія і молилася, і думала... Ніколи стільки не думала, як тепер. Десь ті думи бралися, як чорні хмари восени... І було їх так багато, і нема з ким слова промовити. Все навкруги мовчить, чекає... Все з опущеними руками, все дивиться перед себе, і, видається, нічого ніхто не бачить.

Трохи надії ще є. Марія має ту дитину, Лавріна. Чує її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене і не скаже їй геть. Але той все не дома, і такий він заклопотаний. Все він міста тримається, а там тих хлопців. Терплять вони всі, живуть у тих дірах на воді і сухому хлібі. А скільки вечорами говорять! Всі вони хочуть по-своєму зробити і не піддатися зморі, яка налягала на цілу землю та на всіх людей. Можливо, вони щось таки зроблять. Не можна усім повірити, що так-таки має бути, і це все. Мати не зовсім добре, але все-таки знає, що Лаврін «з нею», та з батьком, та з старими звичками, та з землею, на якій колись лив свій піт батько. Інколи приїжджав додому і жив не у Максима, а у батьків. Спав на вузькій лавці або у клуні...

Але на цьому не скінчилось. І був тут знов Максим. Довго надумувався, не повертався язик на слово, але надумався, прийшов до Корнія, до малої хатини. Каже:

— Ну... Знаєте... Я, собствено гаваря, женица хочу... — Корній підняв голову.

— Женись...

— Я от і женюсь... Правильно. Але потребу хату...

— Ти ж її маєш, — вимовив Корній, хоча спокійно, але голос здригнувся.

— Цілу хату потребу...

Корній встав і вийшов. Нічого не сказав, бо зрозумів. Син виганяє його... Кудись виганяє з тієї самої хати, яку він збудував для себе, для дітей і для цілої своєї сім'ї. Максим не лишив його. Розлютився, знайшов батька в садку...

— Чого ти хоч? — вирвалось з Корнія.

— Хочу, щоб ви хату випорожнили. — Подивився на нього Корній тугим поглядом.

— А неба ти не боїшся?

— Брось, старик. Немає часу на шутки. От там Закаблуква хата порожня...

— Сам ти йди туди! — викрикнув зо всієї сили Корній. — На чуже мене спихаєш. Не моє то, і не ступить туди моя нога. Вирване людям, нашим сусідам... Що скажуть? Ті в Сибірі, а я маю...

І старий не договорив. Надто багато у цьому такого, що ніяким словом не вискажеш. Зуби ціпнуть, кулаки стискаються, кров піднімається до голови. Власний є то син, але хочеться наступити на нього чоботом і розмазати по землі, мов черва чи гусеницю. Така ненависть втискається, така буря люті непокоїть кров...

Після цього до Максима зайшов Лаврін. Марія бачила, що Лаврін все знає. Очі бачили, але серце її бачить ще більше. Коли Лаврін пішов до Максима, не витримала і сама вступила за ним. Лаврін подивився на матір і ніби спитав: що вам тут треба, мамо? Спи тав лише поглядом... Підступив до Максима.

— Ти! — сказав йому — Ти! Ти викидаєш з хати батьків? Ти-и! Чорте! Сатано! — вереснув Лаврін. Максим дивився на брата вперто і гостро, а рука сягає до нагана.

— Лавріне! — кинулася до нього Марія. — Дитино! Ді-ти!

Кинулася між них і стала між ними, мов хвиля морська, що вирвалась з просторів і сп'ялася. Справа син, зліва син. Обох їх породила... Звернулася до Лавріна, підступила до нього зовсім близько...

— Відступи, дитино! Відступи! — казала вона тремтячим голосом. — Ходи звідсіль, сину!

Взяла його за руку. Це рука не дитяча. Це рука чоловіка,

але вона взяла ту руку, мов дитячу, і потягнула за собою. Він не відважився перечеити, бо чув, що тут воля її, воля матері говорить до нього. Чув і розумів, що інакше було б зле, що могло б статися дуже багато.

На дворі вже вечоріло. Між тим вечором, між тією темнотою чути розлите прокляття, яке плаває тут і запливав до кожного закутка, до кожної дірочки. Збоку он Закаблуків, Марко, був у петлюрівцях... Він десь пішов і не вернувся, але тут була його тінь, була про нього згадка. Тому і вислали Закаблуків десь далеко, де та тінь не може бути ані страшною, ані небезпечною.

Тепер ту хату мають зайняти Корній, Марія і Лаврін...

Лаврін довго над цим розважав і нарешті рішився.

— Ні, тату! Хату ми займемо... Так буде краще... І для нас, і для Закаблуків... Інакше вона розвалиться. А там побачимо.

Як Корній, так і Марія на це не відповіли. У них обох однакові думки. По вечері, коли запала ніч, Корній вийшов на двір, поглянув на зоряне небо, подивився навкруги. Після пішов у сад. Великі, розлогі дерева. Вони щойно одцвіли. Зав'язуються зеленухи, шелестить і шепоче молоде листя. Сад тягнеться далеко, аж до рову, де починаються старі закинуті каменоломні. Колись там камінь били і мурували. Там і Корній чимало сили своєї залишив. Попотягав пудового лома, тяжчого молота. Рвав з земної утроби вапняк, возив додому, складав мури... І от стоять вони тепер запуснені, занедбані і порожні. Заросли покинуті каменоломні. Не б'ють там уже каменю. Не вірять люди самі собі. Хто знає, чим і як все те скінчиться.

Поволі, мов тінь, обходить Корній своє колишнє господарство. До нього підбіг пес.

— Так, так, собако! Виганяють нас звідсіль. — Глибоке зітхання вирвалось у Корнія. «А що, як візьму паклю? Нащо воно стоїть? Кому яка користь?» — думає Корній. «Ні. Не вистане сили, не знайду відваги. Все ж то оцими руками робилося. Кожний камінь хоронить на собі дотики моїх долонь. Немає сили... А ще, коли б не Лаврін. Хто його

знає... Не можна думати і навіть припустити, що ті каналії перемогли нас».

А ніч пливе собі. Зорі горять. Дихає теплий з полів вітер, приносить запахи жита і польових квітів. На траву завпала роса. Не хочеться йти спати. Немає сну. Хочеться йти серед ночі, йти по полях, високими житами, пшеницями, збивати росу, дихати вільним повітрям волі. Життя висковзує з-під старечих ніг — дорого, потом і кров'ю куплене життя.

Корній і Марія, мов старі птахи, залишили своє давнє гніздо і вилетіли... Чулися відірвані від землі. Боялися ходити по чужій хаті. Боялися голосно говорити. Все здавалося, що прийде справжній власник цього гнізда — і прожене, і посміється, і оганьбить їх... Дні йшли.

Надія приходила до матері і казала:

— Ну, знаєте, мамо, мій починає господарювати...

— Слава Богу, — говорить Марія. — А я так боялася, так, знаєш, боялася... То, чуєш, і батько наш таким був. Але як людина чесна — оговтається. То лиш він, отой Максим, таким виродком вдався. Нічого у нього святого. Господи! Господи! І що то за страшна дитина...

— А мій ще вчора каже: знаєш, Надіє, коли, каже, перейде ота комуністична дурійка, так зачнемо господарювати. Шкода, каже, на таких, як у нас, полях робити чортзна-що. До них треба господарських, працьовитих рук. А я сміюся. Що ж, кажу, не віриш більше у рай? Усміхнувся тільки і махнув рукою. Ет, кинув. Все то, каже, дитинство було. Купили собі веприки, заводимо конята. На другу весну, як не погіршає, поставимо клуню. Хата ще добра, але нема де зложити збіжжя. Але я, мамо, чуюся тяжкою...

Марія подивилася на дочку.

— Нічого, дитино, — каже по хвилині. — У цьому наше щастя. — Згадала своє перше материнство і тяжко зітхнула. — Мала і я багато горя, але коли б не дав Бог гіршого, все ще можна було б пережити. Не можу скаржитися. І ти роди, і якщо твій починає до землі братися, все буде добре...

Надія не має часу довго баритися у матері. Забігала часто, але постоїть хвилинку, навіть не сідає, поділиться з мамою

думками, горем чи радістю і біжить знов додому. Там стільки тієї праці. Куди не кинь оком, скрізь треба приложити руки, скрізь треба дати лад і порядок.

В хаті у неї чисто і весело. Образів не викидала, не допустила до такого. Вбрала їх так, як колись убирала дома. На стіні велике дзеркало, на нім рушник, коло дзеркала кілька фотографій Архипа у матроському та велика картина морської паради воєнного флоту. Крейсери, дредноути, міноноски... Архип не раз пояснює Надії, що значить кожний такий корабель і яке його призначення під час війни.

До всього Архип скоро примирився з Лавріном і тепер, особливо після голодових років та висилки багатьох селянських родин на Сибір, погляди щодо політичних питань, а особливо відношення українців до москалів не різнилися.

— Чорти його могли знати, що з того вийде, — казав він не раз. — Хіба ми знали що про Україну? Звідки могли знати? З царської школи? З військ? Різних соціалістичних агітаторів було більше ніж треба, але про українські справи нічого не говорилося.

На жнива Архип взявся до праці. Поля ділилися, забиралося багато до колгоспів, але Архип твердо тримався власної господарки. Вставав раненько, йшов з косою в поле і розмахував нею на всю широчінь. Клалася на грабки пшениця, відносилася на бік і стелилася довгим, рівним покосом. Надія йшла за косарем, за спиною у неї півкопи перевесел прив'язано... Висмикує по одному і в'яже снопи. А Архип знай розмахує косою, знай підтинає стебла і кладе їх в покоси. Радісно і приємно, хоч і нелегко. Сонце он підноситься, припікає, смажить у спину. З чола по загорілих щоках течуть потьоки поту. Не маєш досить часу втирати їх... Хай собі течуть. Хай капають на землю. Не чужа ж..

І кілька днів довгими рядками стоять по полях півкопи. Зграї ворін та шпаків кружляють над стернами, визбирують кузьок та хробаків.

— Ну, цього року, здається, не потребуватимемо журитися за хліб, — каже Архип.

— Коли ті грабіжники не відберуть...

— Не дамо. У землю закопаємо, а не віддамо. Стільки працюєш, мучишся і віддай чорт знає кому...

По жнивах Надія дістала дочку. Треба охрестити. Архип, хоч все ще недолюблював попів, погодився, щоб хрестили у церкві. Принесли від хреста маленьку нову людину, а ім'я їй Христина. Плаче і домагається їжі. Їй хочеться вже жити. Так сильно хочеться жити. Дайте їй змогу піднятися унизу, не розтопчіть її, — ви, великі, ви, божевільні!

Того року родилося багато інших нових людей. Відступив Маркс, голод, минулося безпліддя, вернулася гарна й розумна осінь, вернулося мудре й святе життя.

III

Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця.

На степи, яри, ліси навалилася зима. Хати, дим і жаріючі огники віконечка. Скриплять намерзлі ворота, вулицею йдуть ошубкані в кожухи українці. Під їхніми ногами рипить мороз.

Степами гудуть хуртовини. Широко розмахнувся західний вітрисько і б'є могутнім крилом український простір. А село міцно впилося ярів та пригірків. Кліщем вгризлося у масткий чорнозем й накрилося стріхами та садами. Сильне, тисячолітнє, кулацьке село.

У селі монастир. Багато віків розносився над селом його великий дзвін. А коли весни приходили, коли зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирський дзвін тоді потужно виривався з квітучого моря і довго дзвенів під вишневими хмарами.

І було так багато віків. Мінялися люди, мінялися стріхи, гусли і ширшали сади. Рили землю, виривали з неї камінь. На місці дерева ставали мури, а монастир, і дзвони, і весни з цвітом, сонцем та соловейковим співом були ті ж.

Минула остання зима. Зацвіли знов сади, знов заgrimіли солов'ї, а дзвону не стало. П'ятилітка. Металу треба. Індустріалізація. Зняли й відвезли дзвони.

Селюх піднімає від землі очі і не пізнає краю свого.

— Брати! Одурили нас! До оборони! Але обрізанка вже давно поржавіла. Навколо мужика мур багнетів, селькорів, гепістів. Обхопили його, незламного велетня, клали на землю, топтали по загартованому шорсткому лиці, крутили назад мозольні руки...

Крицевими дорогами мчать у далечінь поїзди. Там сніги, морози. Там сосни шумлять і виють білі ведмеді. Соловки. Страшне, незабутнє слово, страховище і рана віків. Мільйонна могила України.

— Мамо, мамо! Де наші тато?

— Цить, дитино! Нема нашого тата. Забрали нашого тата. Мовчи, сирото живого батька...

Чорні, з розчухраними чупринами хробаки українського чорнозему курчать від стисків півбігунових морозів, лізуть у сніг. У допрі син сидить, виспівує:

— Батько мій в Петлюрах був, чу-чу-у-ра чу-ра-ра! Слід по ньому десь загув, гу-гу!

Коли б не така земля, коли б голі скелі росли. Над степами летить крилатий жах. Хмарами, мов сполохане гайвороння, здіймаються і відлітають у безвість села. Падають від куль, топляться у хвилях рік, пухнуть голодом на широких дорогах.

Колективізація.

Перша колективна осінь. Трактори, молотилки. Порвані і загнані мужики. Очі олов'яні, очі сердиті. Вечірні, ранішні пайки, брехня і ударна праця.

Невеличкий сучкуватий дядько, з хитрими малоросійськими очима і з обтятими на правій руці пальцями, цілий день вовтузиться коло будови спільного барака для спання робітників та решток перечавленої худоби.

З безпальким дядьком працює тузин таких же хитрооких. Всі ударники. Перші дістають пайок. Дістають справно, щодня. Сонце, дзвони й молитви! Що ви в порівнянні з радістю щодня діставати пайок?

Дядьки тешуть, курять цигарки. Добудовують ударно спільний барак. Стоїть новий, повний запахів свіжої соснової смоли. Настав вечір, як і завжди. Було і перед тим багато

вечорів, але того останнього ударний безпалький дядько забув у трісках свою цигарку, загорнуту у вату. І як гарно горів того вечора новий барак! Як метушилися бідні ударники, підкидаючи в огонь тріски. Скільки гармидеру, скільки турбот. Але барак все одно зник. Ударники почали наново. Хитроокі дядьки тешуть далі.

Жнива щороку мали свою пору, освячену святими, овіяну піснями... Цього року спізналися. Поля злучені в один лад. Люди зсипані у велику череду. Повзають де-не-де трактори, гицають по не згладжених ще межах.

— Це ж моє було, — говорить дядько, вказуючи на поле зі зруйнованими межами. — За сто літ пізнаю...

Повільно повзуть трактори, один по другому, мов по черзі, псуються і відходять на сторону.

А жнива стають. Збіжжя жовкне, біліє і починає клякати. Хитроокі дядьки курять махорку.

— Почекай, кольки тобі в ребра! Наїсися. Нам спішити нічого. Все одно від пайка не втечеш, бодай зі шкури ліз.

Зі столиці, півстолиці і далі — біжать накази:

— Хліба! Давай хліб!..

Хліб ще на полі, у колосках клякає до землі. По полях зграї череватого вороння, від краю до краю лунають матюки. Ночами діти луцять у пелені дорогоцінне зерно і несуть голодним батькам.

«Україна, хлеба! Давай хлеб!» Телеграфні дроти, телефонні дзвінки, голосномовники й надавачі — «хлеба!». По станціях, по редакціях, по бюрох урядів цокотять машинки, вистрочують статистики, вистрочують накази, вистрочують нервово: «Хлеба, хлеба і хлеба!».

Україна дала вам «хлеба». Україна корчиться з голоду колгоспів, обливається потом, риє свій чорнозем і видирає з землі «хлеб».

Не хватає рук. Риплять і розвалюються трактори.

З незібраних піль зганяють колгоспника, знімають останнього трактора і починають молотити.

Безконечні скирти зібраного збіжжя. Небо затягається сірою поволокою, подуває вітерець і починає посівати

дрібний осінній дощик. А колгосп молотить. Коло машин гора дорогого зерна. Дощик сіє, поливає його, а дядьки курять махорку і заціплюють кулаки.

— Наїсися, проклятий чорте! Вилізе тобі боком даремна праця! — гуторять і спльовують. — Такого марнотратства ще світ не бачив.

— Ну що ж... Савецька, значить, власть. Що захоче, те й зробить, — зауважує якийсь посмішник. — У них, бачите, усе по плану, тьху! — виплювався, і легше стало.

— Коли б вона, так Бог дав, по плану і ноги витягнула... Теж власть...

— Прийде й на неї. Як не попухнем з голоду, дочекаємося... Цар не так стояв, і то полетів, полетить і це страхіття...

А дощик посіває. Дерчать телеграфи, летять гострі накази з матюками. Мінняються плани праці, мінняються управителі. Старі під суд, а на їх місце приходять нові жертви Соловків. А хліб тим часом пускає паростки і зеленіє. Дядьки курять махорку і з'їдають сарказмами владу.

На совхозний край робить наступ люта зима.

Корній забожився, що не піде у «той западений гайдер». І не пішов. Лишився «індусом». Хай вже собі дуріють. Хочу дожити без пайка. Хай мені дадуть тільки спокій святий. А я без них обійдуся.

Жив з Марією та сином на господарстві Закаблука і обробляв три гектари, які лишилися старому. В час зібрав, стягнув конякою до клуньчини і молотив поволі ціпом. Машину забрали. Син мудрий подбав про це. Кулаки не сміють мати машин.

Зимою Лаврін у місті. Старі живуть самі. Час від часу забігає Надія, їх сколективізували. Архип змагався як міг, але не допомгло. Забрали все, що мав, коняку забив сам. Казав, як має дістатися чортові, хай краще здихає.

Надія прибіжить і скаржиться. І того нема, і того бракує. Марія, що тільки мала, давала. Відривала від уст, але ж дитина просить, і що б то вона була за мати, коли пожаліла б чогось власній дитині. Не винна ж вона, що її зробили жебраком.

— А як Христуся?

— Росте. Тільки нема чим кормити...

— Боже, Боже! Що то вийде з таких людей, які з дитинства голодують, — журиться стара. — І ми не в розкошах жили, зазнали всього, але такого ще, певно, світ не бачив.

— Вчора, чуєте, вигнали в поле, і збирай йому з-під снігу бараболю. Розгрібали, копали, але хіба то робота? Мука і кара.

Марія стоїть, дивиться у вікно і мовчить. У неї тісно затиснуті уста, у неї погляд залитий болем. Маріє, Маріє! Ну, що? Чого плачеш?

— Мамо! А ми все-таки будемо жити!..

Марія соромиться старечої сльози. Не можна тепер плакати. Що це допоможе, та і сліз нема. Всі вилились.

— Все, все забрали нам. Ах, мамо! От вже ніяк не знаю, за що нас покарано. Ну й за що, — продовжує Надія. — Думали, дадуть людям щось. Мусять же щось їсти. Думали, розділять бодай на душу, а решту хай вже беруть. Чому б ні?.. Навіть їм не хватило. «Що ж будемо ми їсти?» — питають люди. «Нам до того нема діла. Їжте те, що на полях лишилося». Мусили, чуєте, всю соломку перемолочувати, щоб їм досипати хлібозаготовку. А хіба ми винні, що у них такі машини? Коли б ви тільки бачили, які то машини. Пустити снопа — і половина зерна лишається. А все ми винні. У всьому ми, бо ми голод робимо. Не вони — ми! А після все змоккло, поросло. Нагаями гнали людей з піль, не дали навіть докінчити зібрати, а молотити мусили. І знов ми винні. Винні, що почав падати дощ, винні, що молотили під голим небом. Ну, а хто ж буде винним? Ті, що там, високо? Чи ті, що видумали все оте божевілля? Певне, що треба на когось зіпхнути вину. Треба когось покарати. І от маєш... Пухни з голоду...

Надія все говорила. Не могла зупинитися. А Марія і так це знає. Не засліпили ще старі очі. Бачить, бодай би ліпше таки засліпили... А після Марія йде до комори і несе вузлик.

— На, дитино. Давай хоч малій їсти. Та вже напевно не винна...

— А що ж вам? Що будете їсти?
— Ет, дитино. Не журися за нас. Нам і вмирати можна. А от вам... Що з вами станеться? Думаєш, думаєш не раз... І що ж...

Надія пішла. Під рукою понесла вузличок. Все-таки мама є мама.

Десь серед зими приїхав був додому Лаврін. Витягнувся і завчасу помужнів. — Знаєте, — каже, — хто знає, чи не заберуть і мене?

— Куди тебе? — питає Корній.

— Куди? Питаєте куди. Нема чого й питати. Туди, де вже погрузли мільйони. У прірву, яку людським м'ясом гатять...

— За що ж? За що тебе?

— Видно, робота Максима. Теж братика маю. Чистка підходить. Опінію мушу мати. А він же начальство.

Побув три дні і від'їхав. А по тижневі Марія йде до міста і несе на плечах клунок харчів. Сніг, метелиця. Дороги заметені. У вічі січе, засипає, забиває дихання. Марія підійде і зупиняється. Відсапує, витирає мокрі очі.

Вона не плаче. О, вона вже давно не може плакати. Не плакала і тоді, коли почула, що «його» вже забрали. «А чи має він що їсти? Де він спить? Візьму і бодай хліба кусень віднесу. Корній захворів. Кашель його душить. Віднесу вже сама. Якось таки дійду».

І пішла. Пішла і йшла через сніги й хуртовину. Йшла багато верств до того самого міста, де колись лежав Гнат. Йшла і навіть згадала про нього. Де то він? Кажуть, жиє ще. Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді йшла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви ще скажете не йти?

Добилася до міста. Хіба ж можна знати, де його знайти? Звідки це можна знати? Що вона — тут виросла, чи що? Вона знає своє село. Там вона знає виходи...

Йде просто до тюрми. Приходить:

— Чи тут, люди, тюрма? — питає.

— Нет у нас тюрем, старуха.

— Ну, але ж десь сидять ваші в'язні? Допра вона, чи як?

Не знаю. Стара я... А там мій син. Невинно, хай мене Бог скарає, що невинно забрали...

— Ну, ну, старуха, з Богом своїм. Не плач. А что твой син?

— Єдиний, чуєте. Є ще один, але не син він, враг...

— Не то спрашиваю. Что он? Вредитель, контрреволюціонер?

— Який вредитель? Що ви ще видумали! У тих... у як його... у комсомольцях, чи ,що, був...

— Аа-а!.. Значіт, рвач ілі петлюровец. Как называется?

Сказала. Пан подивився. Вернувся.

— Напрасна, бабка, пішла. Не дабийошся к нему. Нет здесь таких. Такіє йдуть в центр... Стоїть і дивиться.

— Пане! Голубчику! Товариш дорогий! Пустіть мені його. Прошу вас! Пустіть мені!..— виривається раптом у Марії.

— Ну что ты, что ты! Какой я пан? Нет ево здесь. Панімаеш? Нет. Німа ево! Розуміеш? По-українські ж гаварю. У центр таких берут...

Марія знов думає. По часі каже:

— Коли б то знала бодай, де той центр. Несла, несла. У мене ж спина болить. Коли б ще не такий вітер. Сніг валить, очі засипає. Так, кажете, таки нема?

— Німа, німа, старуха! Здесь німа. Он у Москві чі... Словом, не знаю.

І Марія вийшла надвір. Смеркає. Голодна і знесилена. Вітер віє вулицями, замітає брук. Хліб у клунку замерз.

Того самого дня «Пролетарська правда» містила таку заяву: «Я, Максим Корніювич Перепутька, відмовляюся від своїх батьків-кулаків, які ціле своє життя були врагами робочого класу і стояли на засадах власності і навіть тепер не зрікаються своїх ганебних засад. Рівно ж осуджую, п'ятую і вимагаю суворої кари своєму бувшому братові Лаврінові, який став до послуг петлюрівської контрреволюції і своєю злочинною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої країни».

Хтось приніс і читав це Корнієві. Марія вернулась на другий день і лежала. Не мала сили звестися.

— Тихше, тихше, читай. Хай вона вже не чує. Ліпше хай не чує,— просить Корній.

І Марія не чула цього. У неї гарячка і душить кашель. Замерзлий кусень хліба принесла назад.

VI

Весна довго пручалася і перемогла. Зацвіли дерева, як і завжди. На Великдень боротьба за церкву. Монастир вже давно замовк. Взялися за сільську і почали знімати дзвони. Всього тридцять троє людей попало на Соловки, і церкву добровільно самоліквідовано.

З боязні, щоб не спізнитися в сівбі, почали сіяти в грязюку. Привезли з центру овес, ячмінь.

— І треба було з ним возитися, — гуторять дядьки. — То відвозять, то привозять...

Трактори пороли мокру скибу. Зерно дали у глевку землю і приволочили. Скиба злилася, і, як пригріло сонце, повівся сухий східний вітер, затверділа, і стал репатись. Ярина ледве вибилася з землі і пожовкла.

З центру нове начальство, матюки та зміна директора. Знищені поля наново переорюють і наново засівають. Не хватило чим подруге досягти, а що засіяли, вже було спізнене. Зійшли по полях буй-бур'яни, зерно перемішане. Овес-зеленяк, овес-скорода, ячмінь-гранчак, ячмінь-плескач — усе нараз. Сіяли. Щось-таки виросте. І щось виросте.

Це було в останньому році п'ятирічки... Літо минало. Країна нічого не думала, нічого не знала, крім думи про хліб. Хліб, хліб і хліб. Україна вкрита бур'янами. З Москви б'ють тривогу. «Україна позорно отстают. Партія і вся страна ждут от Украины полнаво випалнення плана хлебазаготовак... К кулакам і їх пасобнікам нада применять самие жестокия мери воздействия...»

— Чекай, чекай того плану, — говорять голодні обідрані «кулаки». — Ми знов винні. Винні, що в грязюку сіяли. Винні, що зерно змішане. Винні, ще спізнилися. Ми винні!.. Але чекай. Колись знайдемо того винного. Знайдемо і примінімо міри...

Сади обнесли ще за літа. Нема вже осини, нема запахів горілого бараболиння, нема шелесту кукурудзяного листу і

розцілованих барвистих яблунь, Село — колгосп згортається, гнеться до землі, селе ціпить зуби і нащетинюється.

Ночами по полях тіні. Це лушать ліпші колоски і несуть додому.

Малі діти годують батьків. Годують краденим. Годують з дня на день, не знаючи, що буде завтра.

Для збору бур'янів кинуто цілий народ, військо, пресу, письменників і вчених. Над зігнутим голодним людом при праці вдень і вночі стоять озброєні вартові. З кістлявих мужицьких рук, з занедбаної землі виривається зі скреготом зубів кусень хліба. Все життя велике й барвисте під знаком хліба. Молотили, віяли, сортували. Зерно забрали, а посід поділили між трацючими. Зерно тим часом зсипали у монастирській церкві.

Настала зима. У Корнія вигасає домашнє багаття. Останнє тепло кипучого родинного життя випаровується на очах. Марія більше хворіє, ніж ходить. Літо і сонце тримали її на ногах. Поля були доведені до пуття, але не встиг Корній сховати своєї праці, як наїхали хижакі і вирвали йому її з рук. Забрали хліб. Лишили йому дещо посіду і овочів. Тримав ще також вухоребру коняку і старого Сірка.

Вечір. У печі горить вогонь, і його сяйво освічує хату. Надворі мете снігом, виє хуртовина, квилить у комині. Марія лежить на постелі, а Корній вештається по хаті.

— Десь скоро Різдво, Корнію,— каже вона.

— Десь на цьому тижні.

— А як там ще з посідом?

— Ще на дві неділі хватить.

— А що ж далі! Чомусь і Надія не приходить. Послабла, чи що. Як то та її дитинка. Коли б хоч воно пережило.

Мовчать. У печі тріщить огонь, по брудних стінах мигає неспокійне сяйво. Вікна замуровані ласицями.

Тієї саме ночі у монастирській брамі стояв вартовий з ручним скорострілом. У церкві зсипані скарби, і треба їх охороняти. Навколо віковічні мури. На них помини татарських часів, на них мох і куці акації. Кілька століть з татарських діб стояли зайвим погадом, а тепер старі знов у пригоді. У монастирській дзвіниці з'явилася брама і замки.

Щовечора важно й дбайливо замикали і ставили варту.

Шумлять старі смереки, свище вітер у вітах каштанів. Церква понуро стоїть, обсипана снігом. Вікна заграбовані товстючими чавунними ґратами. За ними колись тендітне світло свічок жевріло. З-за них проривався назовні тихий, лагідний спів. Перед темними византійськими обліками кволіють сяйва лампадок.

Тепер там хліб. За грубечими стінами, за чавунними ґратами... Зникли запахи воску і ладану. Тепер тут запахи цвілої пшениці. На вчовганих віках кам'яних плитах хлібова піраміда.

У понурих сутінках хитаються далекі шепоти молитов, чорні постаті виходять, стають навколо і співають. І хлібова піраміда ворухиться, зерна пшениці поволі точаться, мов сльози, застигли, бурштинові. На них виблискує прилиплий промінь сонця, червець, зелінка і густа блакить. Ввічливо посміхаються старі пророки. У їх міцних живавих руках каламарі й крилаті пера. Вони, людино, — не єдиним хлібом живою будеш. Пастир великої отари, вівця і вовк, лев і голуб, сонце і повна посвятна радість — додаток хліба.

Нині пророче перо мочається у людську кров і на скрижальх доби виписує одне слово: хліб.

Зійдіть зі стін, великі пророки! Станьте на захід сонця, здійміть погляд ваш у далечінь і світові речіть: смерть тобі, світе старий. Душа хліба мороком спаде на твої міста, на твої села, на цілу землю. І впадуть ваші храми, барокко і готика. І не буде Фавста, вмере Мефістофель, і квітуча яблуня засохне, не принісши плоду. Смерть вам!..

У церкві повно хліба, зібраного, зсипаного, вичавленого з земної утроби, вирваного з кулака-селяка, видушеного з живота ридаючої дитини.

Зашарані, кострубаті обличчя, жадібні погляди рвуться до похиленого хреста на церкві. На нім хліб. Напис сонцем горить, напис мільйонів уст, мозків, шлунків, кістлявих, хижих, гостропальких рук. Громоголосно звучить глевка смакота хліба, крає мозок і поволі обертає кусники у липких гарячих пальцях.

А в брамі дзвіниці твердо ступає вартовик. Кріст і захуканий інеєм багнет. Туди й назад, туди й назад, крає багнет морок хуртовинної ночі. Не чути цокотів підків... М'які ведмежі валянки глухо топчуть погризаний брук. А побіч вузькі двері, вартовня і храпаки... Там сплять вони — стражі хлібового бога.

Сніг сипле, завиває срібні кучері навколо ялин, мете кометою і засипає відкриті очі мертвої церкви. Он коло муру старий закинутий колодязь. Навколо дикі рожі, бузина. Колодязь тихий, невинний...

І кому снилося, щоб він цієї буревійної ночі підвів на монастирське подвір'я сімох мужиків-хлібобандитів. Сім барчистих, сім бійців на вибір.

На чолі їх Архип. То він видумав цей план, згадав старий підземний хід, що веде ззовні до колодязя. Від ходу до верху ледь помітні залізні щаблі.

А вартовий ходить собі. Туди й назад, туди й назад. Думу снував довгу про ночі, півночі і випари чадливих брудних ізб далекої Рязанщини. Не сподівався, що цієї ночі відрахує свої останні кроки. Коли вмирав від хохлацького ножа, лайнув останнього матюка, приліг зубами на огладаний камінь бруку і спокійно витікав кров'ю.

Товариші його також спокійно спали, Архип і решта підземних гостей подбали й за них, скріпили їх твердий сон та звіковічили його.

Коли виламали двері, коли допалися до хлібової гори, дерли зерно, напихали ним мішки, кишені, навіть роти. Не бачили, де воно лежить! Не дивилися вгору, де он над олтарем образ Христа, усміхнений, з ореолом. Перед ними хліб, гора з хліба, збитого, зацвілого, але все-таки справжнього, який щороку заливає їх поля, виростає і невідомо куди зникає.

Хотілося обняти на оберемок цілу ту гору, винести на світло дня, закликати всіх людей і крикнути:

«Люди! Хліб! Дивіться, де наш хліб! Беріть, розламайте і наїдайтеся. Наїдайтеся всі, а решту віддайте найближчим, хай і вони наїдяться. Це ж наш, на наших полях вирослий хліб!».

До рання все було впорано. Сніг замів сліди. Сплячі вої, охоронці хлібових скарбів, охололи і закостеніли. А ще того самого дня у селі стався похорон. Несли велику домовину, а в ній замість мерця клали у землю хліб. Хай охоронює його святість і недоторканність мертвих. Ті, мабуть, не встануть і не виберуть.

Над селом тиша.

VII

Долиною віє вітер. На колишнім монастирському ставку висвистують гілки старих осокорів і тополь. Кроків сто на схід невеличкий сливовий садок, далі — руїни давно згорілої клуні. Стоять напіврозвалені цегляні Стовпи, засипані снігом. Вище старі будови, колишні стайні, коровники і невеличка сторожівка.

Вітер віє і розпучливо б'є грудьми у облізлі стіни сторожівки. Йому хочеться рівнини, простору. Хочеться широкого розмаху, а тут на дорозі під ноги плутаються сади, пригірки, будинки і така мізерна з маленьким цвящечком світла сторожівка.

Віконце світиться. Одно на чотири тахлі віконце. Сніг обліпив його раму, затягнув плінкою тахлі. Тепло і світло з нутра змагаються зі снігом, вітром і морозом і кажуть: «Там живе людина. Не дивіться, що сторожівка маленька і обідрана. У ній всього одно маленьке віконечко на чотирі тахлі, але все-таки у ній живе людина... Бачите. Он світло заворушилося. Це значить, що людина взяла його з одного місця і перенесла на друге. Скрізь, друзі, де тільки живе людина, мусить бути світло і тепло. Принаймні хоч трошечки світла і тепла».

Так. У сторожці живе людина. Там догоряє свій вік старенький дідусь, кривий на праву ногу. «Господи Помилуй», колишній Гнат. Ревли хуртовини, йшла над землею неймовірна революція, а Гнат жив. Гнувся і прилипав до самої землі, не раз ставав непомітним. Часами ліз під землю і звідти вичікував соняшного промінчика, теплішого подиху з неба.

І так лишився жити. Не стало монастиря, зтихло «Світе тихий». Погасли дзвони і свічки, лиш Гнат обірваним осіннім листом лишився під ногами танцюючих подій з прозвищем «Господи Помилуй». І він навіть не зайвий елемент. Він сторож. Он стоїть кілька будинків, а там на розплід пара десятків птахів, десятеро свиней, навіть крілики є та голуби. Під стріхою горобці, як і за старого доброго часу, цвірінькають. Гнат — Ной. Будинки ті — ковчег. І плавають вони по бурхливих хвилях революції. А може, якраз перестане дощ і настане можливість пристати десь до сухих берегів.

Пізно вже. Гнат не спить. У нього важливі гості. Кімнатка у Гната три кроки туди й назад, один тапчан і невеличкий столик та ще вічно натоплена грубка у куті. Але у Гната часто сходяться гості. У нього затишно і безпечно. Колгоспний сторож. Ной і мудрець — хай там живе! Шкоди не зробить.

І Гнат живе. У нього сходяться й ті, й ті. У нього сходяться віруючі і безвірники. У Гната навіть лишилася Біблія. Он лежить вона на полиці — товста, обмазана брудом і розбита. Гнат не раз спинається до полиці, бере ту книгу. Гості затихають і слухають. Слухають з запертим диханням. Слухають з побожністю. «І возстане син на батька, батько на сина...», «І будет глад по цілій землі...» А після «ангел з трубою зі сходу сонця засурмить і мертвіі возстануть з гробів і суд настане...»

Люди слухають, зітхають, плачуть. А Гнат дочитує книгу, кладе на столику і проповідує: не плачте, матері і діви. Ще не прийшов останній, той великий час, коли серця ваші очистяться від безнадійності, зневір'я. Сили і любові вам треба. Вірте у вашу силу і вашу любов. Гинуть матері. Зникають з лиця землі щирі добрі жінки, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий. Гинуть діти сонця і великої нашої землі.

Ви жили у цьому краю, бачили його широкі простори, бачили небо, налите теплом, налите барвами, яких ніде більше нема. Ви ступали по наших дорогах, наших стежках. Кажу вам велику правду. Нема кращих стежок і ні доріг

веселіших від наших, від тих, які щодня і щоранку попирали підошви ваших ніг.

О матері! І ви, дівчата, і ви, мужі!.. Ви, що вирости серед безкраїх ланів, залитих морем хліба, залитих піснею і залитих потом. Кажу вам велику правду. Повстаньте і повірте в себе. Повірте у вашу силу, у вашу землю. Душі ваші сплять, думи повільні і не хочуть напружитися... Страшні дні надходять. І нема милості ні левові, ні голубові.

Ви, діти садів цвітучих і лунких гаїв. Чому зітхаєте і звертаєте ваш погляд до неба. Не вірте. Звідти не впаде огонь і не спалить її — землю осквернену. Бог не на те її творив, щоб палити. Зверніте очі ваші на вас самих. Бог любить тих, хто бачить в собі частину його самого, його безсмертного, його розумного і його всемогучого. Яке маєте право, ви, діти найкращої з країн, не чути себе такими? Гнат замовкає. Тиша. Похилі голови. За вікном співає хуртовина. Після хтось порушує тишу. Падають окремі слова. Одно, друге. Зв'язуються у речення. Оповідають, що у Києвіновилася церква. Одного ранку бачать люди, що баня церковна горить золотом. Дивляться і хрестяться. Ще вчора була вона зовсім темною.

Кажуть, що десь народився великий пророк, що виведе народ наш з неволі. Чорні духи сповістили про вістку Ірода-Знущателя, а той поморок і голод великий на народ наслав. Сто тисяч немовлят мусить мерти.

Кажуть, що вчора прийшли і забрали знов людей, забрали Архипа. З ним ще кількох забрали. Пішли на кладовисько, розкопали могилу і дістали з домовини хліб. Вони бачать скрізь. Навіть на тому світі не ховаєшся від них. Так, так... Навіть на тому світі.

Архип вже не вернеться. Ні. Він вже ніколи не вернеться.

— Так. Всі знаємо. У нього напrawdę є дитинка. І она вмере. Архип порушив хліб, засипаний у церкві. І то ж заклятий хліб. З'їси такий хліб і...

— І вмереш.

— Підем, люди!.. Віддамо тіло снові. Ніч пізня. Пора.

Розходяться. Гнат вже один. Сидить і думає. Думає про

церкву, що у Києві обновилася. Думає за пророка та Ірода. І також думає про Надію.

VIII

Минали місяці, і ставало тепліше. Снігу меншає, чорними латами криється земля. Вітер хитає дерева і набряклими бруньками, а над ними літають та кричать ворони.

Одного ранку пустився теплий дощ. Під капіжем калюжі води. Зі стріхи струмочками дзюркотить вода, гомонить і творить великі чисті баньки. Сірко щільніше тиснеться до стіни, міцніше звивається, краще втушковує свою голову під себе. На селі глибокий спокій. Собаки не брешуть. Кажуть, нема. Поїли їх. Один Сірко лишився. Ніхто не турбує його. Не дратує нервів гучний собачий гавкіт. Можна спокійно спати. Зате не може спокійно спати Корній. Пішов до комори, вніс гарнець висівок.

— Це вже, Маріє, останні... Спечи якось... Знаєш. Може, ще більше кори... Прибав... прибав, чуєш... Вчора зовсім добре смакувало...

— Е-е, коли б не те мале. Воно ж не перетравить...

— То-то... А й чи видержить? А вона як? Ще зводиться?

Марія не могла відповісти. Кашель западуючий мучить. Відкашлялася.

— Ще ніби зводиться... Вчора прийшла, а вона, дитина моя, за Лавринця... Не прийшов, каже, мамо? Похитнула головою. А думаєш, кажу, прийде? Ніколи, дитино, не прийде...

— За що ж його? — питає. — За те, за що й інших... За що і всіх... Чи ж їх там є яке число?

Марія пекла з останнього. Спала, кашляла, брала останнього коржика, ламала наполовину і йшла до Надії. Та хвора, ледве зводиться. Марія приносить кусник коржика.

— А як воно?..

— Спить, мамо. Чуєте, як дихає?

Марія стоїть над дитиною і думає: «Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...»

Дивиться у вікно. На подвір'ї дерева вбираються бруньками. Земля ще кормить їх, а закони Маркса не заборонили їм родити нове життя і нову радість. Далі видно пригірок. Чорні плями землі мають у очах. Ступає полями весна.

Марія йде додому.

Там зустрів її Корній з скривавленою сокирою. Здрігнулася і відступила взад.

— Чого злякалася? Зарубав шкапу. Треба ж щось їсти. Живе ще мале?

— Ще дихає. Яюсь так дивно дихає...

— А вона?

— Е-ет!... — виговорила і згадала щось давнє. Махнула рукою.

— Кажеш, нема надії? Йшов ото і трьох зустрів. Несли на кладовисько. Вже мруть. Діти мруть. Коли б хоч до зеленого дотягнути. У нас ще один Сірко лишився... Шкода його...

Марія не сказала нічого. Пішла до хати і лягла. Лягала кожний день і, лягаючи, була переконана, що вже не встане. Але завжди пригадувала Надію. Пригадувала її маленьку Христусю і вставала знов. І як його не встанеш? Треба встати. Не можна ж дати загинути живій дитині. Мертвий мусить відчути біль її і встати.

Вставала, палила в печі, щось пекла чи варила, загортала у вузличок і йшла. Йшла поволі, голосно сапала, часто зупинялася, щоб відсапнутися, оглядалася навкруги, ніби прощалася кожний день з полями, з садами, з небом. Після йшла далі.

Знов та весна. Ах, коли б ще хоч раз вийти на поле, поглянути на цілу ширінь його, поглянути у далечінь і згадати минуле. Не треба й згадувати, само на думку пливе. Ні години, ані хвилини нема, щоб чогось не згадати.

Полями сновигають люди. Чого шукають вони там? У відталій землі на бараболиську можна гнилу бараболину знайти. Часом можна і не гнилу. Але щастя, коли поблизу нікого нема.

Сергій Гнида і Карпо Фіян друзі були. Йшли разом ціле

життя і разом пішли збирати гнилі бараболі. У одному місці натрапили на невикопане місце.

— Це, — каже Гнида, — моє місце. Я ж його побачив...

— Не кажи дурниць. Побачив його я. Я ще з осені знав, що тут не викопали... Навмисне йшов... — відповідає Фіян.

— Ой, чуєш! Краще відступися. Йди собі далі. Там знайдеш! У мене ж знаєш скільки дітей?..

Вперлися. Гнида хроснув рискалем Фіяна, і той лишився на бараболиську лежати. Гнида зі страхом копав сам скарб, копав з пропасницею. Що, як знов кого нечистий нанесе?..

Після довго оповідали в селі, що Гнида зарубав Фіяна. Влада якось не чула цього, бо труп Фіяна зник, і невідомо куди. Шукати не було часу.

Корній обгризає велику кінську кістку і виносить її надвір.

— На-ту-на! На! Сірко! Де ти подівся? На, їж!.. — Давав псові, той гловив, а Корній стоїть і дивиться, їж, їж, бо на завтра, може, й не дістанеш.

У запічку сидить Марія. Корній знає, що то дружина його. Багато, багато літ прожили разом. Вона хоче їсти. Що віднесе завтра Надії?

— Треба б, Маріє, забрати її якось до нас. Не можеш ти ходити...

— Треба б, але як. Вона ж не піде. Не дійде до нас. А дитина? Ну, може б, ти дитину ще доніс, але як її забереш?..

Вечором Корній підгострив сокиру і вийшов на двір. Темно. На небі до погибелі зір. Молочний Шлях на цілу ширінь розлігся. У Максимовій хаті ясно світиться. Там вештаються люди і чути голосний гармидер.

Корній загукав пса. Підбіг Сірко, лащить, лиже руку, ту саму руку свого пана, яка тримає сокиру.

— Ти, ти, ти! — погладив Корній Сірка по великій, м'якій голові. І майже раптом Корнієві стає шкода собаки. Положивши сокиру на землю, сів коло нього на мокрому, обняв Сірка. Пес заскавулів і пригорнувся до старого.

І так тривало довго. На високому, ніби зі сталі, небі зорі, Молочний Шлях. У хаті Максима співають. Сірко і Корній сидять, обнявшись, і слухають спів.

— Так, так, собако, — шепчуть Корнієві уста. — Минулося наше. Знайшов я тебе маленьким цуциком і думаю: рости. Маю господарку, і будеш охороняти. І хіба ти не охороняв? Ще й як... Боже мій! Ще й як! Цілими ночами бігаєш і гав-гав! І гав-гав! Я працював. Не раз прийдеш на подвір'я, ніг не можеш підволокти. Ляжеш, а ти все своє, все тільки своє... Правда ж? Не плач, собако. Не плач хоч ти...

Ніч ішла, дихала весною. З далеких піль віяло запахом чорнозему. Корній чує той запах, і в ньому збуджуються спомини.

— Йди, собако... Йди геть, а я піду також. Йди і не спокушай. Не можу підняти на тебе руку. Встав, узяв сокиру і пішов до хати.

— Ти спиш, Маріє?

— Чи ж, думаєш, можна спати? Думаю про Надію. А що, як не встану... Підеш до неї ти... Може, завтра підеш.

— Завтра мушу йти шукати щось їсти... А у хаті холодно... Є там у печі жар? — Пішов до печі і відхилив кружка. — Є. Підложу дровець. Ти вже не рухайся. Лежи, лежи. Сам підложу..

Підкинув сухих трісок, і огонь одразу спалахнув. Приложив кілька полінець і грів старечі мокрі руки. Після горщик води до вогню поставив, взяв з постелі подушку і рядно, нагрів коло печі і обкутав Марію.

— Ну, ну! Лежи вже. Хоч трошки зогрієшся. Завтра десь полізу. Може, якраз що знайду... А може, й не знайду? По хаті бігає зайчик світла з печі. Стрибнув на полицю, освітив її — Корній щось пригадав, підійшов до полиці і сягнув рукою за брусом, що лежав там. Після коло печі присів, положив на коліно сокиру і почав гострити її.

Гострить довго. Зупиняється, відпочиває, великим пальцем пробує лезо, чи гостре, а після далі шурає по ньому брусом.

— Що ти робиш, Корнію? — питає Марія.

— Гострю от... Завтра піду у поле, а там без сокири нема чого робити.

ІХ

На завтра ледь світ пішов у ліс. Не на свою сторону південну. Ні. Зробив чимало дороги через село, через береги коло колишнього монастирського млина і вийшов туди, де стояв колись хутір Мартина.

Тепер тут поле. Зник зелений хутір. Знівечено сад. Революційний буревій з притиском шалів в таких місцях, де цвіли сади, де чути було сміх.

Он там закинутий колодязь. Корній підійшов до нього і зупинився на тому місці, де колись витягала Марія воду. Скільки це вже минуло років? А скільки днів? Багато, дуже багато, але все пережилося, і здається, був це один день.

Сонце піднялося високо. Небо синє і прозоре, як око дитини. Підсонна сторона звільнилася від снігу і протряхає. Он там Корній орав. Там, під пагорбком, там, де ота одинока деревина стоїть. Там далі був тоді ще лісок, але змела його революція. Ще далі запуст. Треба піти туди. І Корній подибавав в сторону запусту.

Але це вже не є запуст. Це вже давно ліс. Корній придибав, став під високими дубчаками і зняв шапку. Над ним літали і крякали ворони, високо, високо кружляє шуліка. На високому стрункому дубчаку “якийсь запопадливий птах мостить кубло. Бруньки дерев свіжі, пахучі, набряклі. Під ногами мокро, чути весну. Навіть від мокрої землі чути.

Корній шукає їсти. На думці жінка, дочка і маленька внука. Всі вони хочуть їсти, всі чекають на нього дома. І ступав по лісі, дивився на птахів, на дерева і рослини. — Що ж він тут знайде? Все не на їжу створене. Начохрав дещо бруньок, настругав березової кори. А після пішов на взлісся.

Сонце і сонце. Скільки сильного молодого сонця! Геть, як гляне око, стелиться соняшний легіт, мліє земля. Здається, твориться святе таємство ошгіднення.

Йшов просто через неорані поля. Трапилося щастя, зовсім несподіване і зовсім виняткове. У невеличкому рівчаку, де ще був сніг, лежав мертвий заєць. Корній надибавав на нього, зупинився. І довго стояв, бо як же можна повірити,

що то дійсно заєць, мертвий і готовий на те, щоб тільки взяти його, роздерти і з'їсти. Після Корній відчув радість і, не згинаючись, подивився навколо, чи нікого нема, та голосно висловив вдовolenня.

— Так! Значить, і з'їм дещо. Значить, додому дійду і покажу: дивися, Маріє! Тут маєш що їсти. Це я знайшов сьогодні, цього веселого соняшного дня.

І Корній піднімає зайця. Він навіть ще не пробував гнити. Зовсім цілий і зовсім свіжий. Розтяв його гострою сокирою і, віднайшовши сухе місце, присів відпочити та підживитися. Думаєте, що він сьогодні що їв? Де там! Що було йому їсти? Встав чоловік і подався. Добре, що хоч Марія ще спала.

Думав за Марію: «Коли б знав, що зайду додому, не починав би того зайця. Хай би був дитині. Тож ото воно є, що не зайду. Як зайдеш, коли ноги підгинаються і не хочуть йти... Що хоч роби, а вони не хочуть, і кінець. Хоч ти сядь та плач».

А тут ще й вітер. Такий, чуєте, вітер зірвався і пхає чоловіка, куди йому заманеться. Воно весною завжди буває вітер, але такого прудкого, такого нагального щось не пам'ятається. Ні, ні... Такого щось не пам'ятається, щоб ходи не дав, щоб валив з ніг, мов дитину яку.

З'їв кілька шматків заячини, звівся на ноги і почав наново боротьбу з вітром. А сонце, знай, світить, знай, горить собі ясно і невблаганно. Корній довго, дуже довго йде, оглянувшись, а ліс за ним недалеко. Поки добився до млина, почув у шлунку болі, корчився, а після не видержав, блював.

«І чого то так далеко було йти? Казав собі: не йди, чуєш, таку милю. Не дотягнеш назад ніг. Бачиш же, що ти з себе уявляєш? Ні. Таки пішов. От тобі й пішов. Тепер ноги тремтять і спробуй далі йти».

Розважав Корній, а тим часом дивиться на викинене назад м'ясо. Шкода. Зігнувся і поволі з'їв знов. Може, по-друге такого не станеться. Може, якраз Бог дасть, що не станеться...

Проходячи селом, ніс свого зайця і сокиру під полою. На вулицях порожньо, але все-таки краще не спокушати. Хто його знає... Все' в такий час може трапитися.

Дома, по-перше, запитав:

— Ще живеш, Маріє? Приніс он зайця. Опорай, з'їж сама і кусник занеси їм... Не була у них? Ох, ох, ох! Нема сили... Дивно, як та сила кудись зникла. От прийшов до хати, та тепер хоч коня запрягай і виволікай надвір. Мабуть, і дров не маєш? Що? Маєш? Ну, то я дещо приляжу. Ще скільки живу, так не зморився. Можу забожитися, що правду кажу. А я вже дещо і поїв... Сів собі коло млина і пополуднував...

Говорив, поволі вкладався на голій лаві і заснув. Марія поралася з зайцем і не турбувала Корнія. Хай відпочине. Прокинувся вечором і забачив перед собою Марію.

— Чого ти така? Що є, Маріє?

— Прийшла до неї, а вона на постелі лежить. Гукаю: «Надіє!» Не чує. Кличу. Нарешті розплющила очі і так засміялася, так, знаєш, страшно засміялася. А де, питаю, мале? А вона нічого не розуміє. Яке, каже, мале? А Христуса ж де? Засміялася знов: «Нема Христусі. Нема вже її...» Корній зробив великі очі.

— Нема? Що ти кажеш? Як же так? Як же так можна? — кричав Корній. — То ж так не можна!..

— З'їла вчора того пляцка. Там дерево було. Дитина ж. Взяло, каже, і скрутило. Але... — Марія нахилилася до Корнія і шептала: — Вона задушила його... Задушила... Дитя мучилося, і задушила. Дика така. Підеш до неї. Вона не хоче вже їсти, лається і сміється...

Марія розвела руками. Корній запер віддих. Слухав, і здавалося, сниться страшний сон.

Марія знов лягла, а Корній вийшов. Вернувся пізно, зовсім уночі. Марія лежала на постелі і дивилася у темноту. Почула рейвах і подала голос:

— Це ти, Корнію?

— Я.

— Був?

— Був.

— Ну й що?

— Казала не приходити. Чого, каже, будете ходити. Все одно...

— Ах, дитино, дитино! Чого ходити? Вона не знає, чого ходити...

— Спи, Маріє. Я вийду на двір. Там тихо так... І Корній вийшов на двір. Але, виходячи, взяв з собою сокиру. Темнота і тиша. Підбіг Сірко.

— Йди геть! Не лізь перед очі.

Сірко підігнув хвоста і відійшов, а Корній попростував на подвір'я сина Максима. Йшов бадьоро. Чувся у силі, і думка працювала особливо добре. Підійшов до дверей і затарабанив. Довго ніхто не відчиняв. Нарешті у снігах голос. Це вийшла Максимова служниця Гафія.

— Хто там?

— Я. Корній. Є дома син мій Максим?

— Вони сплять...

— Відчини. Хочу поговорити. — Гафія відчинила, і Корній, не зупиняючись, попростував до кімнати, де спав зі своєю жінкою Максим.

— Хто там? — зривається сонний Максим. Але Корній не має часу відповідати. Перед ним смутні обриси ліжка і Максима. Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру.

Вирвався дикий крик і одразу замовк. Сокира своїм гострієм попадала у щось м'яке, у щось, що легко піддавалося, і тому глибоко грузла. З ліжка білого, теплого виривалися деякий час стогони, але і вони затихли. Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука.

А тоді Корній отямився, зупинився, прислухався, чи все в порядку.

А де ж ділася Гафійка? Обернувся.

— Гафіє! Гафіє! Де ти?

Але ніхто нічого не відповідав. Корній заложив на руку сокиру і вийшов.

Надворі зоряно і тихо. Прийшов до себе. Спить. Хай спить. Але де ж там. Вона зовсім не спить. Рухається.

— Де ти, Корнію, був?

— От так собі... Вийшов, походив. Гарно там... А тепер

ще вийду. Ти спи. Спи, моя Маріє, відпочивай. Підійшов до неї, обгорнув щільно старим кожухом.

— Тепло тобі, Маріє? Ну то спи. А я... Так от і скінчилося... Хочу сказати, що все скінчилося... Жили ми, так довго разом жили, ділили горе і... ет, чи ж треба щось казати?..

Встав і хотів йти, але роздумав і вернувся ще.

— Там ще лишилося трохи зайця? Ні. Я це так питаю... їсти не хочу. От з'їв дещо і не хочеться. Аби хоч на завтра хватило. А ти підеш, певно, до Надії? Піди і скажи, що я благословляю її... Скажи, може, виживе, може, ще буде, не зникне наш рід... Скажи... Все їй скажи...

— Ти, Корнію, кудись далеко йдеш?

— Не знаю. Куди, далеко? От вийду, може, щось знайду. Може, знайду синів наших... Може...— голос його затремтів, утявся сам від себе. Ноги відмовлялися тримати, і він скоро пішов до виходу. Рипнули двері і зачинилися. У хаті темно і тихо.

— Корнію! — гукнула тихо Марія. Нема відгуку.

— Корнію! — гукнула сильніше. Тиша. Надворі підбіг до Корнія Сірко.

— Ходи, ходи, собако! Підемо разом. Будемо йти у світ, десь впадемо, обіймемося і здохнемо разом...

Корній подибав просто у поле, а за ним, опустивши голову і хвоста, волікся пес. Більше вони не вернулися.

XI

Здивувалася, коли прокинулася, що Корнія не було. Кликкала раз, другий і третій. Нема. Уночі кликала. Зійшло сонце — кликала, звелася на ноги. Де ж він?

І аж — то почали сходитися люди. Все не наші. Ті, червоні, з стрільбами. Питаються, де старий. Хто його знає, де він. Пішов десь. Шукали чогось, знайшли скривавлену сокиру і забрали з собою. І тоді стало Марії ясніше. Сіла на розкиданій постелі і широко відкритими очима дивилася на людей. Питали її, відповідала. Питали, скільки літ живе. Мовчала усміхаючись.

— Багато, багато, людські дітоньки. Ви не проживете стільки.

Людські дітоньки вилаялися і відійшли. Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силилася йти. Вийшла на подвір'я і впала. І тут дивно, де взявся Гнат. Він йшов до Марії. Каже: «Зачув все, що сталося, і дай, думаю, піду. Встань, Маріє... Отак, отак... Обіприся об моє плече. Ну, ну...» Пручався, крихтав і звів. Марія навіть не здивувалася, що він прийшов. Здавалося, так і треба. Прийшла до хати і лягла на постіль. Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запалі щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемнілі, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки.

— Ну от... — витиснулося з Гната. — І так є нам кінець? Маріє? Що тобі?

— Е-ет... — ледве витиснула з уст Марія. Гнат почув те коротке слово і втягнув якомсь у себе голову. Западав вечір. Весняне сонце заходило і било пружним променем на саме ліжко. Марія розплющила очі, дивиться назустріч сонцю, вийняла суху кістляву руку і простягнула її далеко від себе.

— Сонце! — каже вона. — Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?..

Кінчики проміння опалюють сухі жили руки, б'ють у запалі очі, підбарвлюють срібло волосся. Марія не жмурить очей. Дивиться рівно і широко. Гнат мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовини люди, далекі, забуті, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні. Гнат усміхається. Після здіймає свою руку, бере у неї Маріїну, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить:

— Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє? Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд.

— Маріє! Висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у

дні молодості. Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж далі? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!..

Марія повернула погляд на Гната, шепотіла ледве чуто:

— Ти, Гнате! Ти свята людина. Підемо разом туди... Знаєш? Туди, де наші Романьо, Надія... Одна і друга. Де всі вони. Всі, Гнате... А ми ще ж тут. Як хочеться зустрітись з ними... Не проси у мене, Гнате, прощення. Бог простить, а я не маю чого прощати. От Надія... Коли б я могла до неї, коли б щось їй дати... Вона голодна... Хліба їй. А-ах, де є хліб?

— А Корній не вернувся? — питає Гнат.

— Багато не вернулося, Гнате. Всі не вернулися. Ні Демко, ні Лаврін... ані... він також... пішов...

Гнат довго мовчав і дивився, як заходить сонце, як поволі зникає ясне світло і западає сутінь. Після заговорив знов:

— А знаєш, Маріє. Знаєш, як тоді. У святу ніч, на Великдень? Пам'ятаєш, як ти молилася у церкві, а вернувшись, билася об землю і ридала? Тоді, коли праця твоїх святих рук йшла в небо з димом? Пам'ятаєш?.. — (Перерва). Гнат тяжко дихає. — Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!..

Сонце зайшло, і стала темнота по цілій Україні. Гнат покинув Марію саму. Завтра ще прийде. Марія лежала навзпак, дивилася у морок, у безмежну пітьму і починала поволі передивлятись розгорнену Гнатом книгу свого життя.

XII

Другого дня Гнат не прийшов. Не прийшов і третього. Сходило і заходило сонце, а він не прийшов. Дні Марії добігали кінця. У один з тих останніх днів пішов Гнат навідати Надію. Знайшов її захололу, опухлу, в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнутим на шиї.

Гнат вийшов в село, знайшов людей і, показуючи на хату Надії, старечим голосом кликав людей, щоб допомогли. Кликав довго, кликав вперто... З понурих, обдертих хат

вилазили на весняне сонце опухлі, вилазили немічні, вилазили охлялі. Сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил, щоб винести прилюдну постанову. Серед них Гнат. Кривий, висушений дідок, з ціпком в кістлявій руці, з мудрими, грізно насупленими очима. Стояв і проповідував:

— Слово моє, — казав він, — не для вас. Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..

На небі горить велике жагуче світло. Пливають хмаринки, з поля дихає вітер і несе запахи вогкої землі.

Гната забрали ще того самого вечора. Пішов услід за іншими і не вернувся.

26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія — покинута, самотня. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності. Спить Марія? Ні, Марія не спить. Вона вже не спить третю ніч. Марія лежить на купі розкиданого на ліжку лахміття і впалими, широко відкритими норами очей дивиться у залите місячним сяйвом вікно.

Надворі цвітуть сади, південь дихає парним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний, тяжкий місяць.

Довго, довго виривалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму,

без початку і кінця... Плющатся і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...

Прага, 1933

Василь БАРКА

ЖОВТИЙ КНЯЗЬ

(Уривки з роману. Розділ другий, третій та сьомий)

....Мирон Данилович стояв, як до стовпа прикутий. З вигляду — середовий чоловік; і в прізвищі сільська звичайність: Катранник. Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло. Череп вимірівся в височину, з записками, що коло русавої чуприни біліли над обпаленістю чола і видовженого обличчя. Аж сивими, на дні западин, виглядають очі, хоч вони з проголубінню, притіненою від брів: мов землистого тону, як і вуса, опущені крайцями вниз.

Сатинову сорочку, колись темно-синю, а тепер білясту, з рештками початкового барвлення біля коміра, закривав піджак неозначимої сірості, як буває на старих стернях під час обложного дощу.

Катранникові видно в вікно: стоїть підвода, кінь зіпрілий — на прив'язі коло штахетин. Намагається поміж ними вхопити бадилину. Ловить, повертаючи голову і посилаючи в протулину попелясті губи... «Вже ми — як той кінь! — знов мучиться думкою Мирон Данилович. — Прикрутила партліня, бур'янця не вхопим».

Дядьки принишкли, як часом соняшники під грозою, ще на півнеба нависла і цілить стрілами в беззахисний збір. Грозить обома руками Отроходін, говорячи, а його широкий золотий зуб, відтінений щербинкою поруч, аж жевріє, одночасно з товстими скельцями окулярів без оправ, при самих металічних зачіпцях.

Долонями вдарив об стіл з огнистою накривкою:

— Зробимо, як з ворогами, — в разі невиконання!
Відповідатимуть і сім'ї...

Застиг. Скеля! Партиїці і сільрадівці з револьверами в кишенях, і також міліціонери з револьверами на поясах наставлені в захист Отроходіна. А впроти — гурт худих дядьків, з яких тільки в одного ціпочок: тонкий, мов комишина.

Похилив голову Мирон Данилович. Знав: розправляться: сталося ж так під час турення в колгоспи. Штовхнуть на північ, плачів повну, як і снігів.

Проминувши коня, зір стрічає далеко і протиставне до сонця, — ген, як карб: місяць, що спада, весь пошрамований; крейдяна печатка на блакитний папір.

«...Нам зображення, — думає Мирон Данилович. — Брат брата на вилах держить; під груди вдарив і підняв, поки — смерть; поставлено малюнок, як нагадку проти каїнства, що діється, і погіршало, бо з родинами гублять».

Недвижне біліє, мов привиддя, моторошний відбиток, а близько — тополі в ряд, мов свідки або приречені.

Біль на серці в Мирона Даниловича: «Нехай я пропаду, — а чим сім'я винна?.. І до кого вдатися? Чого з не нашої столиці лізуть, сиділи б дома... Ну, частину бери, і нам zostав; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не лізем до них. От пішли б по Москві і в хату цього гризуна — теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди — все, все. А тепер спухніть з голоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем. Ох, мордуйся під його грозьбою! Чи мати в церкві достоять? Боятимуться, що я тут загрузну в лихо. Трохи лишилось харчів для дітей, віддаси — тоді їм смерть і нам з ними. Ці ж супостати: давай! — виходить, просто хотять повбивати. Десь діти, на сонці, як жайворонята, ждуть, чи тато вирветься з напасті. Бідні! — хто пожаліє, як нас не буде».

Мирон Данилович від думок доповідчика відсторонений. «Ясно, до чого йде! Чули. Тепер тільки одно — звідси вирватись; біда наша: втішаються нею партійщикн, як вовки овечим криком... І неділя пропала — золотозубий обгавкав світ».

За вікном кінь ловить бадилину.

«...Бач, мудрує. Ні, дарма! — губи короткі проти загрожі».

Катранник зустрів позирк промовця: пронизливий!

От відкриті в погляді один для одного. Як на вузькій кладці через безодню, або терпеливо розминутися, або — загибель.

Крізь очі, дрібні віконечка, побачили душі, яка повна відвертість їх здійсниться навіки; а до чого ж недобрі між собою, хоч значно ближчі, ніж здається з ворожнечі!

Катранникові — такий розпач, мов нерви сповнені гіркими іскрами. І враз відгоріло. Найтихіша мирність прийшла, мов сновиддя. За нею знов досада, але вже трішки просвітлена дивною цікавістю до промовця, після незмірної відризи.

Отроходін вирішив миттю, що селянин «плохий», можна вивернути. В непокорі криється м'якість. А чомусь розпалився гнівом: дужим і диким; зіниці в найгострішому блисків зверненні до селянина. Густо-брунаті поверхнею, вони — без звичайного прозору, їх мовби щось випинало зсередини в тверду застиглість, як часом буває в відважних осіб, холодних нервами.

При владності Отроходін, якій неодмінно приналежить, куди б не було! — рушить зразу в крайнощі.

Терпкий погляд буває в селянина поступливого! Для нього на життєвій межі здавна лежав світлий камінь: ознака розділених власностей, довірніша, ніж правничі папери. Бо взаконена в поколіннях, на межі його душі і душі другої, означаючи закон — для білого світу добрих, який, видно, повинен обвалитись. Вирішено коїти руїну. Пнеться інший розпорядок: як хаща. Без жалості. Рватимуть крихту з дитячих рук! Гірко на думці в Мирона Даниловича: «Хтосьдесь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші, і переллють сльози в золото, наситять жадобу».

Склавши висновок, Мирон Данилович одвів погляд від промовця. Говори! Твоя справа на місяці показана.

Кінь натужно здобува бадилину; всією шиєю тягнеться,

протуляючи губи між дошками, але і ця спроба марна. Вимучений і зголоднілий, стріпував гривово від злих мушок, що лізли в очі.

«...Прокисли повіки в коня, бач, мошкара роїться, знає, куди лізти: на слабі очі; біда тварині, бо такі господарі — заморили в роботі, а щоб кинути сіна, того нема; забатожено і нас на гибель, — ну, діждались!»

Отроходін скінчив. Несподівано виштовхнувся наперед, з-поміж сусідів, що тісно стояли, хліборобик, сухенький і якийсь обгострений рисами лиця і одежі: ніби пташкуватий весь: також і злеглі пучечки волосся були схожі на пір'я, в нерівних стрішках.

— Можна спитать? — звернувся він до хмурного Отроходіна.

Дядько стривожений, з хрипиком в голосі, теж — подібним до пташиного скрику. Не діждавшись відповіді, вискрипнув з обуренням:

— Хто ж діти візьме?

— Чиї, які діти? — осаджує дядька Отроходін, напружуючи губи в суворості.

— Дитинячі діти! — з відчаєм закричав дядько. — Мої діти, їх семеро, а їсти нічого. Хто годуватиме, коли в хаті ні скоринки, а ми з жінкою вмеремо, — хто?

Отроходін мовчить, аж міниться. Тоді серед дядьків піднявся гомін:

— Спитав правильно! Куди діти підуть? А як же! Ви скажіть — куди? Хліба нема: вже забрано. Отроходін скипів, скипів неймовірно:

— До порядку! Арештувати, хто порушить тишину!

Замовкло. Враз. В коротку мить зникли голоси: як огники свічок, що гасить, прохопившись, вихор. Зчинився рух — дядьки посунули до дверей.

3

Тин, як розділковий ряд, до якого припав від сільради трикутник шпоришів, а напроти — здичавілий сад, його, скажені нетрі.

Микола ставив крейдою знаки на кілках, що забілили, обгорнуті в рисунок, мов ритуальні стояки древності.

Андрій, оглянувши символи, сів і вчинив перегляд кишенькового добра в складі: лінзи, що збирає світло в огненну крапку, орластого гудзика, перламутринки з райдужним свіченням і красновисика в образі оленя.

Погляд хлопця відхилений до сусіднього дворища: там — дія з участю трьох. Найменший, намірившись злізти на повітку, попросив помочі в середульшого. Той зчепив пальці, як підпору — ставити ногу. Спинається найменший, руками шарудить по кривій стіні... раптом послизнувся набік і впав. Піднявся, перейшов до краю стіни, де з попередньою поміччю повторив спробу, тримаючися за ріг повітки. Виліз би він, але підійшов найстарший і потягнув за сорочку — знов падає хлопець. Хоч не так погано, як перший раз, бо середульший, звільнивши ліву руку, теж потягнув його за сорочку — в протилежний бік — і зрівноважив. Відходять утрьох від повітки і знаходять велику коробку. Найстарший кинув її об землю, аж заторохтіла; пішов далі в супроводі середульшого. Тоді найменший приставив її до стіни; злізши, як на підпору, простягнув руки і вчепився за покрівлю. Вгору потягнувся, помагаючи собі пальцями ніг, якими на стіні знаходив горбкуваті місця. Став на покрівлі і зробив крок-другий. Але виходить бабуся з повітки і кричить:

— Злізь мені зараз! — Чого посурганився? Він, миттю блиснувши наниз, побіг до двох старших; з ними і зник.

Андрій споглядав послідовність при здійсненні наміру, ніби картинку в книзі. Роїлися марева; сама пустка запала в глибочину: з загрозою, тишиною, мертвістю, мов цвинтар. Дивна для пам'яті! Брала очі, його великі очі і темно-сірі, як у матері.

— Що там бачиш? — питає Микола. — Поки нема нікого, піди до сільради, в вікно заглянь: як — тато?

Більший має право посилати, і Андрійко слухається. Звик! Шанував брата: той боронив, завжди добрий і справедливий, з тихою і світлою думністю в худорлявому вигляді.

Посланець вернувся, бо з сіней сільради виступили два

сизомундирні міліціонери і покурюють. Потягнули з перехрестка до сільради — місцеві партійці.

Микола на них вимовив:

— Хліботруси!

— А ми ні: ми хліботруди, — сказав Андрій.

— В основному вірно; але хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси.

Андрій мовчки згодився; потім повідомив:

— Я знаю, хто всякі другі.

— Що знаєш?

— Є хлібопроси, і всякі.

— Добре! — сказав Микола. — Твій горщик здібний варити. А ще?

— Ну, є... хлібоноси і хлібовози.

— Ще — хто?

— Ще, зараз подумаю, є хліботорги, і хлібокупи, хлібокради. Це все.

— Гаразд. А хто — ті, що хліб дають хлібопросам? Андрій думав і вагався, і не міг сказати; видно, знайшов слово, яке не задовольняло — плечима знизав від невирішення.

— Звуться: хлібодани! — назвав Микола, — Їх мало; витіснили їх сильніші. Скажи, хто ті, що хліб беруть?

— Хлібобери, чи ні...

Микола поправив:

— Вони хлібохапи.

Засвоївши новий термін, Андрій показав на збір коло сільради, куди прикотили дрожки.

— Пам'ятай, — попереджує Микола, — щоб замок держав на губі! Десь проквкаєшся з назвами, тата замучать по арештах: через нас. Зрозумів?

— Я мовчатиму.

Микола перевірів крейдяні окраси на кілках, доповнив декотрі. Витяг поймакану книжку з кишені і, сказавши братові: «Гуляй, поки що!» — зосередився на сторінках з обідраними берегами. От, спільно мандрують Правда і Кривда, і мусять, згідно з умовою, хліб ділити. Правда спочатку постачає, далі — черга Кривди, бо ця друга так

запропонувала, і перша згодилась. Як клунок Правди спорожнів і гинула з голоду, то Кривда вийняла з неї очі — платою за дрібні кусники хліба.

Читає і жахається Микола, і обурюється: як же так?! Страшно ранить його підступність.

Книжку старші учні дали тихцем; звеліли: «Читай і думай! — чим відплачують нам, забираючи хліб».

Микола забув поглядати на сільраду, біля якої зграями гайворонів купчаться бригади, зготовлені рушати. Переживає він зміст, ніби самого нападсть мучить: з кров'ю відбирає світло очей, ведучи на смерть; він — присуджений. Зловістя грозиться, заступаючи день.

Андрій побрів через пустош до сараїв, потоплених між бур'яни: самі руїни з потрухлими дошками в плісні. Ходив, як сновиди, по садибі, порожній після висилок.

Саморобна піч рудіє: цеглини, складені в неповний квадрат, і зверху аркуш заліза з круглою вирізкою. Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через що річ видавалася поглядові значно справжнішою, ніж довколишність, і пробуджувала болючий неспокій. Ніби десь бачив закуток, що розкривається перед очі. Бачив — з іншого обширу, прозорішого, ніж звичайний. Видіння виступає бічними обрисами примітне, а рештою — ледь приуявлюється з незримості і турбує, проситься, світліє, зневолюючи цікавитися і стояти тут: без слуху! — тільки силою душевною вчуватися в значення чогось більшого, ніж знаходить погляд серед пустки.

А гурти громадилися біля сільради, як хмари з грозою: слухали розпорядчиків, маючи при собі підводу, кожен — окрему. Перелітали птахи над прижовклими верховіттями, знехотя і важко підкидаючи крила. Мовчки стежив їх Андрій, поки брат скінчить книжку; коли ж читання згорнуто і впроваджено в кишеню, — тоді спитався:

— Хто живе довше, ворон чи змій?

— Могли виздохати, а виходить, потрібні. Мабуть, змій!

— Скільки років?

— Багато; від змія залежить. Забув... деякі — сотнями літ. Можу помилитись.

— Ворон скільки?

— Багато десятків. Він потрібніший — прибирати. Є також непотрібні: он!

Він дивиться на сільраду. Непотрібні, щось почувши від дверей, заметушилися і стали до підвід на чолі з розпорядчиками. Враз висипали з сіней дядьки, — швидкою ходою розділилися в різні напрямки.

А хлопці, вгледівши тата, поспішили назустріч і побачили смутного, як ніколи; примітили Отроходіна, що, блискучий окулярним склом, зубом і течкою, показував секретареві сільради на тата і про щось довідувався. Мирон Данилович, очима скинувши на промовця, пояснює дітям:

— На смерть вирізнив! Ми — осібні противники.

Зажурений, пішов з хлопцями додому.

* * *

Вигляд промовця, замість рудасто-зеленкавого, чомусь примарювався полум'яно-мишастий і мінений в тінь, з гострими, ніби обкусаними в щипцях, заціпками жорстокості. За ним тьма і примари височинять: муругі, дедалі в міцнішому виході, і — охрою горить вигляд істоти, що німа до сльози і хижа до життя.

Жахається думкою Мирон Данилович: «Ну, ящір і єсть! Скоро — час головного, який від прірви і мучитель...» Кілька місяців в уяві — той жовтар з підсвіття, де позволив металічні нитки під ніччю і виставляється, ніби з пошесті, знаходячи очі Мирона Даниловича; влютовується посеред думок, учіпливо, без перерви, при кожному помислі. Навіть коли згадати про справу, і тоді враз, проти волі, влізає привиддя і мучить серце.

При стрічах із знайомими теж: раптом до сказаного припрядалось кляте марення — завжди.

Мирон Данилович недавно питався в батюшки: чого це? — і робити що?

— Ви, — посумував батюшка, — спокусились про звіра.

— Та ні! — перечив Мирон Данилович. — Ним я не спокусився.

Батюшка поправив:

— Не ним, а про нього; це — друга річ. Об чім, а не чим. Стережіть серце і не впускайте оману, воюйте з нею! Верніться в повну смиренність і живіть любов'ю, як світлом: до всіх, до Бога найбільше. І моліться в кожную хвилину. Молитва — найдужча сила на землі.

Вислухав пораду Мирон Данилович і щиро хотів сповнити, однак, через клопоти і зайнятість відбився; мара ж лізла в думки по-старому.

От, знов міниться промовець: говорить речення, мов крук на могилі віщує розор...

Їдучи дрозжками, Отроходін погляда на двори і ображається: чому тисячники звуть пункт призначення — «мухощанськ»? Даремно! Шкодить в зображенні ролі на селі. Коли столиця повна вапняної трути, що повисла в розпаленому повітрі серед цегли, то жити можна тут: зелень і росяні світанки. А зимою полонить столиця! — в завалах снігів і грізній свіжості чистого, мов діамант, повітря, в якому камінь дзвенющою луною віддає кожен тон довкруги. Скрізь відчайні розгони з складністю: в блідо-рожево-сизій мряковинці далечини підводяться барвними великостями будівлі, древні — з вежами, і новіші — багатовіконні і краснокарнизні. Життєвий дух, поривний і могутній, проймає і людину, і місто в строгості настрою.

Постійно в спогаді Отроходіна — столиця; там народивсь і п'ястуком окріпнув: для неї ладен світ перетрусити — в переміну або загибель.

Меткі очі в Отроходіна! Тільки раз обтяжився помилкою, залюблений в одну з колишніх технічних секретарок обкому. Про її зовсім легенький нахил до бухарінської фракції взнав аж при розквіті в сердечній драмі. Почав відступати і порвав відносини, але тінь пригоди простяглася на життєпис.

Приятелі, що коло оргбюро, зрештою, «зам'яли» дрібний прогріх. Ретельність він виказав несамовиту! Крім того, промкнувся в двері двох загадок найглибшого порядкування в «рядах».

Легшу загадку збагнув наполовину; труднішу — тільки до десятої досади.

Половина дивовижно проста: зразу дослідив і звикся Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна в чому, а тобі ціна в партії — копійка зелена, якщо проморгав ество справи: чоломбитство «хазяїнові»! Якщо ж ти — ну, словом, Отроходін, вхопивши цієї струни, вплив до верхів грання і наприкінці відірвався від прозорої тіні.

Інша половина в тих дверях аж надто некришталева, і навіть він, весь небілий, зупинився, вважаючи, що досить.

Що ж до труднішої загадки, то гірко сприяла: в побудові лабіринту мала постійну лукавість. Ніби грали з тобою в «кішку-мишку». Зробив сюди крок, готувавшись надзвичайно, а успіху нема, бо негайно зверхники пересунули справу в інший напрямок, і видно, що тільки з потреби ставили перепону. Весь час! Незміренна чужість і гостра ворожість приходить — з далекості, здається, рідні сосни в тумані збожеволіли б і закричали, обливаючись кровавою смолою.

Дещо він схопив, дякуючи швидкості думки, але вони, «згори», маючи партійний механізм і сніг, змусили приморозитись.

Вивчав їх крючки, і петлі, і підойми, перед якими печінки боліли. Однак без жодного ключа і навіть номера на обідок. Тільки досвід набуто: в полі «парткаверз», як він собі означив. Аж тут можливість і поштовх дано — «просунутися» через низову мережу. Відпочивши від численних неводів, якими дрібна рибка партії відділена від смачних місць, зайнятих рибищами, — він офіційно зрадив нагоді.

Надіявся довести, в ореолі знавця місцевих обставин, ентузіазм до слуху «хазяїна» понад сітчасті заслони. Йому «вгорі» нададуть великориб'ячу луску: ордени, «путьовки», абонементи на видовища, грошові конверти тощо... «Вгорі» — означає в столиці, в апараті; так життя в дійсному сенсі: з багатством змісту, а передусім без сонності «низу», де загрузли в побут, як тварини! — сорокаградусна, котлети з

мухами, сімейні зради, духовна порожнеча і нудьга! нудьга, хоч повісся.

Щоправда, і «згори» раптом страшно була вкусила за середину душі — нудьга, скручена кільцями в партії, мов зміїний вузол з навколишнього непросвітку. Пощастило «розвіятися»!

Зрештою, кинули в село: тут столичні партробітники прибирають німб подвижництва і пнуться наверх з останнього сухожилля; або хоч мріють виплисти.

Біг дροжок по немощеній землі, як завжди заспокоював Отроходіна після засідань: м'який і рівний біг, з дружними коненятами, що дістати собі в розпорядження було сподіванкою віддавна, — слабо впливає тепер.

Збурила непокірність дядьків: відмовилися мовчки відходити в землю.

8

Мирон Данилович наближався до колгоспного; і назва, і розпорядок знов збудили в думці оклик: «Татаровня!» — жаль односельчан, що з'юрмлено в турлучну вигадку.

Там клопіт: мечуться люди на сторони, мов почаділи. Один, розхристаний, перелякався і мчить мимо — наосліп; аж коли почув, що питається чоловік, чого метушня? — відказує, стримуючи крок:

— З дворів худобу назганяли, вся передохла. Винуватих висмикують, хто січку з малясом давав на ніч; думають — від того.

Подався чолов'яга.

Гурток на дворіщі зростає і чути викрик: «Отрута і більш нічого! Отрута!» — махнули руками і розійшлись.

Тоді заспішила міліція когось ловити, а Мирон Данилович вирішив: досить видовища. Пішов, пришвидшуючи кроки, з виглядом поглибленого.

Минув провулок і стихився. В дворі стурбовані господарі — біля корови, що околіла. Сусіди близько.

— Бач, із коровою що! — дивується крихітна тітка, в світлій з крапками хустині; тримає ломачку і скорину, черству, аж поцвілу зелено: про собацюг.

Друга тітка, на сонці обпалена, мов горіх, додала:

— Це саме скрізь! Птиця пада мертва, без причини: мертва, і все.

Також роздумує вголос дід, в зношеній кепці, височений, як штиль; підборіддя оббіліло в пух.

— Чи не кінець світові? — хтозна.

Мирон Данилович проминув гай, що з вижолобиною врізається в околицю села, а далі криє ярком — під вільхами, дубами, берестками. Перелітавши, галка, схожа на грудку кам'яного вугілля, непорадно опустила до гілок, а звідти додолу, в траву.

Як вкопаний, став Мирон Данилович! Коли ж підступив до птиці і передком черевика перевернув, — нежива, хоч об пень бий.

Відійшов на дорогу і розмислюється: що ж? — буває птиця недужа і не вічно їй жити.

Аж здригнувся від окрику, глянув — то Калинчак Петро; проживає осторонь, за ярком, і теж «індус», себто одно-осібник. Білявець, мов льонкуватий, але очі стемна-карі, з свічучими клинцями. Він — косар; наймався в містечку і коло залізниці: ростиння вибивати.

— Що загубили? — питає Калинчак.

— Ні! — не загубив нічого; птиця падає.

— Недавно, як був місяць кров'ю наведений, це почалось.

— Кажуть, час злого і знаки.

— І я, косивши на курорті, від приїжджих чув: біда близько.

— Сходиться в одно. Сходиться, бо правда.

— Окремі, з партійною печаткою, переступлять, — сказав Мирон Данилович.

Віддаляються бесідники проз осокори.

— Так, переступлять! А стрінеться котрий Зінченко, — чули?..

— Ніби... — вагається Мирон Данилович.

— Курортом завідував; скрізь сосни по горі і павільйони, як виточені. Курортників повно з міста. Їм купання є — річка вниз.

— Знаю, коло берега пісок і вода тепла. А далі глибше і холодніше, аж морозом обсипає; з дитячих літ знаю, — додав Мирон Данилович. — Вода зцілюща: недарма ж курорт.

— А недарма! Свіжий куток, землі двадцять десятин. Насаджено сосни і берези в «лінію», себто рядами — під шнурок, щоб прогулюватися; для чотирьох чоловік разом.

— Козиряють партійці, а, мабуть, страшно ступати в ліс по одному.

— Бояться; курорт трудовий, а бояться! Ходив я раз, чи нема роботи, і стрічає сам завідувач — Зінченко. Розказую про біду: в нас діти голодні. Він послухав і радить: допомогти можна тільки одним — підгодувати корову, коли схудла, як драбина, і перестала доїтись. Дасть вона молоко, тоді голоду кінець. І сказав: «От що, скосіть отут сіно, між „лініями“, і одвезіть собі. Прийдете в неділю, коли підводи вільні. За один день упораєтесь. Скинете копицю з одного краю і копицю з другого, біля самого коровника. Як спитають, можна показати: он сіно. А скільки його, ніхто не знатиме. Для курортних корів корму припасено більше, ніж треба...» От, Зінченко партійний, а жалів дітей. Інші ж куди там! Кожного розірвуть, якщо з інструкції на партзборах прочитано.

— Розірвуть і без інструкції, — відмовив Мирон Данилович. — А цей з якої сім'ї?

— Казав, земля, де насаджено «лінії», належала його батькові, хоч був з другого повіту. Якось проїжджав і прикупив наділ — думав хазяйнувати. Не судилось! Прийшли червоні в дев'ятсот двадцятому і сходку скликали: голосують, щоб багатших забрати геть, — хто за це? Уже тоді наш Лук'ян, та ви знаєте його...

— Лук'ян — той, що «за»?

— Він самий! Перший підняв «за» аж дві руки і з того дня однаково голосує. Декотрі зовсім не підводили долоню, як Зінченків батько. Жив тоді в хаті хазяїна, що втік на Донбас. Відходячи, той казав: бери все і господарюй, нічого мені за це не треба. Піду, бо більшовики вб'ють. Ну, і не підняв руки старий Зінченко. Через тиждень приїхали червоні: «Де

такий? А де такий? Це не наші!» Був наказ — повбивати підряд.

Коли брали людей, то діти за них чіплялися. В одного діти були німі, ніяк говорити не могли, і так чіплялися, що страшно глядіти, а їх прикладами били — поламали їм руки. Всіх, і дітей теж, зібрали на площу: там розривними кулями повбивали, скрізь мозок розлітався. Лежали довго. Мухи їх обліплювали і сморід стояв тяжкий. Згуртувалися старі жінки, що вже їм смерть не страшна; сиві всі і вбрані в чорному, з ціпочками: як на похоронах — і то сама біднота сільська. Пішли до начальства: сперечатись проти пекла їхнього. Нехай дозволять прибрати мертвих — поховати в одній ямі. Вистанув комісар, в червоній будьоновці, як сатанинець, і закричав: «Не сміть! То — вороги! Єсть наказ від Леніна з ворогами розправляться, щоб духу нашого боялись». Так і прогнав старих. Зінченко — син одного з тих, що на площі вбито. Коли забирали, — дома не був. Потім переселився в другий повіт; жив там і записався в партію.

— Це ж і видно, — доводить Мирон Данилович. — Знайдеться добрий, так не з їхнього куща виріс.

— Може, з їхнього є хто, — не бачив! А цього бачив. Розсудливий чоловік; поміг оклигати і оборонив. Ми з одним чоловіком скосили сіно, чотирнадцять копиць перевезли і поділили. То був мені рятунок, а їм на курорті сіно тільки заважало ходити і ніхто не косив його; все пропадало. Знаєте, що пізніше було? Викликають Зінченка в міліцію і питають: «За гроші продав сіно, чи як?» — «Ні, я звелів прокосити сіно тільки на „лініях“, щоб вигідніше було курортникам ходити; там курять і кидають недопалки в траву, то від огню могли зайнятися сосни». Відпущено Зінченка; він тоді одразу до мене: так і так, «ви, коли в міліцію покличуть, кажіть те саме!» Справді, через три дні мене викликають: «Що ти заплатив за сіно?» — «Не платив нічого; завідувач наказав скосити тільки на „лініях“, щоб краще курортникам ходити, — я в байраках не косив». Добре, що нарадив Зінченко, як казати.

— Таких вибивають з начальства, а становлять мучителя.

— Це — скрізь, і Зінченка відсунуто. Пішов я раз до нього і перестрінув на дорозі двох мисливців з Києва: один чорнявенький, аж прикипілий біля очей, а другий — з лисиною і веселими зіничками. Розпитуються, де полювання добре. А я кожного птаха знаю, в якому місці водиться: голуб лісний, чи крижень, чи перепел. Розказав їм і хочу до завідувача піти; «До Зінченка? Ми хотіли його побачити, приїхавши, — нема!.. Переведено в другий район, бо партсекретар підкопався і вижив». Говоримо далі; я розпитую: хто вони самі? — і взнаю: чорнявий друкує книжки, а старший — хімік, з лабораторії. Зайшла мова про село, — що тут робиться і як грабують; чорнявець то ще дужче темніє, то блідніє, і наприкінці вчистив: «Товаришу, монгол з московської ночі вилазить — рвати груди». Хімік тільки одно докинув: «Іду вулицею і чую крик — то міліціонер, ступаючи серед натовпу, виголошує: слуги бісівські постановили Україну душити в рік розп'яття, тридцять третій, бережіться, люди, бережіться! — так виголошує, мов на службі. Всі перехожі слухають; великий натовп зібрався: тихо йдуть і слухають, як пророка в старовину».

— Це саме мати в церкві чула.

— А на того пророка, що в френчі, налетіли виконавці — миттю потягли в установу. Скоро чутка пройшла: міліціонера розстріляно.

Постояли бесідники біля урвища з берестками, глянули на ворона, що високо линув, і попрощалися. Мирон Данилович, вертавши додому, пригадав назву цього місця: Зміїв яр. Певно, звідти лютий вилізав хапати тварини домашні або і людей. Було зображення в школі, — тоді батьки з черги вкошували учнів, бо дисципліна вкрай розхиталася через комсомольські вибрики проти вчителів; зображення було в багатьох кольорах: з драговиння і хвощуватих нетрів ящур повз до дрібних тваринок, роззявляючи пащу. Вже червонів зубними гостряками, бо котрусь істоту роздер. Приуявлюється той вигляд, супроти зусилля волі — прогнати його; ні! — мов нарізано з заліза; і кольори мінить на чорність, як попередня примара. Зневажити треба і обійтися самому.

Деякий час думки вільні, а потім збоку в обширі свідомості, ніби підкинутий мимовільною пружністю, при цікавості душі до власного стану і забезпеченості, виник вигляд! — крізь духовну просторність проступив. Мирон Данилович, напружуючи думку до судоми в шийних м'язах, проганяє привиддя і звертається до навкружності: дерев, ґрунту, погоди, що несподівано погіршала, бо з півночі хмари темними купами... і знов обвівся обрис: знов! — от, закляття! — з розпуки, мов скрикнула вся душа до когось невидного поблизу: та відійди геть, нечиста кров! — геть відійди!.. Мирон Данилович відвернувся від марища і пішов, куди очі ведуть.

Обмеживсь думками до обсягу своєї особистості і кінцевих справ; стало тихо на душі. Тільки мертвотно-бліді стіни хаток, по обидва боки, приймали моторошну тінь з півночі.

«...Лихо приходить, а допоміж — ні від кого!» — думає, понурившись, Мирон Данилович. Так і дійшов з пропащою гадкою до площі; хотів звернути в вулицю, що вела до його кутка, але, на диво собі, минув її: забраний сильним поривом почуттєвим — в одному напрямі! — простував мимо східців цегляного будинку, критого бляхою, в якому гніздиться партійний осередок.

Проминув його; і тоді почали вгасати пориви недоброго почуття. А видалося, що чує постріл, — і нерви ловлять повторення звуку. Та знов Мирон Данилович спонурюється, відходячи. Враз страшно зойкнуло! — він оглянувся, ніби в плечі вжалений; мороз обсіпав душу: так зойкнуло з кам'яниці.

Там, чіпляючися за одвірок відчинених дверей, стоїть жінка: збіліла і так дихає — мов її щойно душено і тепер спроможна вхопити трішки повітря.

— Поможіть! — закричала вона.

Мирон Данилович побіг до сходів, але прискочивши близько, вдержався: через звичний страх перед будинком, звідки завжди сунуло і загрожувало начальство, приїждже — владичне, і тутешнє — дрібне, провадячи розор.

Позаду чути кроки і оклик:

— Заходьмо!

То — рахівник сільради, що нагодився поблизу; з ним ступив Мирон Данилович на східці.

Жінка однією рукою трималася за одвірок, а другою — в хворому жесті, вкрай безвільному — показала на приміщення і зразу ж поклала її до грудей, мов би серце хотіла спинити:

— Там... секретар райкому застрелився — приїхав тепер...

Прибіщі, стишені, обережно ступаючи, зайшли в будинок. Минули коридор, ніби видовжені сіни. Опинилися в просторній жовтавій кімнаті, як залі для засідань, де на одній стороні двері прочинено: заглянули туди і притерпили біля порога.

Рахівник перший зважується ввійти, а Мирон Данилович — слідом, як тінь, до секретаря, що з підібгнутими колінами лежить при столі, недалеко від стіни; револьвер поруч. Очі поскляніли, запавшися димувато-білястою млою; застигли непорушне, без блиску і свічення, тільки в холодній порожнечі і легенькій прозорості зверху. З проломини в скроні густо і в'язко, пасмовитими патьоками, трішки розділяючися, збігла кров; розлилась по підлозі, при голові і плечі. Бризки ж були на столі — торкнули папір.

Гляділи захожі, ніби перемагаючи сліпучий, хоч невидимий, сполох з таємної пожежі, коли вмить з'явилася, — з іншої, ніж та, що речі спалить.

Мирон Данилович стояв, згадуючи і терплячи давній страх — от, з'явиться всилення, змінить колір на чорний, перед очима... Але ні! — зосталась кров червона, як була. І мало не скрикнув він: «Так кров єсть правда!»

Оглянувши самогубця, свідки переконалися: таки мертвий. А не знають, що далі робити. Рахівник стояв, як із сірого дерева різьблений. Зробив зусилля — звільнитись від оціпенілості; і говорить гірко:

— Вдарив крапку!

Колір крові ніби скував Мирона Даниловича, і думки тривожили: ось що тайно хотів бачити! — її, пролиту; мовляв, нею заплатять за нещастя всіх, люто розорених і

повбиваних, — чи вдоволений червоністю її? Тобі, можливо, так дано тепер: глянь і скажи, чи того хотів? чи радуєшся?.. «Ні!» — знялось, наче скрик, на серці: бо бачив невикупливою кров секретаря — проти моря нещастя людського, такими, як він, заподіяного.

Рахівник не міг дивитись на труп; уникаючи його, відвів погляд на стіл до папірців, що там білили. Нахилений до найбільшого і вбрижаного, читає — очі йому розширюються від разучого змісту. Дочитавши, з хвилину він стояв і невидующо дивився на стіл.

— Розберіть самі! — сказав і відійшов геть. Рядки спершу рябіють в очах Миронові Даниловичу; а таки вдається прочитати. Зверху стоїть: «Цілковито секретно»; далі — potwierдження вказівок про віддачу дев'яноста відсотків зерна самій державі, в хлібопоставках і для насіннєвих фондів; наприкінці — Москва, Кремль і підписи.

Від руки, нерівними літерами і швидкими, додано: про штучно завищені плани хлібозаготівель, які неможливо виконати після ліквідації значної частини продуктивного населення.

А потім висновок, що приречено села на десять недійсних відсотків, до кінця; з ними трудно сам актив придержати на межі голоду, а решта...

«Ця директива — смертний присуд для трудового селянства, я не можу...»

Вичитавши запис секретаря, Мирон Данилович присуджує:

— По-своєму чесний був.

— І як посвідчився! — сказав рахівник. — Другий би село задушив. Зробимо так: вийдіть у сусідню кімнату і сидіть; ніби не бачили діловодства. Я в сільраду дзвонитиму.

Взяв телефон — зверхникові, що сталося.

— ...Так! прибиральниця сама була; він, я думаю, всіх розіслав нарочито з завданнями, щоб зостатися самому... Портфель? Ні, нема! Я ждатиму.

Скінчивши звіт, рахівник пройшовся по залі, в коридор виглянув; виніс жінці стілець і наказав нікого з відвідувачів не впускати, поки прибудуть керівники.

Прибули вони за ліктями Отроходіна, що поспішав, рвучкий і владний — авторитет про всіх; навіть і уповноважений, з револьверною небайдужістю до думання громадян за їх замкнутими дверима і завішеними вікнами, повинен відсторонитися з дороги.

Рудун звелів: поставити вартового при вході і допитувати свідків; коли зиркнув на Мирона Даниловича, вмить свічнувато-збілілий вираз при сизковій відтіненості очей розгострився крізь масивні шкельця окулярів.

Покликано одного з «почту»: широковидого і поторканого партробітника, — звелено дещо; показано на Мирона Даниловича.

Під тканинами партійного почування Отроходін мав звичку, що виявлялася з механічною постійністю, хоч і свідомо: при кожній зустрічі з людиною, що заважає або нелюба, негайно ставити її на підозрі, включившись з кількома, собі відповідними, в першу модель чи зразок домовленості. Встановлюють зону заслон — спочатку найменшим — і в ній розгортають запідозрення і відсування наміченої особи з життєвого поля. Проти неї завжди «мають рацію», в найгірших обмовах, а вона — ні; проти неї несуть обов'язкову «ідейність», вона ж — ні; встановлюють для неї оцінку, як «нетакої», вона ж завжди підсудна. Їх — купка спритників і більш нічого; однак, володіють на арені життя неодмінно. Виб'ють намічену жертву з лінії її існування. Бо діють могутністю злагодженого запідозрювання і самісно привласненими правами: переслідувати до кінця, до погибелі. Якраз на цьому будують шлях до влади, як червону драбину: вилізати весь час наверх, поки щури зробляться царями. Нема політичної матерії для змовленого запідозрення — знайдуть побутову: розроблять маніру проти призначеного на «підозрострачення» і розвинуть її до ступеня державної важливості, навіть при філософії життя. Повторно обговорюючи скабрезну вигадку, розсмакують інтелектуально і почуттєво, як свій духовний харч, на височині історичної героїки і надзвичайного покликання. Пафос високосвітоглядowego запідозрення завжди на практиці ви-

разиться в спиханні з життєвої стежки — того, кого намітили, обов'язково — з стежки! — і захоплення стежки собі, в прямому чи переносному значенні слова і в сенсі наслідків.

Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення. І серце впало.

Перед очима ті два: Отроходін і скеповид — як із примарення.

Головарі оглядали самогубця, а один з помічних, в ролі слідчого, допитував рахівника, складаючи протокол. Настала черга Мирона Даниловича — на допит, жовтовид підступив слухати. Відповіджено при ньому і вписано: про постріл і жіночий крик; поворот і острах перед східцями, ось, товариш рахівник посвідчить: він підбадьорив. Увійшли вдвох — тільки здаля глянули. Підступати боялись. Товариш рахівник зразу звелів: тут сидіть, а я дзвонитиму до голови сілради. Це — все! На запитання, чи оглядали і рушили біля секретаря, Мирон Данилович повторив: ні, боялись. Круглавий жовтар їв і колов очима при кожній відповіді. Написавши протокол, допитувач грозить — Нікому ні слова! За порушення притягнетесь до відповідальності; підпишіть... І випровадив свідка з приміщення, або, як судити про голос, вигнав.

Мирон Данилович від східців пішов скоро, з гострою тривогою, передчуваючи, що через самогубство прийдуть нещасні події і докладуться до теперішніх. Партійний розпорядчик і його джура горіли в уяві, мов намальовані вогненною фарбою: невідступне загрозливі.

«...Той папір прочитали головарі і самі чутку поширять, — міркує Мирон Данилович. — Дома скажуть жінкам, а ті приятелькам — так і пішло... За розмови ж хапатимуть: начальство вгорі, взнавши про випадок, вислужиться: здавить село в кліщах; біда!»

Дома переказує, що бачив і чув: про курорт і Зінченка; моторошного володаря і міліціонера, коли віщував роківщину, — і розстріляний.

— Сказав правду, за це вбили! — означила бабуса.

Про самогубство в будинку партії слухали з острахом, сподіваючись недоброго.

Записку секретаря і напасть Отроходіна промовчав Мирон Данилович: нащо надміру тривожити душі в хаті? — і так мучаться. Події ж ростуть, мов гори, через які йти треба над краями; і невідомо, хто зірветься вниз.

З ДУШІ ТА СЕРЦЯ

«НЕ БІЙСЯ, МАРІЄ!»

Що може бути страшнішим за війну та стихійне лихо? Що може похитнути сили багатомільйонної нації, вбити в її синах жагу боротьби?

— Ігри злого розуму. Тільки сатанинський розум міг вигадати такий сатанинський спосіб винищення українського народу — голодомор.

Варвара Новиченко дитиною пережила страхіття голодомору 1932 — 1933 років. Зараз, пригадуючи ті події, жінка не може приховати розпачу. Варвара у часи лихоліття втратила найдорожче — матір. Її скорботна оповідь звучить як присуд катам, що відняли життя в мільйонів мирних людей:

— Я була наймолодшою в родині. У 1932 році мені було вісім років, моїй середній сестрі Галині — десять, а старшій, Марії — дванадцять. Батьки наші — Павло та Віра Новиченки — були простими селянами, вели господарство. Пам'ятаю, в нашому домі ніколи не було сварок. Батьки любили й шанували один одного, а ми, діти, хоча й були щедрими на різні вигадки та пустощі, змалку не цуралися праці.

Брутальну лайку та погрози я вперше почула восени 1932 року від «активістів», що прийшли по наше добро. Тих виродків було троє. Старший сипав добірною лайкою, а його помічники здебільшого мовчали. Я запам'ятала тільки одне слово — «розкуркулити». Батько в той день працював у полі, а мама й сестри були такі налякані, що не змогли чинити опору. Кляті зайти нишпорили в хаті, у сінях. Невдовзі вони винесли всі наші запаси пшениці, жита, навіть мішок із картоплею, і поклали все добро на підводу. Коли старший вивів із сараю Лиску — нашу корову-годувальницю — мама кинулась до нього, почала просити:

— Схаменіться, людоньки, в мене діти! Чим я годуватиму їх усю зиму? Зерно забрали, хоч корову не займайте!

У руці старшого свиснула нагайка, і мама зі стогоном

опустилась на землю. «Врьош, мерзавка! У вас ещо много добра припрятано!» — злочинець хижо блиснув очима й зареготав.

Зізнаюсь, я в ті хвилини заціпеніла від жаху. Щойно підвода рушила, ми втрьох кинулися до матері.

— Мамо, що то за іроди такі? Вони ж не повернуться, правда? — схлипувала Марійка.

Ніколи не забуду пророчих маминих слів:

— Ті супостати повернуться, коли село вимиратиме з голоду. Повернуться, щоб зарити в землю тіла невинно вбитих.

Невдовзі прийшов тато. Він уже знав про біду, що впала на нас.

— Ніхто не може, як слід, пояснити, в чому річ. Говорять про якесь «розкуркулення», про план хлібоздачі. Певно, «вожді» вигадали для нас нові тортури. Останню крихту хліба віднімають. І нас розкуркулили, і Павленків, і Гришків. Знайшли багатих! Навіть Орину Савченко, самотню вдовцю, не пожаліли. Єдина надія — на те, що якимось протягнемо до весни. Хліба нема — будемо траву гризти.

Невдовзі ми відчули, які це страшні муки — муки голоду. Принести щось із поля було вкрай важко — вдень і вночі його охороняли. Сподіватися на чийсь допомогу було марно — сусіди бідували, як і ми. Люди переловили всю звірину в лісі, їли мишей, собак, варили суп із лободи. Пам'ятаю, мама викопувала коріння кульбаби, товкла його в ступі й пекла нам із того «трав'яного борошна» коржики. Взимку стало ще важче. У лісі вже не було поживи, сили ставало все менше. Дехто з наших сусідів уже не міг вийти з хати. Люди блукали селом, як привиди — слабкі, опухлі. Голод потроху висмоктував із людей життя, виснажував розум. Найбільше моїх батьків налякала звістка про те, що коваль Данило, збожеволівши, зарубав свою жінку. Збагнувши, який страшний гріх він скоїв, нещасний пішов до річки і втопився. Після цієї трагедії мама забороняла нам далеко відходити від дому.

На початку лютого батько пішов до міста, надіючись

обмінати на хліб мамину прикрасу — золоті сережки. Я сильно застудилась і ночами бухикала, як стара. До лісу ми тепер ходили вчотирьох — мама боялася лишати нас удома без нагляду. Якось ми побачили на вербі гніздо ремеза. «У давнину козаки варили юшку з таких гнізд. Нам пощастило, дівчата», — мамин голос тремтів від радості. Якби мама не полізла на ту вербу — може, й пережила б голод. Клята гілка...

Моя співрозмовниця не може стримати сліз. Я теж починаю плакати. Зібравшись із силами, Варвара Павлівна завершує свою розповідь:

— Мама помирала дуже тяжко. Вона зламала хребет, і піднятися вже не змогла. Я з сестрами ледве дотягла її додому на кожусі. Тиждень мати мучилась від пекельного болю. Намагалась не кричати, щоб не злякати нас. Лише вночі плакала й стогнала. Удома не було й крихти їжі, тож ми швидко почали слабнути. Мене лихоманило, я кашляла кров'ю. До нас кілька разів приходив сільський фельдшер Степан, друг сім'ї. Та чим він міг зарадити? Дядько Степан давав мамі знеболювальні. Коли вона відчула, що вже не в змозі терпіти біль і муки голоду, випила подвійну дозу ліків... Батько повернувся до села через кілька днів після маминої смерті. Він таки виміняв сережки на торбу сухарів...

Якийсь час ми з Варварою Павлівною мовчимо. Потім жінка питає мене:

— Думаєш, на тому світі є Пекло?

— Думаю, так.

— Я не вважаю себе великою грішницею. Жила по совісті, працювала, виховала двох дітей. Не знаю, чи потраплю я до Раю, та Пекла не боюся. Пекельні муки судилися мені ще за життя. А тим убивцям, що вигадали голодомор, тим запроданцям, що допомагали грабувати своїх братів, я бажаю лише одного — пережити все, що пережила моя мати. Знаєш, якими були її останні слова?

— Навіть не уявляю.

— «Не бійся, Маріє!» — ось що мама сказала перед

смертю. Марія першою зрозуміла, що наша мати... Що вона сама поклала край нестерпним мукам. Тіло мами катував нелюдський біль, та її душа залишилася чистою, сповненою любові. Мужність матері не знає меж. Ми, українці, вистояли в нерівній боротьбі з ордами завойовників лише тому, що були на своїй землі. Ти розумієш, сама земля не дала нам загинути. Душі наших матерів — сильних, жертвних, працьовитих — зоріли нам із небес. А тепер хтось казатиме про толерантність, всепрощення? Яка облуда! Є речі, які неможливо пробачити...

Перед моїми очима зринають села, виснажені обличчя людей. І над усім тим — Всесильна Мати українського народу. Вона печально дивиться на нас крізь віки і закликає: «Не бійтеся, діти! Будьте сильні! Борітеся — й подолаєте все!»

Вибір

Пам'яті Віри Н., яка пожертвувала собою заради своїх доньок

— Не бійся, Маріє, нічого не бійся, дитино.
Мій вибір болючий: загибель — заради життя.
Пітьми посланець причаївсь біля нашого тину
І кличе в мандрівку, з якої нема вороття.

Як хочеться жити!.. Пекельне стискається коло.
Не зможу одужати, доню, я надто слабка.
Колись я не знала, яке це чудовисько — голод,
А нині він подихом смерті мене обпіка.

Чи ти пам'ятаєш, як часто ми вдвох вечорами
Співали пісні?.. Розливавсь по жилах вогонь...
А нині мій стогін достукавсь до Вічної Брами
І пращури сиві здригнулись від болю мого.

Змирися, Маріє. Сьогодні тебе я покину,
А ти йди між люди. Я знаю — врятуєшся ти!

Довіку в собі ти носитимеш тугу, дитино,
І правду про злочин, якої боятися кати.

У спадок тобі залишаю тумани й зірниці,
Печальну молитву і сміх сонцеликих дітей,
І пісню свою, що в світі полетить, як жар-птиця,
Й червону калину, що з болю мого проросте.

Микола КУЧЕР

ПАКУДА

Оповідання

I

Був початок березня важкого післявоєнного року. Сніг майже весь розтанув, та земля ще не розмерзлася. Тільки в обідню пору, коли з-за хмар показувалося сонце, верхній шар ґрунту підтавав і сільська вулиця робилася брудною і слизькою. З півночі часто подував не сильний, але дошкульний холодний вітер, що пробирав до кісток. То ж більшість людей, не довіряючи весняному сонцю, ховалися по хатах біля теплих печей і плиток.

В прокуреній самосадом колгоспній конторі, забрудненій нечищеним взуттям відвідувачів, сиділо троє: рахівник Байчук, уповноважений з району і Пакуда. Пакудою в селі називали Бреня Павла Михайловича. Старі люди розповідали так: коли Брень восени 1917 року повернувся з російсько-німецького фронту, то дуже любив хизуватися перед дівчатами й хлопцями на вечорницях малочуваними тут словечками: так точно, нікак нет, пакуда. Особливо припало йому до вподоби слово «пакуда»: «Пакуда портянку знайшов та взувся, кіт сало здів». З тих часів і прилипло до нього прізвисько. І вже ніхто не називав його Бренем (Бренів у селі було багато), а тільки Пакудою. І дітей його, коли він одружився, кликали Пакуденятами, а жінку — Пакудиhoю. Справа звичайна: в селі як приліплять кому яке йменнячко,

то вже до самої смерті не позбудеться.

— Так що ви хотіли, Павло Михайлович? — ввічливо запитав Байчук, чоловік років сорока, з виснаженим землистого кольору обличчям.

— Хочу, аби мені виписали з комори чогось із продуктів, — в голосі Пакуди бриніло не прохання, а вимога, — кіла три муки чи хоч картоплі з півпуда.

— В коморі, крім посівфонду, нічого немає, — суворо зауважив уповноважений, молодий, рожевощокий, в офіцерській шинелі без погон, — я перевіряв, знаю.

— Хай дають з посівфонду, — вперто сказав Пакуда. — Я тиждень нічого не їв, з голодухи слабну, самі бачите.

Уповноважений пильніше глянув на Пакуду, худющого настільки, що крізь шкіру на стриженій голові, як дроти, випирались судини. Деякі від голодування понабрехали, наче міхури з водою. Пакуда ж висихав, мов тараня. Тільки в глибоко запалих маленьких очах жевріли вогники життя.

— Не ви один переживаєте тимчасові труднощі, всім важко, — пояснив уповноважений і перевів погляд у вікно, де виднілося чорне гілля голих дерев, — така війна пройшла.

— Ви мене з усіма не рівняйте! — підвищив голос Пакуда. — Я у нашої власті заслужив!

— Чим же ви заслужили? — здивувався уповноважений.

— Я не буду тут пояснювати при всіх, — Брень гнівно бликнув на рахівника, той поспішно опустив очі на папери.

— Кому положено, ті знають! Можете в районі поспитати, моя хвамілія, де слід, значиться.

— Не знаю, чим ви могли відзначитися: на фронті, самі казали, не воювали, під час німецької окупації сиділи тихо.

— Ага, сидів! — немов ужалений підскочив на стільці Пакуда. — А що б ви на моєму місці зробили?

— Щось би придумав. Поїзди, допустім, з фашистами під укіс пускав би. Як у Білорусії, читали, мабуть?

Пакуда, здавалося, тільки цих слів і чекав.

— Тут вам не Білорусія! — крикнув він і показав для більшої певності у вікно, де виднілися солом'яні покрівлі

хат. — З нашими людьми чорта лисого звалиш, а не поїзда! Поки й добрався б степом та вибалками до залізної дороги, так в районі все гестапо знало б, куди й чого я пішов! І мене б уже піджидали під насипом з намиленою вірвовкою!

— Балакайте! Відкіля б хто знав, куди ви пішли?! Такі справи робляться в секреті, ви ж не хлопчик.

— В секреті! Од наших людців не утаїся, вони все пронюхають, бо з мене очей не спускають, пасуть! Скорики, Лигуни, Дришлюки та й другі! Враз продали б німцям! У нас усі люди продажні!

— Усі продажні? — уповноважений ніби аж із співчуттям подивився на співбесідника.

— Усі до одного! — гукнув затято Пакуда ще й рукою, мов шаблею рубонув. — Через те мене й ненавидять, що я їх розоблачаю! Ждуть моєї смерті, знаю, та не діждуться! Я ще покажу їм таке, що їм і не снилося! Я все знаю! Все!

Він нервово підніс до рота недопалок цигарки, пожадливо затягся і раптом зайшовся довгим надривним кашлем. Щоб вгамувати кашель, відійшов у куток. Потім знову сів на стілець і затягся димом.

— Ото ж, Павло Михайлович, якби ви курива не купували, а натомість купили канхвет-подушечок, на станції в бухветі зрідка дають по дев'ять карбованців за сто грам, та скип'ятили чайку на вишняку, то й здоров'я можна підкріпить, — обережно дорікнув рахівник.

— Жінку свою повчи, як на світі жити! — огризнувся Павло Михайлович. — Добродійник знайшовся — «канхвет купи сто грамів»! Ти мені баки не забивай канхветами! Муки випиши — в мене он діти пухнуть!

— Це не од мене залежить, — сказав рахівник. — Хай район дасть вказівку, я скільки хоч випишу, моє діло теляче.

— Посівфонду розбазарювать ніхто не дозволить! — зауважив уповноважений. — Є строга директива.

— Всі ви тут одним миром мазані! — Пакуда встав і погрозовим поглядом окинув співбесідників. — Ну, я знайду на вашу гопкомпанію управу!

— На яку це гопкомпанію? — звівся з місця й уповнова-

жений. — Мене прислали сюди районні організації, так що полегше на поворотах! А то прийдеться говорити з вами в другому місці!

— Не лякай! Ще побачимо, чий козир старший, бо я теж, коли хоч, уповноважений у селі. Довірене лице! Да!

Пакуда спересердя плюнув на підлогу. І, не попрощавшись, вийшов з контори.

Коли на ганку хряпнули двері, уповноважений пробурмотів:

— Ну й тип! Треба поінтересуватися ним глибше...

Байчук тихо порадив:

— Лучче не зв'язуйтеся з ним, Анатолій Васильович. Страшна людина.

— Чим же він страшний?

— Пише...

— Пише? Що пише? — не зрозумів уповноважений.

— А то вже його спитайте. Я не читав. Тіки як напише — весь вік чухатимешся.

— Хай пише, я не боюся.

— Легко вам казати, Анатолій Васильович. Ви не тутешній, сьогодні тут, завтра — десь, а нам дівається нікуди. Він усіх знає, зна де й за що зачепиться можна, з якого боку підійти, де правду писнуть, де прибрехнуть.

— І давно він... пописує?

— Давненько, годів сімнадцять. Дехто після його писання ще й досі не повернувся.

Уповноважений подумав трохи, потім, ніби переконуючи самого себе, повторив:

— Я не боюсь, я фронтовик, всю війну пройшов, до мене не підкопаєшся.

— Звісно, вам Пакуда — ноль без палички, — охоче погодився рахівник, — а от нам...

І скрушно почухав потилицю.

II

Пакуда вийшов з контори і зупинився на узбіччі дороги. Вітер наскрізь проймав виношену свитку, добирався до

самого нутра. Однак відчуття голоду було настільки сильним, що холод здавався чимось незначним, другорядним. Його невпинно терзала думка: де дістати чогось поїсти? Останні три карбованці потратив позавчора на тютюн. Тоді курити хотілося більше, ніж їсти. Та й що за ту троячку можна купити? Хлібина на базарі — двісті карбованців, літр молока — сорок п'ять...

Перемагаючи незвичайну слабкість і важкість у всьому тілі, Павло Михайлович повільно рушив селом. Розумів: коли й сьогодні, окрім води, нічого не прийме в шлунок, через день-два йому — каюк!

Уже більше місяця минуло, як вдома з'їдено останню картоплину, останній шулячок капусти. Тепер діти — чотирнадцятирічна Олена, дванадцятирічний Мишко і він перебивалися тим, що іноді подавали сусіди. Та з кожним днем випрошувати щось у людей ставало все важче й важче. До того ж, якщо люди тицяли дещо із жалю дітям, то ті одразу, на місці, й з'їдали, хай то була сира картоплина чи скибка гарбуза. Додому приходили з пустими руками й голодними очима. Пакуда й сам тепер думав більше про себе, хоч в балачках і скаржився на дитячий голод. Діти хай самі рятуються як можуть (не маленькі вже!), а він сам вирятуватиметься. Свині не до поросят, коли її колять...

Однак в кого, дідько його візьми, дістати поїсти? Хто поділиться сухарем чи бовтьохою, якщо всюди такі нестатки й нужда? Спотикаючись по багнюці, Павло Михайлович голодним оком зиркав по вікнах навколишніх хат. Цей не поділиться, в того й доброго часу не випросиш, а ті, мабуть, самі вже пухнуть...

Раптом з-за повороту виткнулася незграбна постать Василя Майоренка. Він працює на залізниці стрілочником. Одержує карточки на хліб, крупу і (у Пакуди аж слина потекла) яєчний порошок. Окрім цього добра, ще й грошики чималенькі двічі на місяць загібає. Ех, везе ж чоловікові! Він, Павло Михайлович, теж міг бути на його місці, якби, дурний, послуховався в свій час жінки-покійниці. Всього не передбачиш!

-
- Здрастуй, Васю!
 - Здрастуйте.
 - На роботу?
 - Ага, на станцію. Сьогодні в нічну.

Пакуда, як рідного брата, вхопив Майоренка за рукав:

— Васю, постій, дорогий, діло є, просьба, тобто, пособи Павлові Михайловичу, нужда придавила... хоч окрайчик хлібця! Я отдам... пізніше... по врожаю.

— Хліба? — здивувався стрілочник. — Та де тепер хліба знайдеш?

— А дома, жінці скажи.

— Пайковий хліб ще у вівторок з'їли. На одній баланді сидимо.

— Ну, позич десятку! Оддам же!

— Гроші потратили на базарі, — Майоренко поривався обійти Пакуду і прямувати далі.

— То хоч троячку дай! — заблагав Павло Михайлович, заступаючи дорогу.

Чудний Пакуда! Що та троячка зарадить, хоч би й розщедрився хто? З троячкою ще треба пертися за сім кілометрів на базар!

— І троячки нема, — кинув через плече стрілочник. Він, нарешті, зумів обминути співбесідника і пошкрібав багнистою вулицею.

Павло Михайлович лайнувся кріпко, але тут же схамів, гукнув навздогінці:

— Василь! Скажи жінці, хай того... баланди мисочку налле! Сьомий день без варива, в животі все засохло аж потріскалося, їй-богу, не брешу!

— Поїли всю баланду і казанок на кілок повісили сушитися! — крикнув Майоренко, надаючи ходу.

Пакуда стояв остовпілий, не вірячи, що його спіткала ще одна невдача.

— Казанок повісили на кілок, — прошепотів він і закричав якомога дужче: — Щоб ти сам повісився на тому кілку, куркуль проклятий!

Всіх, хто хоч трішки жив краще від нього, Пакуда називав

куркулями і глитаями. А так як більшість людей у селі чомусь жили заможніше, то й виходило, що навколо одні жадібні куркулі, і тільки він, Павло Михайлович Брень, чистий, мов криштал, стоїть на сторожі громадських та державних інтересів.

Біля дороги, що вела на колгоспну ферму, Пакуда здивався з Лукеркою Розперезаною. У великих солдатських черевиках, з яких виглядали різнокольорові онучі, вона човгала додому. По Лукерчиних очах, що наполохано забігали на всі боки, Павло Михайлович вмить здогадався, що в неї нечиста совість.

— Що на хвермі вкрала? — накинувся на молодицю. — Показуй без проволочки!

— Тю, здурів! — сплеснула в долоні Лукерка. Що б я на хвермі могла вкрати, як там одні стіни та солома!

— Брешеш! Висівок украла! Дай половину мені, бо заявлю уповноваженому з району!

— Хоч самому чортові заявляй — не злякаєш!

— Напишу заяву куди слід — в тюрму сядеш!

— Ха-ха-ха! — Лукерка взялася в боки. — Налякав тюрмою: в тюрмі тричі на день баланду з хлібом дають, а в колгоспі дулю з маком! Ти, Пакудо, краще сам у тюрму запишись, бо здохнеш, по тобі бачу — на ладан дихаєш!

— Наперед ти здохнеш, а тоді я!

— Не надійсь, я живуча, як кішка: вбий, на друге місце перетягни — і воскресну!

— Після моєї заяви не воскреснеш, а воскреснеш, то на Соловках аж!

— Не діждеш, здохляка вонюча! — заверещала Лукерка. — Ось!

Вона з розгону ткнула Павлові Михайловичу в лице дулю, складену з брудних порепаних пальців. Той від несподіванки втратив рівновагу і, оступившись, бухнувся в холодне багно.

— Ну, Лукерко, я тобі цього не подарую, ні-і, — прохрипів він, сидючи.

— Якби свині роги, всіх людей би переколола! — за-

сміялася Лукерія, задоволена, що так легко усунула ворога з дороги.

Біжучи додому, вона все озиралася назад та проклинала найчорнішими словами Пакуду. В хаті Розперезана перш за все закрила на залізний засув сінешні двері, потім полізла в пазуху і витягла звідти чималенький шмат соняшникової макухи, який вона таки поцупила з колгоспної комори. Ще раз налаявши «здохляку Пакуду», вона заходилася ділити здобич на чотири паї, по шматочку на кожний рот. Навколо неї німо стояли четверо зодягнених у дрантя дітлахів: Надька, Володька, Манька і найменший з бульбою під носом Ванько.

— Розжовуйте швидше й ковтайте! — звеліла мати, хоч цей наказ був зовсім непотрібний. Діти накинулись на макуху, як собачата на кістки.

Слухаючи, як на дитячих зубах потріскувала макуха, Лукерка поступово заспокоювалася, відходила душею.

— Ось пойдять до крихти, тоді хай іде начальство, шукає краденого, — бубоніла вона, назираючи через вікно на вулицю. — Чорта лисого знайдуть тут, а не їду!

— Ну, підожди, зараза куркульська, — шепотів у страшному гніві Павло Михайлович, зчищав із свитки багнюку, — ти у мене поповзаєш на колінах! Та не допоможе тобі, не допоможе!

Ідучи далі, він подумки накреслював плани помсти своїм ворогам. Як вони всі будуть жорстоко покарані, а він, Брень, віддячений за свої страждання державою і громадськістю. В думках все виходило швидко й гарно. Якби ж тільки собачий голод не заважав здійснювати ці благородні наміри!.. Але де дістати поїсти? Неодмінно сьогодні! Відкладати на завтра небезпечно, бо коли й зараз його погано слухаються ноги і паморочиться в голові, то чого можна сподіватися завтра! Тоді він може простісінько не звестися на ноги, стане лежачим, а то — кінець! Ніхто шкориночки хліба не принесе, води не подасть...

Пакуді зробилося страшно. Він виламав кілька вишневих гілочок, поклав у рот, закутуляв пеньками зубів. На жаль,

соки не рушили, бруньки не набубнявіли і наїду з галузок — ніякого. Ой, аби швидше надворі весніло, трава рушила: щавель! Козельки! Какиш! Ще місяць, протягти місяць — і він врятований! А тоді, по врожаю, він покаже багатом, де раки зимують і куди Макар телят не ганяв. Віділлються куркулям проклятим Павла Михайловича гіркі сльози!

Баба Оляна (така стара, що навіть Пакуда називав її тіткою) тягла з колодязя воду.

— Тітко Оляно!

Баба тремтячими руками поставила відерце на цямрину, відстебнула ланцюжок і тільки тоді підсліпувато подивилася до воріт.

— Дайте води напитися, тітко.

— Пийте на здоровля. Води багато.

Оляна всім, навіть парубкам і дівчатам, викала. Павло Михайлович вважав, що це «викання» у старої від сільської затурканості і темноти. Нахилив до себе цеберку, приклався до вінець губами. Крижана вода заходила в зуби, холодила нутро, однак сьорбнув кілька раз.

— Тітко, що я буду у вас просить?

— Скажете.

— Дайте, будьте добрі, чого-небудь... вареного.

— От горенько наше, — стара потупила очі, ніби аж засоромилася. — Нема чого, побий мене Господь! Зварила чавунець киселику і все геть чисто в обід поїли.

— Хоч бурячка позичте, — голос Пакуди несподівано зробився тонкий-тонкий, як комариний.

Оляна подумала, потім пошкандибала в хату і переголом винесла невеличкий зморшкуватий бурячок.

— А картоплиночки? — зрадів Павло Михайлович. — Штуки три-чотири на борщик.

— Картопельки Бог дасть.

— Нема?

— Нема.

Пакуда лаяти Оляни не став, надто вже ветха та й бурячком поділилася. Заховав бурячок в кишеню і, не подякувавши, побрів з подвір'я.

Думка, що тепер є свій бурячок, зогрівала, надавала

впевненості, ще три-чотири картоплинки, четвертинку капуста — вийде борщ. Ну, а коли він насборбається гаряченького борщику, тут хай начувається всяка нечисть, що стає поперек дороги! Папером він запасся, олівець є, матеріалу поназбиралося — тільки пиши! Пиши, Павло Михайлович, куй залізо, доки гаряче! До речі, наступного тижня товариш капітан обіцяв приїхати з району. В середу. От і дійде декому ниточка до клубочка, і відчують усі його, Бреня, вагу і силу. Заскиглять, завиляють хвостами, та пізно буде. Пізно!

На перехресті двох вулиць Пакуда довгенько стояв у нерішучості. Його нудило, в голові туманилось, коліна напружно здригалися. «Хоча б грип не вчепився до мене», — подумалося. Проте відігнав страхи, мізкував, кудюю податися. Додому йти — пропаща справа: жінка померла два місяці тому, діти порозбігалися по людях, в хаті холодно і порожньо, хоч собак ганяй.

Почало намеркати і одночасно підмерзати. Закоцюбли ноги. Пакуда повернувся спиною туди, де була рідна хата, і потихеньку, нога за ногою, подибав вздовж вулиці.

Біля низенької хатини з запалою покрівлею зупинився. Тут жив Володько Безпалий. Безпалим його називали тому, що йому повідрубувало різкою пальці. В минулому році жінка від нього втекла. Жив тепер самотньо, отож іноді Павло Михайлович навідувався до нього погрітися, тютюнцю на цигарку встрілити чи просто погомоніти. Як старший, наставляв молодого Безпалого, як на світі жити, допомагав розбиратися в людях.

Клавдія ФРОЛОВА

РУДЬКА

Рудька! Ти моя благословенна Рудька! Дві розкішні, як врата небесні, осики при в'їзді в село. Небесні і земні, біля них розпрягали коней, ставали возами на спочінок, та й зручно було: якраз біля кооперації — тоді так називали

сільмаги, і тут ще на площі, колись церковній (а після того, як церкву понівечили, а потім знесли — просто на ярмарковій) площі — колодязь з такою доброю, холодною та чистою водою (тепер її в городі в пляшках продають під назвою «Царичанська»).

Рудька — ти мале і дороге мені село біля двох великих сіл, таких як Китайгород, а за 9 кілометрів від тебе — Царичанка! Район! Пряма дорога степом до районного центру. А до найближчої залізничної станції — Кобеляки — 45 кілометрів, до пристані Орлик — 25. Хочеш в «город» — їдь або до Кобеляків, а там — поїздом, або на Орлик — відти пароплавом до Дніпропетровська.

Рудька! Зелена і білохатна, під такими чепурними стріхами, з такими гарно вплетеними тинами, садками з курною дорогою. Така м'яка і ніжна пилюка на дорогах, особливо коли ходити по ній босими ногами. Лежала собі та пилюка й нікому не заважала. Аж поки не проїхала по ній перша вантажна машина. Яка курява знялась, і машини не було видно. І почалось...

Рудька! Кланяюсь тобі в пояс, бо вчена я по університетах і мистецьких учбових закладах, а найбільш я навчалася у тебе. Я пройшла у тебе таку науку, якої у жодній академії не знайшла б. Звідки я б дізналась, який солодкий глей на вишнях, де шукати пасльон, і який м'який та теплий шпориш на сонці... І якби не ти, чи відчула б я безсмертний рядок безсмертного поета : «Хрущі над вишнями гудуть...» Всього не перелічиш...

Я пізнала стільки неповторної краси в тобі, що й досі живлюсь тим: схід і захід сонця, не затуленого будовами, безмежне і глибоке зоряне небо, Чумацький Шлях на ньому...

А культура! Куди там Афінам! Я бачила театр, якому рівному немає і , мабуть, не буде, на жаль. Липовий гай (у Липківці ж), і висока трава, й конвалії. І серед цих чудес — дерев'яні лави, а перед ними — сцена. Артисти — вчителі, лікарі — вся місцева інтелігенція і дехто з місцевої молоді. Мої батьки грали у цьому театрі. І то нічого, що хлопчаки, щоб вияснити, чи справді Галя знепритомніла, чи удає,

залазили під саморобну сцену і сіпали за волосся, яке пробивалось через підлогу у непритомної Галі чи мертвої Лимерівни. Ефект від вистави був неповторимий у театрі, де глядачі дихали липовим цвітом і конваліями теплої літньої ночі. Люди чекали вистав, бібліотеки в селі не було, і люди шукали книг...

Та скоро стало не до книг і не до театру... І тут почалася інша наука в моєму щасливому рудьківському дитинстві.

Раптом я дізналася, що написане в газетах не завжди схвально сприймається тими дядьками, які збираються біля кооперації покурити й побалакати.

А сталося це так. Я була на піонерському зльоті, де нас закликали боротися з куркулями, хоч би це були рідні батьки, викривати, де вони ховають хліб. Нас палко перекопували і наводили приклади, називаючи піонерів з інших місцевостей, як і скільки вони, кожен з них, викрили прихованого хліба. І тут встала одна дівчина, вийшла перед усіма нами і сказала, що в цьому місяці вона викриє 150 кілограмів хліба. В очах всіх присутніх вона була героїнею, ми всі їй заздрили. Я лише подумала: виходить вона знає, де цей хліб, то чому й досі не сказала. Її виступ був надрукований у районній газеті. І раптом я чую, дядьки біля кооперації говорять: «Ти чув, Кушорчина пообіцяла викрити 150 кг хліба.» Другий спитав: «Звідки ти знаєш?» Той відповів: «Ось у газетці пишуть». Я собі подумала: вони зовсім не захоплені цим героїзмом. Це мене дуже здивувало, бо всьому, що друкувалось, що офіційно говорилося, у свої вісім років вірила беззастережно. А це був перший урок сумніву.

Почалася колективізація, яка теж мене не торкалася. Мій батько був лікарем, його просто записали до комуни, яка була від нас за 3—4 кілометри в селі Дронівці. Там об'єднали скот, зігнали птицю. Поселились усі в якомусь одноповерховому довгому будинку під цинковим дахом, на всіх варили обід у одному котлі. Ми, звичайно, обідати туди не їздили і не ходили. Ясна річ, що через деякий час комуна розпалася і, здається, стала колгоспом. Почалося розкуркулювання. До

материної найближчої подруги Любові Федорівни Любич якось вдень прийшла бригада, яка проводила розкуркулювання, і без всякого попередження просто вигнала з хати взимку, дозволивши лише одягнути якусь одіж і нічого не взяти в руки.

Це була родина середняків: господар Кіндрат Іванович, його дружина (її уже називала) і син. Мали вони пару коней, корову, кабанчика, 10 гектарів землі, біля хати садок — оце й усе господарство. звичайно, мати забрала цю родину до нас. Вночі до нас прийшла бригада і зайшла прямо в кімнату, де в одній постелі з матір'ю спала її розкуркулена подруга. Мати обурилась і сказала чоловікам вийти геть з цієї кімнати. Очолював бригаду присланий представник з міста чи з району з прізвиськом настільки красномовним, що й у художньому письменстві не вигаднеш: Карайбіда! З його наказу наших друзів кудись забрали, здається, у сільраду, а до нас полізли на горище і забрали 18 пудів пшениці, яку ми, як і раніше, купили на зиму. На другий день в сільраді була вивішена газета з карикатурою: ліжко, а на нім ціла купа куркулів, і було написано, що лікар переховує куркулів. Це був, мабуть, 1932 рік.

Влітку я, проходячи мимо одного двору, побачила картину, яку й досі не можу забути. Якийсь член бригади виривав із рук у жінки торбинку з квасолею, а вона тримала її обома руками, вже упавши на землю, а він все тяг, жінка просила, ридала, кричала, торбинка у якомусь місці порвалася, і квасоля трохи розсипалась, а жінка почала її хапати рукою і сиру квасоллю хапливо запихала до рота. Він таки вирвав у неї ту торбинку й пішов, не озираючись, а жінка залишилась лежати на землі і тихо плакати. Я тоді подумала: скільки пишуть і говорять про могутність Радянського Союзу, так невже він не міг обійтись без тієї торбинки квасолі? Мабуть, я чогось не розумію.

А взимку мене і мою подругу, я вже не пам'ятаю, хто і як, але нас послали в бригаду, щоб ми разом з бригадою ходили і шукали хліб у куркулів. Ми були в третьому класі. Ми були дисципліновані, слухняні й пішли. Я, може, розповідаю те, що вже всі знають, але я бачила, як все було, і вже, мабуть,

лишилось мало людей, які бачили, як воно було. У керівника бригади був список. Заходили у двір до того, хто був у списку. І починався обшук: у сараях, у клуні, коморі. Але обшук провадився так, наче зарані знали, що нічого не знайдуть, і не знаходили. Головне дійство починалось в хаті. Бригада входила в хату, вимагала, щоб хазяїн признавався, де хліб. Хазяїн приречено байдуже відповідав, що хліба немає. Байдуже, бо знав, що як би він не переконував, нікого не переконає, і все рівно будуть робити те, що роблять у тих, хто в списку. А робили от що: посеред хати, від лави і до самої печі викопували яму у долівці, шукаючи хліба. Це була вирва не менше двох метрів у діаметрі і глибиною два метри. Хазяїн, як правило, сидів за столом, господиня і діти тулились по кутках, дець на полу, плакали. Викопавши таку яму, поряд нагорнувши купу землі, бригада виходила з хати і йшла до іншого двору. Майже цілий день ми ходили з бригадою, і ніде ніякого хліба бригада не знаходила. А ту яму в хаті копали ніби на зло господарю. На другий день наша вчителька (світлої пам'яті — прекрасна людина, справжня інтелігентка Юлія Данилівна Омельченко) виручила нас з цієї бригади, сказавши, що діти повинні вчитися.

Навесні почався голод. У нас в сараї залишилась кукурудза, і це рятувало нас. Я захворіла якось, а коли вихворілась, після дощу вийшла в садок і раптом злякалась: під деревом сиділо якесь створіння, вовтузячись, щось робило, я відсахнулась і тут створіння підняло на мене перелякані очі, які здались мені знайомими:

— Надю, це ти?

— Я, а ти не будеш мене бити?

— За що?!

Це була моя подруга Надя Рашевська (дочка санітарки, яка працювала в амбулаторії), тільки страшенно опухла з голоду.

— Та ось після дощу тут грибочки появились, я їх зрізаю і з сіллю їм.

Я, звичайно, її заспокоїла, ми пішли до нас і я погодувала її, чим було.

Недалеко від нас, під двором, біля тину, напівлежала її мати, спухлі ноги вже полопались і з них текла вода. Я вже не пам'ятаю деталей, лише знаю, що батько, як завідуючий амбулаторією, і просто наша родина якось допомогли чимось (мабуть, тією ж кукурудзою) і Надійка, і мати її вижили. А батько їх, грамотний бухгалтер, інвалід безрукий був у Сибіру — щось «не те» сказав, випивши чарку. Він і після війни лишався ще там, там і помер. Надія (ми з нею разом кінчали Царичанську десятирічку, жили на одній квартирі) стала інженером, тепер живе у Санкт-Петербурзі, бо вийшла туди заміж.

Тоді вже були відомі випадки людоїдства. Мені щоразу снівся один і той же сон: на край мого ліжка сідає жінка з ножем і хоче, починаючи з ніг, відрізати і їсти шматочки м'яса (мого тіла). Я прокидалась, будила батьків і питала, чи замкнені у нас двері і просилася до них у постіль, та не казала, чого.

Одного разу ми сиділи з матір'ю, це було вдень, як раптом якось рішуче ввійшов чоловік із сокирою в руках. Я не можу певно сказати про його намір, може, то був інструмент, з яким він шукав роботи, але ми дуже злякались. Мати мовчки піднялась, взяла свіжеспечену кукурудзяну хлібину і пішла йому назустріч — простягла йому хліб, він узяв і якось обм'як, зітхнув чи застогнав, поклонився матері, а вона повернулась і дала йому ще одну хлібину. Я не можу передати його вираз обличчя в цей момент, він не сказав ні слова і пішов.

В школі, хоч були канікули, давали обіди — кукурудзяний куліш на одній воді, синій і клейкий, як кисіль. Коштував він дві копійки. Боже, який він був смачний! Збирався весь клас, чоловік двадцять, довгий столик був на дворі, і навколо — лави. Кожен одержував мисочку цього кулішу, ми мовчки разом починали їсти. Це було таке товариське священидїство, що забути його не можна.

Все-таки кукурудза, яка лишилася, не дала нам померти. У батька ж було багато проблем: цілі вулиці хат ставали пустками. Заходиш у хату — а там три-чотири трупи, і нікому

винести, і хоч якось поховати. А треба ж робити, не кажучи вже про все інше, треба ж зберегти елементарний санітарний стан.

Батько був фельдшером, але обіймав посаду лікаря — завідував медамбулаторією, обслуговував вісім колгоспів. Ніхто з лікарів не залишався працювати в Рудці — надто глухе село і велике навантаження в сусідніх селах і колгоспах.

Якось батько організував якихось хлопців, десь дістали шкапину і почали звозити трупи в певне місце поховання.

В п'ятий клас ми вже ходили в Китайгородську школу, і я пам'ятаю, що йшли і тими вулицями, де підряд стояли пустки. Ми боялися туди заглянути, інколи вітер доносив трупний сморід.

Кажуть, у цей час, коли люди умирали, на пристані в Дніпропетровську лежали гори золотої пшениці.

З'явилася стаття Сталіна «Головокружение от успехов». Після неї повернули хату Любові Федорівні і Кіндрату Івановичу Любичам. Господар невдовзі помер. А всі рудчани, які лишились живими, пішли в колгосп. Два хазяїни: Сидір Орел і другий, не пам'ятаю прізвища, залишились одноосібниками, проти них настроювали всіх, всіляко цькували, діти дражили «індусиками» (від слів «індивідуальні господарства»). Але господарі не втрачали своєї гідності. Тяжко про все це згадувати, а ще тяжче носити в собі.

Дорога моя Рудко! Сама розумієш, які уроки життя ти давала мені!

Пилип Кіндратович Любич, що був за сина нашим знайомим, відвоювався, повернувся додому, поодружував дітей, допоміг їм відбудуватися, народився і відробився. Розумний, дотепний — це у селі знають всі. Пам'ятаю, коли кінчив школу, то я питала, ким він хоче бути, куди піде вчитися. Дуже здивувалась, коли цей хлопець відповів мені: «А нікуди. Я хочу на землі робить». Тоді ж ішли всі в інженери, в льотчики.

І він добросовісно робив увесь свій вік, і живе на тому ж батьківському дворішці, де ріс, краще обладнавши його, у

відбудованій гарній хаті. Дай Боже Пилипові, якого знала з дитинства і якого тепер звуть дідом Пилипом, здоров'я і довгих років життя у спокої і добробуті, він заробив його, як і всі такі, як він, що мали мужність любити землю.

«ОДКРИТКА»

Прощай, благословенна Рудько, бо не спромоглася ти на школу, де був би п'ятий клас, а я ж уже закінчила четвертий, тепер маю ходити до школи аж у Китайгород, що за сім кілометрів від нас. Воно, звичайно, приємно перейти не лише на вищу ступінь у навчанні, але й бути пов'язаним з дивовижним селом, що й назву мало дивовижну: Китайгород. Кажуть, що коли Катерина II зруйнувала Січ, козаки побудували саме тут кам'яний собор (а не те, що там Підгорянська, як іграшкова, Церковка в Рудці), обнесли його кам'яною (як вони казали, «Китайською стіною»), відгородилися від усіх напасників і отаборилися там. Це ми чули від людей, в школі нам про це не казали. Китайгород! Там є велична кам'яниця, а не те, що у Рудці — лише два будиночки під залізним дахом (колишня батюшчина — священика, де тепер лікарня), а друга — дяківська хата, де тепер початкова школа, а то все — стріхи. В школу було далеко ходити, та поки тепло і гуртом — нічого. А от восени і взимку — гірше. А ще страшно. Бо і той Китайгород уже не називався Китайгородом, а як усі села, втратив свою назву, яку замінили назвою колгоспу, у який зігнали все село, а назва була довга: «Борець за ідеї соціалізму». Звичайно, ніхто і ніколи не вимовляв її повністю, а всі називали просто «Борець». І на питання: «Звідки ти?» Відповідали: «З Борця», так само як у Рудці було дві назви: «Ударник» (це від церкви до середини села, а від середини села до сільради — «Перемога»). І теж говорили, що той з «Ударника», а той з «Перемоги». В Китайгород нам, школярам, ходити було страшно: не то що страшно, моторошно, туди йдеш — ліворуч — хати-пустки, де лежать неприбрані мертвяки, бо у «Борці» найбільша смертність була у 1933 р., а праворуч — шелюги, і хтозна, що воно там у шелюгах...

Коли настала осінь, нам в Китайгородській школі виділи-

ли клас як гуртожиток. У тому гуртожитку жили лише ми, дівчата. Кому тапчан з дому привезли, кому широченьку лаву, а кому — найвище досягнення тодішньої цивілізації — розкладачку. Ну і хто яку мав постіль, мостився на тих ліжках. Складність була у тому, що грубку треба було самим топити соломною, яку треба було самим насмикати із замерзлого стіжка, що був неподалік від школи; була у нас і пожежа — стала Надійка Рашевська біля грубки, а звіди — як спалахнуло, та й загорілось на ній платтячко — вона бігти в сусідню кімнату — невеличкий клас, де кілька хлопців зимували, а Яшко як побачив, що дівчина охоплена вогнем — тікати, а його друг подумав, що це він, балуючись, підпалив, давай рятувати Надійку, щоб другові не попало. Нічого, трошки обпеклись, але все налагодилося. І хоч жили ми в таких умовах, були в нас дивовижні історії, а може, й ніжні.

Унадився до нас під вікно якийсь хлопчик, може, 1-го чи 2-го класу. Підбіжить під вікно, якимось примоститься, щоб дістатись відкритої квартирки, просуне руку, дасть «одкрітку» тому, хто підійде, скаже: «Клаві» — й тікати. «Одкрітки» були дивовижні — це були фотографії якихось світських дам минулого століття, напевно, з якогось старовинного альбома, бо в ті часи не можна було дістати художньої листівки з пейзажем, квіткою. Це повторювалось майже щовечора, а від кого, хлопець не казав. Одного разу наша Пріська Липка, зростом найвища серед нас дівчина, підстерегла те пацанча, надушила і змусила признатись, від кого. Він сказав, що від Ігоря Петренка. В це не можна було повірити. Хто такий Ігор Петренко? Це найбільший бешкетник у школі. А я була головою учкому і дбала про те, щоб хлопці мирно і спокійно прогулювались на перервах, а вони: або в пилки грають, або борюкаються, чи м'ячем побивають того, хто програв у якусь там гру. М'ячем.... Сучасні учні та й дорослі навряд чи знають, що то був за м'яч, думають ризиновий (як тоді казали), надутий повітрям, якби не так... Він був скачаний на воді з коров'ячої шерсті, тугий, як камінь. Як «приварять» ним комусь по спині, то й синяк буде. Я дуже набридала хлопцям своїми вимогами порядку,

і вони вирішили мене віддухопелити. Домовились про час і місце — звичайно ранком, по дорозі до школи. Йду я до школи, а вони виходять з шелюгів, я їм: «Доброго ранку, хлопці!», і пішла собі. Кажуть, що Ігор Петренко, який був у них ватажком, сказав їм: «Ну і як ти її битимеш, вона так привіталась....». А потім у мене була малярія, я хворіла довго, а далі — університет, війна, а під час війни у багатьох містах були умовні місця — площі біля якихось відомих будівель, кінотеатрів чи установ, куди люди приходили в будь-який час, на випадок зустріти знайомого, чи якусь людину, яка знає про живого чи померлого родича з фронту. Якось вийшла і я ... І побачила Ігоря. Він був у чорному бушлаті, під яким торохтів металевий жилет, що його треба було носити після тяжкого поранення. Я обізвалась: «Ігор!» Він чи то незручно повернувся, чи перечепився якось, упав на спину. З ним почалась якась істерика чи припадок: він вигукував якісь команди, бився об землю, я схилилась над ним: «Ігоре, Ігоре...». А товариш, який був з ним, до мене: «Лепечеш, мовляв; тут, ти що, не розумієш, що треба викликати невідкладну медичну допомогу!» Десь знайшов провід якийсь, підключився і невідкладна допомога за мить забрала Ігоря в госпіталь. Відвідувати його не дозволяли. Товариш, який був з ним, сказав, що він має високі нагороди, бойові ордени... З госпіталю Ігор уже не вийшов.

Фідель СУХОНІС

ПОФАРБОВАНА ПІДЛОГА

Оповідання

Дорога не є близькою. Від рідного Сашкового села Олександропіль до райцентру Васильківка — п'ятнадцять кілометрів. На батьковому возі дорога не марудна, навіть весела. Свистять ховрашки, ставши навшпиньки побіля своїх нірок, у високому літньому небі безперестанно співають жайвори.

Пахучий степ. Повільно риплять незмащені колеса старого воза. Вже немолода кобила, на чудернацьке наймення Віхтик, відчувши безкрай шляху, біжить по-молодому хвацько. Цікаво у такі години було Сашкові, поклавши підборіддя на руки, спостерігати, як впливає з-під воза прибитий пилюкою подорожній спориш. Тоді йому здавалося, що вони з батьком зовсім не на возі, а на великому пароплаві, хоча він взагалі ніякого ніколи не бачив, а лише знає про них з книг: пливуть по великому-великому морю. Такому великому, що коли скласти до купи сто, а, може, й більше ставків, за розміром подібних до того, що край їх села, — все одно море більшим буде.

Що й казати, охочий Сашко з батьком до райцентру їздити. І подорож цікава. І на базарі завжди ощадливий тато, діставши з маленького гаманчика дрібноту, купить йому солодкого й шипучого ситра. А на дорогу, владнавши у містечку свої нехитрі справи, візьме Сашкові та для молодшої його сестри Соньки ще й півкіла карамельок.

Тому така завжди солодка Сашкові зворотня дорога. Покладе за щоку цукерку і знову дивиться, як пропливають під возом зелені хвилі споришу. Допоки з десятків карамельок зісмочке, вже й колінокрутий поворот курного шляху проїдуть. А там і село за пагорбом розляглося вздовж ставка, збігаючи городами до води.

Але сьогодні шлях до Васильківки у Сашка сумний та невеселий. Йде він попелястою дорогою один, в кров збиваючи босі ноги об заховані у спориші камінці та грудки землі. Ласкаве на батьковому возі сонце, нині пече нестерпно, видушуючи з худого хлопчачого тіла залишки поту. Хочеться пити й плакати. А до Васильківки ще далеко. Бо й до Вовчої — невеличкої степової річки, за якою починається райцентр, — не дійшов Сашко.

Хлопець хоче тамувати сльози. Але вони не слухаються його і самі з'являються на загрублених від степового вітру щоках. Вдома лежать майже безпритомні через якусь невідому хворобу батько й мати. Восьмирічна Сонька лишилася одна на господарстві. Сусіди, щоправда, обіцяли доглядати

за обійстям, поки старший від неї на чотири роки брат повернеться з Васильківки. Бо послали його туди майже усім селом. Хоч і малий зростом та віком Сашко, але головатий і грамотний. Бувало, що сам голова сільради, статечний, з прокуреними вусами та в окулярах з тріснутим скельцем, Степанович просив хлопця принагідно:

— Сашко, тут з Васильківки якісь бамаги прийшли. Я проглянув, але й ти подивись, що до чого, — приховував незграбно свою малограмотність голова сільради.

Найбільше клопоту і Степановичу, і його малолітньому секретарю завдавали всілякі папери про податки з райцентрівських канцелярій. Олександропіль ледь здіймався на ноги після війни. Майже в кожному степовому подвір'ї вже оплакали смерть чи то сина, чи брата або чоловіка. Дехто, такі як вчитель історії Микола Тихонович та чубатий, як казали на селі, з роду куркулів Григорій Лантух, не повернулися з американської зони окупації в Німеччині. Переказували, що самі попрохали надухмянених та вишколених американців залишитися на Заході. Не захотіли люди повертатися додому, де, як казав батько усіх народів СРСР Йосип Сталін, жити ставало краще, жити ставало веселіше.

Часом тихцем, аби не почув Степанович або хтось з ненадійних, ділилися між собою односельці:

— А Григорій з Миколою Тихоновичем правильно вчинили. Що це за життя? Останнє відбирають на «встановлення народного хазяйства». Та як же його встановити, якщо люди голі й босі залишаться?!

Однак багато розголосу про такі речі не було. Забрали ж пару місяців тому кривого Ладюшу міліціонери з Васильківки, коли він привселюдно почав кричати біля сільради, що дітям і так їсти нічого. Отож, нехай в райцентр його самого на податок заберуть. В хаті голо, немов на зимовому полі. Досі не повернувся кривий Ладюша, а Харитині навіть не пояснили, де він, коли вона, прибита горем, благала на колінах якогось міліцейського начальника повідати про долю чоловіка.

Паперів на податки з райцентру щомісяця приходила

купа. Не обкладалися даниною хіба що миші, котрі й самі лишилися без поживи в порожніх селянських клунях. Степанович, інколи розгортаючи бюрократичні сувої, забував про присутність Сашка і сердито говорив сам до себе:

— Розтаку їх мати. Чи вони подуріли?! З кожного куща хмелю заплати. Та у нас в селі й хмелю ніколи не було. За все життя його лише й у Києві бачив. Справді — подуріли.

Тоді, згадавши про Сашка, надавав голосу значущості:

— Отож, хлопче, до наступної неділі нам про це все слід розказати. Податків чимало. Але що поробиш — наша країна героїчно перемогла фашистську Німеччину, врятувавши світ від коричневої чуми. І наш вождь та учитель товариш Сталін веде нас до нових перемог, нових здобутків!

Сашко слухав Степановича і завжди не міг зрозуміти одного: чому через колишні й майбутні перемоги Сталіна він майже завжди напівголодний? Краще вже жити без перемог та з повним шлунком. Але про це гомоніти з головою сільради у них було не прийнято.

Перед тим, як важко захворіли Сашкові батьки, прийшли з Васильківки папери про податки на садки. Олександропіль весною потопав у вишневому, яблуневому і грушевому цвіті. Фрукти у селі, як правило, родили гарно та щедро. Червонобокі великі яблука, солодкі та соковиті груші односельці возили у складчину на базар аж до Дніпропетровська. Бо навіть сплативши чималенькі податки, які набігали за кожную яблуньку, чи вишеньку, лишалося щось у людей від продажу городянам фруктів. Тому так любили і доглядали свої садки олександропільці. Живу копійку несли вони у їх нужденні домівки.

А цього року небачене сильні нічні травневі приморозки побили весь цвіт у олександропільських садках. Літо взяло своє, прийшло з теплом і сонцем. Однак такі щедрі у минулі роки яблуні, груші та вишні тільки зазеленіли листям без жодної зав'язі. Навіть на паршивенький врожай годі було розраховувати. Та сталінських опричників це хвилювало мало. Вони навіть збільшили цьогорічний податок на садки. Степанович, коли второпав, у чому суть, набагато довше, аніж

раніш, говорив обурено сам з собою. А коли кинув оком на Сашка, котрий і того разу був побіля нього, не почав звично закликати до виконання рішень великого Сталіна, лише насупив брови і знову, начебто лише для себе, промовив:

— Такого село не переживе. Навіть коли б і вродила фрукта. А так, не переживе.

Чутка про те, що податок цього безврожайного року буде на садки невиправдано великим, швидко облетіла село. Люди, і без того небагаті на радість, похмурішали, ніхто не знає, як буде далі і як діяти. В неділю, коли більшість зібралася поблизу сільрадівської хати, спочатку почали ляяти та кричати на Степановича. До цього подібного не спостерігалось. Голова сільради зрозумів, що народ на межі відчаю, а може, й бунту. Селянська мудрість підказала йому, що у такій ситуації не варто вести мову про великого вождя Сталіна та «встановлення народного хазяйства». Ставши на ганку, він не грізно, але твердо почав говорити:

— Люди добрі! Тільки дурний може звинуватити мене у тому, що трапилося. Я завжди на ваших очах, живу таким самим життям. І який би голова не був, йому нічого не змінити. Давайте раду тримати, як діло це розв'язати. А з лайки все одно нічого не вийде.

Натовпом пробігла заспокійлива хвиля. А справді, правду рече Степанович. Скільки його не матюкай, а податки все одно платити. Та, ясна річ, не він їх вигадав. З натовпу хтось вигукнув:

— Не заплатимо усі! Усіх, як Ладюшу, не заберуть!

— Ось так і чинити! — підтримала «революціонера» ще одна гаряча голова.

Степанович сумно похитав головою. Його становище було найважчим. Підтримати запропоноване означало для нього в'язницю. Сталінські бюрократи не пробачали подібного, а начальству й поготів. Що там вже говорити про якогось голову сільради придніпровського степового села. Нервово почали сіпатися прокурені вуса олександропільського голови. Що було вдіяти? Що запропонувати обуреним людям?

Молода вдова Валя Поліщук, яка по війні сама-самісінька залишилася з трьома малими дітьми, прокричала зі сльозами в голосі:

— Та невже там не люди, у тій Васильківці? Нехай піде хтось, той же Степанович, і розкаже, що за садки платити нічого!

Почувши її голос, голова сільради збагнув, що на пару тижнів він врятований. А там, як вийде.

— Вірно каже Валентина. Відрядимо до Васильківки посланця від нашого сходу. Там люди не дурні — розберуться.

— А кого пошлемо?!

— Сашка Довгоносенка, — не вагаючись, відповів Степанович.

— Так він же дитина. Не трактуватимуть його, як слід! — кричали з натовпу.

— Ось, може, до дитини й швидше дослухаються, — раптом підтримала голову баба Текля. — Хлопець він розумний, вчений. У них, напевно, також діти є. То, може, Сашкова розповідь швидше їх серця зачепить.

Слова баби Теклі переконали багатьох. І справді, Сашко і не схибить, і, може, до душ начальницьких достукається. Отож, про відрядження Сашка Довгоносенка у Васильківку з клопотанням про зняття податків за садки через масовий неврожай проголосували одноголосно.

Спочатку хлопця до райцентру мав відвезти своєю бричкою Степанович. Але його гнідий, як на гріх, підвернув ногу. Тоді вирішили, що Сашка повезе, як завше, своїм скрипучим возом батько. Але той несподівано зліг у страшний гарячці. А більше, у зруйнованому війною та злиднями селі, везти Сашка фактично й не було кому — Степанович заспокоював подружжя Довгоносенків:

— Сашко дорогу добре знає. За години три до Васильківки дійде. А там, якщо забариться, у моєї двоюрідної сестри заночує. Вона якраз у центрі живе. Я записку їй вже написав.

З тим і пішов дванадцятирічний олександрополець виручати односельців до Васильківки. На пекуче літнє сонце

набігла зграйка хмаринок. Йти стало дещо легше. А он, за соняшниковим частоколом, і з'явилися перші райцентрівські хатини. Це додало хлопцеві наснаги, і вже за якихось півгодини він вийшов на центральну вулицю Васильківки, вкриту шосейкою, мабуть, ще з козацьких часів. Як пройти по ній до базару, хлопчина знав, а ось як потрапити до того високого начальника, — погано. І хоч малював на клаптику паперу перед тим Степанович розташування владної канцелярії — не міг второпати Сашко. Тоді, махнувши рукою, лише й сказав голова:

— Язик до Києва доведе.

Зупинився хлопчина серед вулиці, сором'язливо, як чорногуз, перебираючи босими ногами, куди йти далі: хто-зна? Хвалити Бога, якийсь дядечко повз нього проходив, запримітив нерішучого і розгубленого хлопчика. Під пахвою у незнайомця шкіряна течка, вуса розкішні, чорні, щедро спадають донизу густими пасмами, на ногах черевики, добре змащені чорним гуталіном. Такого у Олександрополі не зустріти. Бо зразу видко, великий начальник. Але дивиться на Сашка привітно та весело.

— Ти куди добиваєшся, козаче?

— Та я з Олександрополя. Степанович послав... — ще більше розгубився Сашко через приязне слово незнайомця.

— Ну, значить, сусіди. Бо я у Вербках народився. А тут що шукаєш?

— У нас фрукта не вродила... Так ми ось це...

Ворухнулося щось щемне і глибоке у володаря шкіряної течки. По-батьківськи щиро обійняв він хлопця за плечі:

— Ходім, друже, зі мною. У мене в кабінеті розберемося. Як тебе звати?

— Сашко.

— А мене Тарас Григорович. Як Шевченка, — усміхнувся привітний дядечко.

Йдуть вони вже вдвох Васильківським центром, і Сашко тільки встигає помічати, як шанобливо вітаються з Тарасом Григоровичем перехожі. Напевно, таки великий начальник його супутник.

— Ось тут я й працюю, — показав Тарас Григорович на триповерховий будинок, біля входу якого стояв міліціонер та висів великий червоний прапор. Сашко грамоту добре знає і ще здалеку зміг прочитати табличку, що висить поряд з міліціонером: «Васильківський районний Комітет Комуністичної партії України». Е, таки з птахом високого польоту зустрівся Сашко. Недаремно ж Степанович навіть з лави у сільраді підводився, коли, бувало, казав: «Це з райкому бамага...»

Міліціонер честь Тарасу Григоровичу віддав, коли вони вдвох у двері заходили, і на Сашка здивовано подивився — що це за відвідувач малолітній. На дверях кабінету Тараса Григоровича табличка висить: «Перший секретар». Відчинив їх широко господар — заходь, гостем будеш. Сашко переступив поріг. Кімната велика й простора. Меблів майже немає. Лише стіл з кріслом, побіля яких стоїть ще один стіл, більш довгий та широкий, поруч стіни — з десяток стільців та ще шафа під вікном. А ще над столом висить портрет батька Сталіна. Хоч і казав Степанович, що він добрий та турботливий, але дивитися на нього Сашкові лячно та неприємно. Бо ж аби не Сталін, не довелося б хлопцеві бити ноги аж до Васильківки через ці кляті податки.

Пахне свіжою фарбою. Темно-синя дерев'яна підлога навіть трохи ще липне. Це добре відчув Сашко, ставши на неї своїми босими та натомленими ногами.

— Ходи, сідай, — запросив Тарас Григорович. — А я поки що нам для розмови чай zorganizую.

Пішов Сашко від порога до найвіддаленішого стільця, примостився на його краєчку. Оком додолу кинув і заляк. Залишили його дитячі ноги на свіжопофарбованій підлозі вервечку слідів. Добре відбилися вони пилом шляху на дерев'яному синьому тлі. Так що кожен палець і п'яти, немов з глини відбитки: чіткі та виразні. А в одному місці, напевно, шаркнув ногою Сашко, і лишилася там, як від брудного коров'ячого хвоста на стіні хліва, ляпка.

Засоромився хлопець, запилені та побиті ноги подалі під стілець ховає. Тарас Григорович також, здається, помітив

Сашкові візерунки на підлозі, але виду не подав. Гостинний господар.

Духмяно пахне чай, яким пригощає Сашка Тарас Григорович. Та хлопець не помічає принадних запахів. Оговтавшись, щиро оповідає, яка біда чекає односельців через неврожай фруктів.

Слухає його уважно Тарас Григорович, брови насупив і свого розкішного вуса нервово кусає.

— Нам і у кращі роки такого податку не зібрати було б, — Степанович казав. — А тепер і поготів. А батько обіцяли, аби продали цього року яблук, то чоботи б мені на осінь купили, — зізнається Сашко і сумно відводить очі до слідів своїх босих ніг на синій підлозі.

Його погляд перехопив Тарас Григорович і ще дужче починає кусати свої чорні вуса. Зі старого, з покривленою ручкою чайника він доливає хлопцеві окропу.

— Значить так, земляче. Сьогодні тобі додому вже не поспіти. Заночуєш тут, у райкомі, разом з черговим. Пообідаємо. А завтра вранці когось знайду, щоб тебе хоч до Вербок підкинув. Я у твоїй справі в область подзвоню. Справді, вам треба допомогти. А поки що, ось тобі трохи командировочних. В обід чекаю тебе, — простягнув Сашкові господар кабінету декілька монет. — Не сумуй, козаче. Якось воно обійдеться, — підбадьорив хлопця на прощання.

Швидко і весело збігли дообідні години для Сашка завдяки командировочним Тараса Григоровича. Бо вистачило їх не лише на омріяні хлопцем карамельки, а й на пачку цигарок татові і на крученик з маком для матері. Як і домовилися вони з першим секретарем райкому, саме рівно о другій був хлопчина на порозі його кабінету. Господар саме говорив з кимось по телефону. Сашко не наважувався без дозволу зайти, так і завмер на дверях.

— Так у них взагалі нічого не вродило, товаришу Смірнов, — пояснював комусь по телефону голосно Тарас Григорович. — Приморозки у травні були сильні. На все село ані яблучка. Якщо виконати 507-му директиву, то, значить, підірвати в цьому році завоювання соціалістичного господарювання,

підірвати віру людей в наші ідеали. Така ситуація в Олександрополі.

У відповідь в трубці почали говорити сердито, голосно та швидко. Сашко навіть зміг розчути уривки деяких фраз.

— Товариш Сталін ставить перед нами завдання, а ви їх саботуєте... Ми не можемо поступатися світовому імперіалізму... Вороги народу лише й чекають на нашу слабкість... Ви комуніст чи піп?

Тарас Григорович мовчки слухав. Нарешті, коли трубка замовкла, відповів по-військовому чітко:

— Я все зрозумів, товаришу Смірнов. Директиву 507-му район обов'язково виконає! Хай живе наш вождь і учитель товариш Сталін!

На тому кінці дроту почали говорити менш роздратовано і голосно. Про що, Сашко вже не міг розслухати. Нарешті Тарас Григорович поклав слухавку. Якось приречено підвів голову і побачив хлопця.

— А, це ти, Сашко. Ну, ходімо на обід.

По дорозі у їдальню Тарас Григорович майже не говорив з хлопцем. А на пару запитань, які насмілився задати йому Сашко, відповів розгублено та не по суті. Хлопчина спантеличено поглядав на секретаря. Такий привітний і веселий зранку, Тарас Григорович зараз був зовсім не схожий на себе. Все, мабуть, через розмову з тим товаришем Смірновим, подумав про себе Сашко. А тому вже зовсім мовчки ковтав борщ і макарони по-флотськи у райкомівській їдальні. Все це було надзвичайно поживне для звиклого лише до картоплі й сала Сашка. Та через поганий настрій Тараса Григоровича харч хлопцеві зовсім не смакував.

Тарас Григорович дотримав свого слова. Вранці він садив Сашка на воза, котрий їхав до сусідніх з Олександрополем Вербок. Хлопець все ніяк не наважувався запитати першого секретаря про справу, з якою він прийшов до Васильківки. А той вже біля воза простяг йому, хоч і не нові, але ще добрі чоботи і якось по-дитячому винувато сказав:

— Ось, земляче, на мого сина вже малі, а тобі ще згодяться. А з податком діло я не владнав. Розумієш, друже,

капіталісти хочуть задушити нашу з тобою соціалістичну Вітчизну, і для захисту її ми повинні зібрати усі сили. Тому й податки відмінити не можна, — здається, намагався переконувати не хлопця, а себе Тарас Григорович.

— Але ж яблука не вродили, — зі сльозами на очах, притискуючи до грудей подарунок, відказав Сашко. — Давайте будемо боротися з капіталістами, коли яблука вродять...

Тарас Григорович нічого не відповів. Мовчки посадив Сашка на воза і кинув до візника:

— Поганяй!

Швидко біжать вгодовані райкомівські коні, ось вже й зникли за вуличним поворотом центральні Васильківські квартали. Міцно притискає до грудей Сашко дарунок Тараса Григоровича, та ніяк не може зрозуміти: чому такий добрий чоловік не хоче допомогти його односельцям. Чи через того товариша Смірнова, з яким говорив по телефону, чи, може, через самого батька Сталіна?

На повороті до Вербок візник зупинив змилених коней:

— Тобі в той бік, хлопче. Тут вже недалеко.

Швидко йде Сашко до батьківського дому. В руках торба з нехитрими гостинцями, а на серці журба. Що скаже своїм односельцям? Завдання їх він не виконав. А так хотів, і з людиною доброю поталанило.

Ще здалека помітив Сашко, як людно у їх дворі. З чого б це? Хлопчина відчув, як холодом проймає все його єство якесь неприємне відчуття. Намагався відігнати його подалі, думати про щось приємне та гарне. Але холод все глибше й глибше проникав у дитячу душу.

Коли Сашко закривав полишену кимось відкриту хвіртку, його помітили односельці, присутні у дворі. Журно дивилися вони на хлопця, у якого на очах блищали сльози. Страшна здогадка майнула в голові хлопця.

Невідомо звідки з'явився Степанович. Підійшов до Сашка і тихо сказав:

— Пробач, хлопче. Не зберегли ми твоїх батьків. Пробач.

З хати вибігла опухла від сліз Сонька. Побачивши брата,

зайшлася у крикові. А він відчув, як враз зволожніло обличчя. Не пам'ятаючи себе, з криком кинувся Сашко у пропахлі сирістю сіни батьківської хати.

Другого дня ховало подружжя Довгоносенків майже усе село. На погано впорядкованому цвинтарі, незважаючи на осуд існуючої влади, був священик. Де його відшукали сусіди — Сашко не знав. Він взагалі ніколи не був у церкві. Бо Степанович говорив, що релігія — це опіум для народу, що згодом у великому Радянському Союзі не буде жодної церкви, жодного служителя культу.

І тепер Сашко з подивом дивився, як старенький вже батюшка смиренно і зосереджено щось говорив побіля враз якихось зсохлих батька й матері, котрих поклали в одну велику труну. Люди слухали священика, і Сашкові примарилося, що це говорить зовсім не священик, а промовляє сам Бог. Той, хто могутніший і добріший від усіх, хто зможе врятувати їхнє село від податків і від усіх бід.

Коли з почервонілими від сліз очима поверталися Сашко з сестрою додому, підійшов до сиріт Степанович. На цвинтарі його не було. Мабуть, перелякався присутності священика.

— Сашко, мені з району переказали, що ти у нашій справі до самого Тараса Григоровича добився.

Сашко мовчав. Зараз йому було байдуже усе. Навіть поштива здивованість Степановича.

— Це правда? — допитувався голова сільради.

— Ну, та й що?

— Після твоїх відвідин забрала його міліція в область. Мені сказали, за саботаж у виконанні 507-ї директиви. Вже й нового першого секретаря призначили. Хоча б до нас не приїхали розбиратися. Поговорити нам з тобою треба, хлопче, — благально-приречено попрохав Степанович.

Високо у небі виводив свою нескінченну пісню жайвір. Сашко підняв до синьої блакиті залиті сльозами очі. Те, що розповів Степанович, зробило його враз дорослішим і мудрішим. І від досягнення цього на серці у хлопця стало ще важче і похмуріше.

Ростислав ВАСИЛЕНКО

(Автор — свідок пережитого голоду)

СПОМИН ПРО ГОЛОДНЕ ДИТИНСТВО

Щоб уникнути голоду в розтерзаному Києві, бабуся взяла маму і мене на свій хутір. Разом було там у нас 150 десятин землі, яку здавали для обробітку орендарям «з половини», також був ще ліс, який використовувався на будівельний матеріал. У 1921—1930 рр. почався геноцид українського селянства через колективізацію. У нас відібрали землю і будинки, вся родина переїхала до Києва.

На нашу родину влада дивилася зі зневагою, вуличні діти дражнили мене: «Белая моль!». Треба було з чогось жити. Дідусь був призначений настоятелем Вознесенського собору в Переяславі, і на літо відділ народної освіти призначив маму вихователькою в будинку безпритульних в Переяславі.

(...) Мамина сестра Вікторія теж хотіла бути ближче до батька в Переяславі, і тоді відділ народної освіти призначив обох, маму і її, учительками в село Пологі Яненки. Переїхали ми туди в 1932 році, і я пішов у 7-му класу, мешкали ми з мамою в будинку школи з вікнами на цвинтар, що був поруч, а тьотя Вітя (мамина сестра) з двома дітьми, Вітюнею, 5 років, та Костею, 10 років, в родині селян.

Наступив страшний 1933 рік.

Село поволі почав охоплювати голод. Інструкції з центру вимагали здати державі зерно, не лишаючи нічого ні на харчі, ні на посів. Активісти-комсомольці, свої ж люди, як звірі, ходили по хатах, зривали підлоги, розривали погребі, перекопували городи і забирали все до останнього грама. Валки підвід весь час везли конфісковане зерно та інші харчі в район для держави. Там зерно зсипали в купи просто надворі, дощ гноїв те все, варта не підпускала нікого, — виконувався плян для держави. Зима скувала село холодом і смертним голодом. Поварили і поїли котів і собак. Як сніг

розтанув, люди почали пухнути з голоду. Опухла і моя мама, тіло налилось водою, коли торкнутися — під пальцями утворювалась порожнеча, що не зразу заповнювалась. Маму повезли в лікарню в Переяслав, а звідти — в санаторій для вчителів, здається, у Ворзель біля Києва, а я лишився сам у великому, порожньому шкільному будинку. Хоч на вересень я мусів бути у 8-й класі, школа не працювала, директор з жінкою взагалі десь виїхали, за огорожею був зразу цвинтар, на якому росли акація та кропива, що було для мене основними харчами.

Білу акацію я їв сиру, а з кропиви та конюшини варив «суп». Мене обсіли воші, я розкладав свою одежу надворі і люто воював з ними.

Мамина сестра — тітуся Вітя — від голоду вже не могла ходити, і її директор школи перед своїм від'їздом відправив в Переяславську лікарню. Її старшого сина Коку батько забрав до себе в Проскурів, а 5-річного Вітюню примістили в сільський дитячий притулок. Тітуня Вікторія померла від голоду в Переяславській лікарні. Я був у розпуці, що мій двоюрідний братик Вітюня не зі мною, і одного дня пішов у той притулок відвідати його. Діти-сироти були зібрані в одній великій хаті і раз на день їм варили юшку з якогось лущиння. Маленький Вітюня, побачивши мене, розплакався, стояв голенький, тримаючи в ручках брудні трусики, казав, що голодний, і просив мене забрати його з собою. Я йому пояснював, що в мене нема чого їсти, маму забрали і я сам зриваю з дерев білу акацію і їм.

— Я тобі буду зривати акацію з дерев, тільки візьми мене, Ростикку, візьми, — плакала нещасна дитина. — Але ж, Вітюню, вам тут хоч раз у день щось варять, а я ж нічого не маю, — пробував я заспокоїти братика, і так ми розійшлися в сльозах. Пригадую, я не міг заснути в ту ніч і все думав, що мені робити, врешті, вирішив забрати Вітюню до себе. Вранці я нарвав на цвинтарі свіжої акації, змішав з конюшиною та білою серединою соняшничиння і між цеглинами на блясі напик «маторжеників», як звали в селі плячки з трави. Приготувавши цей «обід», я пішов у дитячий притулок по

Вітюню. Не заходячи зразу до дітей, я пішов у прибудівку-канцелярію.

— Я хочу забрати Віктора до себе. Ми будемо вдвох, поки моя мама повернеться, бо мені й страшно самому в порожній школі, — звернувся я до управительки. Вона щось робила при столі, подивилась на мене і мовчала. Потім підійшла до мене, обійняла і, поцілувавши в голову, сказала:

— Вітюня сьогодні вночі помер.

Поховали його десь у спільній могилі на тому ж цвинтарі біля школи. Могили готували заздалегідь, передбачаючи наперед, скільки за кілька днів помре з голоду.

Якщо вмирало більше, тоді могили розширяли. На цвинтарі були і церква та капличка, куди звозили трупи. Клади просто на підлозі, дверей не було. Ці, переважно голі, трупи лежали там день-два, поки не зберуть більше. Я був вражений смертю Вітюні, що з притулку побіг додому і довго плакав. Так і не знав, в якій ямі його поховали.

У мене був приятель Микола, мав сестричку Параску, років 8, ми часто блукали по цвинтарю, їли цвіт акації і заглядали в капличку. Не раз бачили, що частини трупів були повідрізувані, — це доведені до розпуки та божевілля люди рятували себе від голодної смерті. Так почалося в селі людоедство. Одного разу вдень я морочився у дворі біля церковного паркану з «маторжениками» і побачив, як на цвинтар з вулиці біжать люди. Переліз через паркан і я. Бачу — люди оточили наперед викопану яму, яка була замала для кількості трупів, і, розкопуючи її, знайшли відрізану жіночу голову, руки і ноги, все це лежало вже на землі коло могили. До ями привели чоловіка.

— Це твоя жінка? — спитав голова сільради. Чоловік мовчав.

— Питаю, Іване, чи це твоя жінка? — повторив голова і вдарив ломакою по плечах.

— Моя, — почули люди тиху відповідь.

— Це ти вбив її? — Мовчання. Знову удар.

— Я.

— Що ти зробив з нею?

Довга мовчанка, а тоді тихий шепіт:

— Засолив у діжці.

Всі рушили до його хати, ми, діти, теж, але нас у хату не пустили.

Там знайшли у великій діжці порізане на шматки і засолене тіло.

Чоловіка того відвезли в Переяслав, казали, що його судили і розстріляли. Але людодіство не припинилось. Тиняючись по сільських вулицях, я чув, як, сидячи на призьбах, опухлі від голоду або худі, як кістяки, люди говорили про канібалізм у сусідніх селах.

Коли мою опухлу маму забрали, то іноді хтось із жалісливих селян давав учительському синові трохи якоїсь юшки, але те скоро припинилось, бо у людей і самих не було чого їсти. Свого товариша Миколу я не бачив довший час, і колись зустрів його на вулиці біля школи його сестричку. Вона сиділа біля паркану, колупаючись патичком у піску. Ручки худенькі, як той патичок.

— Парасю, де ж ти була? — зрадів я. — Приходьте з Миколою до мене, бо я ж сам. А де Микола? — Параска мовчала і далі розгорнула патичком пісок. А потім глянула на мене байдужими синіми очима і прошепотіла:

— Ми його з'їли, — встала і пішла. Мені стало страшно. Згадав, що як я у них був останній раз, мені давали якусь юшку, в ній ніби плавало якесь м'ясо, на запит, де ж Микола, казали, що пішов до дядини. Після зустрічі з Парасею я зачинився в школі і довго плакав.

На даху шкільного будинку була радіоантена, і одного разу я побачив, що на ній сиділа велика чорна ворона. Я знав, що в школі була дрібнокаліберна рушниця і в ній один патрон. Я швиденько приніс рушницю, прицілився і вбив ту ворону. Два дні я варив суп з воронячим м'ясом і конюшиною.

Прошло голодне літо і наступила осінь. Я вже не міг ходити і тримався за стіни, бо крутилась голова. І ось одного вечора я почув стукіт у двері: «Хто там?» — спитався. — «Це

я, Ростичок, мама, відчини», — почув я мамин голос. Радості моїй не було меж. Ми обоє плакали від щастя. Маму підлікували, пухлість тіла зникла, і хоч вона була і далі слаба, виснажена, худа, але жива. Привезла мені дещо, але хліба давала лише маленькі шматочки, так їй порадили, бо були випадки, коли голодна людина зразу наїдалася, то витворювався заворот кишок. Розповідала, що рідня зібрала якесь уціліле золото і його здали в Києві в державну валютну крамницю, на виміну за продукти, та вислали мені харчову посылку в с.Пологи Яненки, зашивши її в кольорову наволочку від подушки. Свята наївність! Тієї посылки, звичайно, я не одержав, а пізніше біля хати листоноші висіла на шнурку серед білизни і мамина кольорова наволочка.

По закінченні шкільного 1934 року мама почала клопотатися через київський міський відділ народної освіти, щоб її перевели на працю до Києва. В Переяславському районі лишилися дві могилки — тьоті Віти і Вітюні, собор у Переяславі, де дідусь був настоятелем, закрили, а йому, як «служителю культа», порадили знайти «більш корисну для народу працю». А дідусь уже тоді мав 72 роки. Може, тому, що в Києві в той час були потрібні вчителі чужоземних мов, прохання мами було задоволене, і в 1934 році ми повернулися до Києва.

*(З книги Р.Василенка
«Життя в гримі та без», Київ, 1999 р.)*

Еліна ЗАРЖИЦЬКА

ТРИ СХОДИНКИ ГОЛОДОМОРУ

(Уривок з повісті)

**Крок 1. Раз, два, три, чотири, п'ять —
сало будемо шукать...**

Голод прийшов до села непомітно. Він ретельно нищпорив домівками, влізаючи до комор, клунь, льохів. Його м'які лапи не залишали слідів, тільки іноді людина оглядалася з

подивом — чи то дійсно почула, чи то здалося? — ніби за спиною хтось розсипав на підлогу сухі вишневі кісточки...

Марічка перша побачила Його. Сталося це того дня, коли мати повернулася з роботи, як завжди, втомлена і сердита.

— От дияволи! — незрозуміло вилаялась Олена. — І все їм замало! Як не працєю, а трудодень виробити неможливо...

Марічка подала матері чистого рушника і з очікуванням уп'ялася очима на «чарівну» кишеню, з якої мати майже кожного дня діставала або шматочок моркви, або морхле яблучко, або жменьку кислуватих ягід. Цього вечора на Марічку очікувало розчарування.

— І не стій, і не дивись! — сказала мати і спересердя зашпурнула рушника мимо лави. — Немає нічого... І вже ніколи не буде...

Марічка розчаровано зітхнула і, намагаючись зморгнути непрохану сльозу, відвернулася до вікна. Сонце ще не сіло, віконниці були відчинені, і дівчинці здалося, що повз вікна щось промайнуло.

— Ой, кошеня побігло! — зойкнула дівчинка, кинулася було, щоб розгледіти уважніше, що воно там ворухиться, але ткнулася в плаский материн живіт.

— Тю, скажена! Яке кошеня? Жучок наш мовчить. А він же одразу на котів гавкіт здійсмає, — здивовано промовила Олена, й, обійнявши, повела дочку до столу.

Марічка мовчки сіла на лаву. Сперечатися з матір'ю марно — це вона знала з досвіду. Тільки... тільки дуже ЦЕ було схоже на кошеня, злюще й худе — шкіра й кістки. «Або самі кістки», — майнула непрохана думка.

— Будемо вечеряти... що Бог послав... — зітхнула мати, дістаючи з печі казанок із картоплею. А потім урочисто вручила Марічці шматочок хліба. І нехай окраєць був чорний-чорнісінький і черствий, але це був справжній х л і б!

Не встигла Марічка взяти дрібку солі з кругленької дерев'яної коробочки — то лишилася пам'ять про батька: він сам колись цю сільницю змайстрував, а невдовзі помер, надірвавшись на колгоспному дворі, — як на подвір'ї зайшовся гавкотом Жучок. Пес люто гарчав, а по хвилі знову

починав валувати. Та ось раптово наче захлинувся. Сказання ставало все тихішим, а незабаром і зовсім стихло... Двері в хату задвигтіли від сильних частих ударів.

— Кого це лиха година принесла, коли ніч на порозі? — стривожилася Олена.

І раптом завмерла, зблідла за мить. Чомусь причепурилася, напнула кофту (подарунок батька, що одягала тільки на великі свята) і пішла відчиняти.

Марічка з подивом зауважила, що руки в матері сильно тремтять. («З чого б це? — розмірковувала Марічка. — Про бандюг у селі вже давно не чули»). Втім, її більше хвилював Жучок: чому це пес так гарчав, гавкав, а невабом зненацька заскиглив? Ніби його хто дрючком огрів... Але Жучка кожен у селі знає. І любить. Навіщо його бити? Жучок завжди череднику корів пасти допомагав, доки їх на колгоспний двір не забрали.

— Чому так довго? Певно, вже спати полягали? — єхидно запитав високий здоровань: таких у селі «бугаями» кличуть. Він рішуче відсунув матір, приголомшену появою пізніх гостей, й швиденько оглянув світлицю. («Ані „здоровенькі були“ не сказав, ані на образи не перехрестився. От невіглас!» — обурилась Марічка. Її-бо, мати лупила, як Сидорову козу, коли вважала, що донька поводить не гречно).

— Вони, мабуть, наче ті... ненажери. Ремигають, поки не тріснуть, коли люди при виконанні виразку собі наживають, — висловив здогад інший дядько, заглядаючи у казанок.

Цього другого Марічка знала: він ходив по селу від хати до хати і пропонував господарям свою допомогу. Колись й у них жив — цілих два тижні: допомагав батькові льох копати. Але тоді дядько цей був тихий, очі ховав і постійно дякував матері за кожну дрібницю, а от зараз... Зараз він тримав себе поважно, оглядав усе так пильно, оцінюючи... І такий був схожий на старого kota-хитруна, що вирішив поцупити ковбасу з комори.

— Так-так-так, — високий пройшовся світлицею. — Значить, обідають господарі. Або вечеряють? А втім, все

одно, — він важко-важко зітхнув. — Втомилися ми, цільний день по селищу ходячи. З ранку в роті шматка хліба не було. Всі сили витратили для блага пролетарьяту та свідомого селянства, — примружився багатозначно: — Може, почастуєте сальцем, а то ще й хильнути чогось дасте?

— Ці пригостять! Скупердяї куркульські вони, Никаноре Івановичу, хазяями себе вважають. Недарма їх папашка льох того літа у дворі копали... — пробурчав схожий на kota.

— У дворі немає нічого, і в льосі вже теж, — двері різко відчинилися, й увійшли ще троє: незнайомих, вусатих чоловіків («Та вони з гвинтівками! І схожі, наче близнюки», — здивувалася Марічка). Слідом з ними з'явилася жінка — дивна, справжня комісарша, як зі світлини в газеті: в чудовій шкіряній куртці, шкіряній кепці, та й чобітки на ній хромові, з легким скрипом, а на поясі — наган в кобурі.

Мати зблідла так, що навіть дядько, схожий на котяру, це помітив.

— Ага, нервуєш, контра, — немов облизуючись, сказав дядько. — Є, мабуть, що ховати! Є, чого тремтіти! Націоналоги недобиті!

Він з огидою сплюнув на підлогу.

— Ти, Василю Гнатовичу, м'якше, м'якше давай, — криво всміхнувся Никанор Іванович, уважно поглядаючи на перелякану жінку. — Якщо гражданке є, що нам пред'явити, вони пред'являть.

Та Василь Гнатович не вгамовувався, він ступив крок до матері, узяв її за підборіддя.

— Слухай, що тобі начальник комісії говорять. І соврать йому ні-ні, а не то... о! — Василь Гнатович багатозначно похитав головою, відпускаючи жінку, — засудимо! Ми куркулів та їх прибічників — ох! — як не уважаємо. Як викриваємо, що воно — глитаї, так одразу ж роги скручуємо, — він глянув на Никанора, немов очікуючи підтримки.

— Немає в нас нічого, Христом Богом присягаюся! — Олена нервово ковтнула без слини. — Все, що наказано було, віднесли на колгоспне подвір'я.

Тим часом дядьки почали ходити по хаті. Низько згина-

ючись, заглядали під лави та стіл, задирали доріжки, стукали горщиками. («Чого це вони гвинтівки не полишать, їм же незручно?» — дивувалася Марічка). Жінка в шкіряній куртці впевнено підійшла до образів («Невже молитися надумала? — не розуміла дівчинка. — Ой, та що це вона?»). А незнайомка зазирнула за образи, простягла руку, понишпорила поза ликами святих і витягла невеличкий сувій.

— Золото! — тріумфуючи заволав огидний Василь Гнатович. Але побачив, що сувій занадто легкий, та змовк. Потім стрепенувся: — Що там, гроші?

«Шкіряна» уважно все перевірила і похитала головою.

— Папірці непотрібні, — вона недбало кинула пакуночок на підлогу.

Ще раз зазирнула за образи, потім зняла їх з полицок й почала роздивлятися, мимохідь перестукуючи.

Цього Олена вже витримати не змогла.

— Ви яке таке право маєте, щоб так поводитись? Чому свавілля вчиняєте?! — вона вихопила в комісарші образ і повернула його на місце.

— Я тобі покажу свавілля, недоторко! — став наступати на неї Василь Гнатович. — Тьху ти, ну ти! Коли я до тебе з усією душею, а ти...

Мати примружила очі, звела підборіддя догори.

— Хай тебе сі та ті візьмуть, а Бог скарає! Тут дитина!

— Бога я не боюся, бо сучасною наукою з'ясовано, що нема його зовсім, — роздратовано бовкнув чоловік. — А ребя-тьенок що? Він не мій, мені на нього...

Та не дійшов, бо в розмову втрутилася «шкіряна».

— Заткнися, Васько, — наказала роздратована зволіканням комісарша, — а краще поясни. Коли ми сюди йшли, ти натякав, що тут пшениці кілька пудів приховано, і картопля, і сало, і ковбаси. Ми вже мріяли, як гарний врожай зберемо. І де все? Порожнеча, трясця твоєї матері!

— Треба краще шукати. В них осьо, яка хата міцна. Йї умеблювання. Та й взагалі...

— І взагалі, базікало ти, Васько, — подав голос один з тих, що з гвинтівками. — Немає тут нічого. Окрім пари картоплин у казанку. Та й ті сухі.

— Нічого? Як нічого?! — гарячкував звинувачений. — Дещо реквізувати тут можна. І посуд, і ліжко. А ще вОна чого... — він шарпнув матір за рукав кофти. — Іч, яка модна. Бери, своїй Ликері віддаси... Знімай, кому кажу! — чоловік брутально вилаявся й схопив матір за плечі.

— Та як ти!.. Поганець ти! Гірше слимаків!.. Гірше тарганів!.. — відчайдушно вигукнула Марічка й кинулася матері на допомогу.

Та де там! «Шкіряна» схопила дівчинку за руку, а Никанор Іванович криво посміхнувся і погрозово звернувся до матері:

— Ти, голубонько, навчи дівчисько ввічливо поводитися, по-більшевицькому тобі раджу. А то ніякий Христос не допоможе. І роби, що наказано, бо погано буде.

Мати на Марічку глянула, як до підлоги пришила.

— Тихо, доню, тихо. Задля дорогих гостей нам нічого не шкода, — а сама кофту враз скинула й чоловікам простягає. — Беріть, шановні, беріть подарунок чоловіка мого покійного.

— Тьху, дурна! І чого про небіжчика перед ніччю... — сахнувся Василь Гнатович. Але кофту забрав. Наостанок оглянув кімнату, підхопив доріжку.

— На пам'ять про вашу хату, — пояснив коротко і загупав до дверей.

— Агов, а кофту ти мені обіцяв, — поквапився за ним дядько з гвинтівкою.

Разом з ними вийшов і його «близнюк», мимохідь схопивши в оберемок велику макітру, два глечики та декілька розмальованих мисок, що прикрашали мисник.

— Ходімо, Никаноре, завтра треба рано вставати. Ще ж інший бік села охопити треба, — жінка пройшла повз Марічку з матір'ю, зиркнувши на них, як на порожнє місце. Потім дістала якийсь папірчик, глянула, щось занотувала в ньому і, не прощаючись, вийшла за поріг. Слідом попрямував начальник.

— Слава Тобі, Господи! — видихнула Олена, коли двері за небажаними «гостями» зачинилися. — Побий їх, Божа

сила! А окраєць-бо, окраєць — і не помітила, коли забирали! Сало їм подавай! — вона вибігла надвір.

— Бач, іроди, що нарobili! — плакала вже за мить мати, безпорадно оглядаючи розчинені понівечені двері спустілого льоху. Глянула на Жучка, який скавчав і стрибав біля неї на трьох лапах: — І собаку покалічили, бандити! Щоб на них шкура загорілася! Останню картоплю забрали... Навіть січку торішньої гречки винесли!

Потім перелякано озирнулась і міцно стисла губи.

— Ти мій гарнесенький! — Марічка мацала лапу, а Жучок тільки хвостом виляв і часто облизував сухий ніс. — Я тебе зараз лікуватиму... Мамо, в нього лапа зламана! Зараз перев'яжу. Тихіше, малий! Сиди!

— Стривай, донечко, я тобі допоможу, — відгукнулась Олена й підійшла до Марічки. Голос в матері тремтів, по щоках котилися сльози.

— Не плач, мамо. Ми зранку до міліції підемо. Там міліціантом татко Грицька Загреби служить. А начальником у нього той лейтенант, що з міста прислали. Коли ми заяву подамо, то вони цих злодіїв заарештують. А кофту твою повернуть. І весь посуд наш. Це ж, мабуть, розбійники, що чесних людей грабують.

— Мовчи краще, доню. Це не бандити, а нова влада радянська так звеліла. Кажуть, у Москві закон вивели, щоб у селян зерно і картоплю відбирали.

— То й забирали б зерно. А посуд навіщо? І кофту твою найкращу?

— Кажуть люди, що тиїм комуністам все замало. Були ліниві, працювати не хотіли, а тепер їхній час.

— Ото дурниці! — захлинулася Марічка. — А нам у школі вчителька казала, що радянська влада найкраща в світі. І дуже справедлива. А де ж ця справедливість, якщо в тебе подарунок батьків відібрали? Теж мені влада!

— Тихіше! — у матері навіть сльози висохли. — От почують ті совєцькі, що ти верзеш, то нас із тобою засудять, як ворогів народу. До Сибіру відправлять, у табори. Вони дивитися не будуть, що ти маленька. Хіба ти не злякалася,

коли та комісарша тебе за руку схопила?

— Нічого собі! — пирхнула Марічка. — Не таких бачили! Мене Петрусь знаєш як за руку колись схопив? Ого-го! Куди там тій комісарші! У-у, змія! Наган почепила і думає, що її всі бояться!

— Охолонь! — суворо наказала мати. — Запам'ятай: розповідати про те, що в нас зараз сталося, не можна нікому. Ані дорослим, ані твоїм друзям-подругам! Бо не встигнеш кліпнути, як лихо нас обсяде, наче мухи мед!

— Та сусіди все одно вранці цей безлад побачать. І тітка Горпина перша поцікавиться: що в нас, мовляв, сталося?

— Нічого вона не питатиме. Ти, головне, мовчи. Чуєш?

— Чую, чую, — пробурмотіла Марічка, зав'язуючи ганчірку на Жучковій лапі. — А бабусі з дідусем можна?

— Я з ними сама побалакаю, без твого довгого носа, — мати посмикала песика за вуха. — Пішли, доню, спати пора.

Марічка неохоче підкорилася. Спати їй не хотілося. Їсти вже теж. Дівчинка довго лежала, дивлячись у темряву, і думала. Думала про те, що макітру їй не шкода — все одно вже давно порожня стоїть та пил збирає, протирай її щосуботи... І хатня доріжка протерлася, її теж не шкода. Коли б дядьки попрохали, вони б їм все це задарма віддали. А чого? Вони з матір'ю молоді, здорові. Вони ще зароблять, і нову макітру у тітки Оксани куплять. А хатню доріжку нову мати виткати може. Набагато кращу, ніж стара.

...Тільки навіщо Жучка образили? Лапу йому, бідному, зламали. Певно, цей бридкий дядько — Василь Гнатович — чоботом своїм величезним вдарив...

Ось виросту, вивчуся, сама стану владою... напишу такий документ, щоб у селах... всі могли їсти досхочу. І ніякі такі комісії не мають права забирати в людей їхнє зроблене, вирощене та зібране. А Василь Гнатович — скнара. Мабуть, хліб він забрав... Нехай його всі зневажають...

М'які хвилі сну оповивали дівчинку... Вона заплющила очі, та раптом стрепенулася: чула чи здалося? — ніби розкотилися по підлозі сухі вишневі кісточки, а на світлому тлі груби промайнула темна тінь кощавого кошеняти...

Крок 2. Куди не кинь – то все клин

Марічка бігла селом — до баби з дідом поспішала. Думки так і юрмилися в голові. Іноді Марічці здавалося, що думкам тісно і вони намагаються вислизнути назовні.

— Цікаво, чи мати встигла вже перебалакати? Про вчорашні події розповісти, на тих грубіянів і крадіїв поскаржитися? А, може... — у Марічки перехопило подих... — Може, дід з бабусею щось приховують... Авжеж, навіщо соромитися? Вони ж своє боронять, зароблене.

...А ще у бабусі є коза — Зірочка. Як воно сталося, Марічка не знає, але не забрали тварину до колгоспу. Лише тепер бабуся випасала Зірочку начебто потай — на узліссі край села. А ввечері приганяла до старого занедбаного куреня. Там на неї вже чекав дідусь. Саме він і приглядав за козою вночі.

Кожного дня бабуся доїла козу і пригощала Марічку. Навіть зараз, тільки пригадавши смак молока, Марічка несамохіть облизалася. Ох, яке воно смачнюще, ніжне та жирне! Треба обов'язково подбати, щоб про Зірочку ніхто не згадав.

Марічка так задумалась, що й не вчулася, як зіткнулась із Петрусем Босенком. (Він був товаришем Марічки, як-то кажуть, «з пелюшок», навіть кращим, аніж Ганнуся Сомко. З Петрусем можна було побігти до лісу — по гриби, ягоди та горіхи або на річку — рибалити. А Ганнуся завжди вередувала та скиглила: і те важко, і так негарно, і тут не можна. Втім, це й зрозуміло. Ганнуся була у сім'ї наймолодшою, чотирнадцятою. Тож дорослі брати й сестри її любили та пестили. Це Марічка змалку матері допомагала, на городі поралася, у хаті прибирала, навіть кашу і картоплю сама варила).

— Ну, ти й прешся, наче трактор понад ріллею! — зойкнув Петрусь, бо гострий лікоть Марічки вразливо «перелічив» йому ребра.

— Пробач, що мало, — не залишилась у боргу Марічка, — сліпендя куряча. Бачиш — людина над важливим міркує, то обійди тихенько й не заважай.

— Про що це ти думаєш? І, головне, чим? — єхидно поцікавився Петрусь. — Таке враження, що ти свою голову вдома забула. О, — він ляснув себе по лобі. — ще хотів запитати: що там у вас удома вчора сталося? Я сьодні заскочив до тебе — дивлюсь і очам не вірю. Двір неначе коні витовкли, двері в льох відірвані...

— А ти поміркуй, як слід, чим сам думаєш. Може, якась відгадка й знайдеться, — зітхнула Марічка, у цей же час роздумуючи: видати вчорашній секрет чи ні?

— А ти чула, що на селі робиться? — вів далі Петрусь. — Он, у Покрасьонів, Марфи й Андрія? І в Стефанюків? І в Бондаренків?

— Ні, — стенула плечима Марічка. — А що, хтось помер?

— Тю, ти з якого дерева впала? — здивувався хлопчик. — В Покрасьонів наших вночі все зерно вимели, навіть те, що залишили на насіння. Покрасьони в хаті викопали яму і все туди заховали. А комісари, котрі хліб вигрібають, скрізь поштрикали по хаті, по подвір'ю, навіть подушки попрокोलювали. Все шукали, де зерно заховане. І знайшли. То їх, і Марфу, і Андрія, арештували. І в Стефанюків дядька Ониська забрали. Він почав сперечатися із заступником комісарським, Василем. Ти його пам'ятаєш: банькатий такий... Ну, на kota обідраного схожий... А в Бондаренків бійка справжня була, то навіть тітку Оксану побили сильно, а її чоловіка та двох братів до тюрми відвезли, аж у Новокурське...

— А ти звідкіля все це знаєш? — не витримала Марічка.

— Та все село зрання гуде. Ця комісія гадала, як вони вночі ходитимуть, ніхто нічого не почує. Та люди пильнували, прислухалися, он воно як!

— І ти пильнував? — недовіжливо випнула нижню губу Марічка. — Бач, герой...

— Ну, герой, чи ні, а батька попередив. Тому він встиг і буряки з клуні винести й у куцах сховати, і пшоно у димар запхати... — Петрусь похлинувся і замовк, з острахом дивлячись на Марічку.

— Чого злякався, дурний? — образилась дівчинка. — Що, вважаєш, я зараз до комісії побіжу, тебе виказувати?

— Та батько наказував нікому не розповідати, — зніяковів Петрусь. Потім пожвавішав. — Я певен, що ти своя людина, нікому ані пари з вуст!

— І я вірю, що ти справжній товариш... Ось, слухай, що в нас було... — і Марічка, не криючись, розповіла Петрусеві все, що змогла пригадати. Навіть про кошаве кошеня.

До цих новин Петрусь поставився дуже серйозно.

— Щось таке я теж бачив... — замислився хлопчик. — Воно біля хати Стефанюків вешталось. Я ще камінцем у нього жбурнув, думав, дика тварина з лісу забрела. Кинеться ще...

— Та хай йому грець, тому кошеняті. Людей шкода. Якщо їх арештували, то можуть і розстріляти. За опір радянській владі. Пам'ятаєш, нам у школі вчителька про Павлика Морозова розказувала?

— Це той, що батька рідного виказав?

— Той самий.

— Не втямлю, як то було можна на батечка свого наклеп зробити?

— Ми ж не знаємо правди, — спохмурніла Марічка. — Може, він справді кривдив не тільки сім'ю, але й був злочинцем.

— Та Бог з ним! Все одно цього чоловіка вже й на світі немає. Нам про своїх турбуватися треба. Покрасьонів жаль... У них торік дві доньки народилися. А маленькому Дмитрику, сину їхньому, три роки. Хто їх тепер доглядатиме, годуватиме? Адже батьки Андрія — старі Покрасьонів один за одним ще перед новим роком померли. А в Марфи тільки мати старенька зосталася.

— Он який ти... — тихенько прошептала Марічка.

— Який? — здивувався Петрусь.

— Дбайливий. Добрий. Уважний.

— Та я що? — зніяковів хлопчик. — Я нічого... Просто... — він розгубився ще більше: — Розумієш, в нас теж сім'я велика, а свого маленького братика я ображати нікому не дам...

— Облиш, — усміхнулась дівчинка, — я все розумію.

— От і добре, — із полегшенням зітхнув Петрусь. — То що будемо робити зараз?

— Я до бабусі з дідусем ішла. Давай швиденько до них збігаємо, запитаємо, що до чого. Вони неодмінно підкажуть, порадять... До них завжди сусіди за допомогою звертаються.

— Ходім, — погодився хлопчик, — тут недалеко.

До хати бабусі й дідуса Марічки діти добігли за кілька хвилин. Ось і велика яблуня з похиленими майже до землі вітами, ось чисто прибране подвір'я...

— Дивно, — мовила Марічка, оглядаючись навкруги. — Ні бабусі, ні дідуса. Де вони поділися?

— Може, сплять, — заспокоїв її Петрусь. — Або пішли кудись.

— Та вони ніколи вдень не відпочивають, завжди пораються по господарству, — розгубилась дівчинка. — Чи не захворіли... Бабусю! Діде Охріме!

— Тихше, скажена! — почувся голос бабусі Федори, а потім з-за хати з'явилась і вона. — Ти б ще вдарила у дзвони! — дорікнула стара. Але тут же пом'якшала: — А хто це до нас із тобою завітав? Петрусь? Гарний хлопчина, розумний. То що ж ви тут шукаєте?

— Ми вас шукаємо, бабусю. А дідусь де? — поцікавилася Марічка.

— Де, де... До Покрасьонів подибав, Дмитрика до нас забрати хоче.

— Це старшого їхнього? — зрадів Петрусь.

— Як гарно, — підхопила Марічка, — тепер у мене братик буде! Я з ним бавитимуся, гулятиму...

— То ви про все знаєте, про все чули, — похитала головою бабця. — Тільки не радій так. І поменше розкажуй про це кожному, кого стрінеш.

— Я все розумію, — запевнила її Марічка.

— Ой, і часи ж настали, — зажурилася Федора, — усього треба боятися, стерегтися, пильнувати...

— Так, пильнувати, — погодилася Марічка. — То, знаєте, бабусенько, я вам під великим секретом ось що розповім. Вчора, бодай за хвилинку, коли до нас непрохані гості

завітали, промайнуло у вікні кошеня. Кошаве, чорне, страшне. І потім, коли ми полягали, воно потай у хаті вешталось. Все мовчки, мовчки. Зовсім не нявкало, тільки буцімто нігтиками стукотіло. А потім... потім воно наче сухі вишневі кісточки розсипало. Тільки звідки ті кісточки? Я завжди прибираю гарно, пилюку всю геть вимітаю. Що воно було? Чи мені привиділось? Я матусі про це сказала, а вона мені не повірила.

Бабуся спохмурніла, навіть обличчям сполотніла.

— За що, Господи, караєш? А, втім, воля Твоя! — і перехрестилась тричі.

— Ви що, Федоро Власівно? — першим отямився Петрусь. — Може, то справді, якесь безпритульне кошеня вешталось...

— Ні, — впевнено відповіла бабуся Федора. — Я знаю. Мені ще моя бабця оповідала. Було це за тих часів, коли тут пани порядкували. Люди всі тоді були кріпаками.

— Знаємо, ми про це у школі вчили, — сказала Марічка.

— І все вони, до крихітки, у кріпаків віднімали. Ходили тоді по хатах теж такі наглядачі з киями, забирали останнє, а тих, хто чинив опір, мордували. Залякали селян. Далі — більше. Зовсім осатаніли нелюди. Останню зернину були готові відняти. Тому кріпаки почали від голоду пухнути і вмирати.

Бабуся моя казала, мешканці нашої Михайлівки теж бачили кошаве кошеня. А дехто, просинаючись вночі, теж чув, ніби на підлогу хтось сухі вишневі кісточки кинув. То знак, що ждуть людей тоді тільки горе та смерть... Куди не кинь — то все клин, — додала гірко бабуся Федора.

Останні слова вона вимовила пошепки, немов у самозабутті.

— Ой, яка страшна казка, — тільки й спромоглася прошепотіти Марічка.

— Це не казка, дитино, — відказала бабуся й замовкла.

— А мати до вас заходила? — вирішила перевести розмову Марічка, щоб ще більше не засмучувати стареньку.

— Ну що ти пристала, як пеня московська? — набурмосилась бабуся. — Приходила, вже й на роботу побігла.

— А... вона вам розповіла... ну, про те, що... вона мені

заборонила вам казати?..

— Нам заборонила, а другові своєму ти, мабуть, вже із подробицями розмалювала, — всміхнулася бабуся. — Ось що я вам, дітоньки, скажу. Ви тільки мотайте собі на вуса...

— А в нас вусів немає, — захихотіли діти.

— Я не жартую, — суворо сказала бабуся. — Зараз навіть не за вчинки, за необережні слова можна до в'язниці потрапити. Як сусід Петрусів, Онисим Стефанюк...

— Та ми слухаємо, уважно слухаємо, — запевнила її Марічка.

— Так ось, сидіть дома тихо, носа не показуйте, селом не швендяйте, а про те, що батьки між собою говорять — як почуєте, то рота на замку тримайте. А особливо обминайте тих активістів, що хатами ходять. А коли хтось запитає, чи не хочуть ваші рідні з колгоспу піти, то кажіть: «Ні! Вони щасливі працювати задля радянської влади. Раніше у нас нічого не було, а зараз є „пролетарська солідарність“».

— Ми все зрозуміли, бабуся, — так само серйозно погодилась Марічка. — Так і будемо казати. І слова ці складні вивчимо — про-ле-тар-ська солі-дар-ність. Тільки ми ще чим'сь допомогти хотіли б.

— Допоможете, якщо не патякатимете зайвого... — полегшено зітхнула бабуся. — Як знадобиться, ми до вас звернемось, обіцяю. А зараз ідіть звідсіля... Стривайте, розбишаки! Ось що я забула. Ти, дівчинонько, ввечері забіжи, молока візьмеш трішечки. Багато не обіцяю, бо дитину малу ще годувати треба. А Охрім тобі мішечок пшона дасть, у нас випадково залишилось.

— О, так до вас ці комісарські активісти не заходили? — зраділа Марічка.

Бабуся взяла руки в боки.

— Менше знатимеш — краще спатимеш, цвіркотухо. Тільки ж ти не заспокоїшся, поки все не розпитаєш.

— Ви, Федоро Власівно, мене не бійтеся, — втрутився Петрусь, — знайте, що ваші слова повз мої вуха пройдуть, а далі не підуть. Он вночі, після того, як у Бондаренків бійка сталася, мати туди побігла, бо тітка Оксана — її сестра

двоюрідна, а родичів завжди підтримувати треба. Тож тітка Оксана, хоча й боляче їй було (ще б пак: їй таких синців наставили! Їй один зуб хитається, і губи розбиті), такі жахи розповідала... Буцімто, у сусідньому селі бригада активістів зайшла до людей — а в них у печі маленьке горнятко із пшоняною кашею. То один з тих здирників витяг його з печі, розбив на долівці і почав розтирати цю кашу величезним чоботом. А малі діти попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобіт! От, жах який! То ж я тепер, знаєте, як до тієї більшовицької влади ставлюся?

— Та я тобі вірю, — стара скуйовдила чуприну хлопчині. — Інакше тримала б язика за зубами.

— Я своїми рідними пишаюся. Вони такі сміливі, — вголос міркувала Марічка, повертаючись додому.

— Мої батьки теж сміливі, — додав Петрусь. — Я тепер їх завжди слухатимуся.

— І я, — підхопила Марічка. — Я мамусю обожаю. Як би їй допомогти зараз?

— А ходімо до лісу. Зараз саме час гриби збирати, — запропонував Петрусь. — Ми їх насушимо, а взимку юшку варитимемо. Ой, і добра юшка з грибами, особливо з білими...

— А куди ми їх збиратимемо?

— До тебе зайдемо й візьмемо кошики. Тільки краще ті, великі, що дідусь Охрім з берести зробив.

— Тоді гайда швидше! — вигукнула Марічка, й діти побігли навипередки.

Все сумне ніби стерлося, здавалося далеким, несправжнім. Вони летіли й голосно сміялися, радіючи яскравому сонечку, чистому небу й теплому вітру. Діти весело галасували, тому зовсім не помітили, як поруч із ними серед високої трави іноді з'являлася тінь кощавого чорного кошеняти.

**В.Борисенко. „Свіча пам'яті“ — К.:
Видавничий дім „Стилос“, 2007 — С. 47.**

ПОЕТИЧНИМ РЯДКОМ

МОЄ РІДНЕ СЕЛО

Мар'янівка — село крилате,
моє дитинство босоного...
Було моє і пекло, й свято,
у світ дорога від порога.

А край села — пшеничне поле,
де колосочки ми збирали,
були малі, голодні й голі,
і нас ловили та карали.

О дні голодного розп'яття,
пора фантазії та казки!
Тут поєдналися прокляття
і рідної матусі ласка.

БАБУСИНІ КОРАЛІ

В бабусиній скрині — прискринок малий,
вона там алмазні коралі ховала.
Було це давно... Ой, було це коли?
У дні братовбивчих боїв та печалі.
Був голод... За ним ще страшніший настав:
жахливий, жаский, усіх підряд забирав.
Зміняла коралі на паляницю
і з горя бабуся пішла у черниці.
І з голоду, бідна, там і померла.
Чи щастя комусь принесли її перла?

НЕОКУПНІ ЖЕРТВИ СОВІСТІ

По груддю, змерзлою землею
котилась катафалк-гарба.
Вивозили померлих в голод нею —
прийшла трагедія, а не журба.

ше ледь живих, а вже везуть гарбою,
живих, та вже німих, скидають в рів...
Якою стала наша доля злою,
неначе нас диявол перестрів!
Хотілось в яму і самій порою,
не бачити б, як голод озвірів.
О, скільки там нащадків поховали,
надій і мрій та геніїв села!
Лишилися прокляття самоплачу,
що поселилась в сагану Кремля.
Та був той сатана у кожній хаті,
тому і не піднявсь на бій народ.
Вмирили люди — нікого карати,
у душах пророста біди осот.
В минуле обертаємось криваве,
злочинне й незбагненне... А було:
Чи виживе могутньою Держава,
якщо згубити сонячне село?

ЛЮДИНА-ТІНЬ

Не тінь людини — то людина-тінь:
іде селом, гримлячи маслаками.
По убієнних голодом не бовка дзвін,
про це не заїкаються і храми.
Руками не змахнуть, щоб полетить,
і ноги не йдуть, а ледь ступають.
Лісам і травам весело дзвенить,
та люди вже про це не визнають.
Блакитні очі — висохлі стави,
безодні, відчаєм гірким налиті.
Останній подих за життя лови,
людино, таємницями повита.
Благає шлунок: «Їсти...» А хто дасть,
якщо в усім краю така напасть.
Ні крику, ні плачу, ні голосіння,
в оселі кожній — тіні безгомінні.
Один лиш сатана тут оптиміст:

«Хіба це голод? Піст! Як твердить атеїст».
Пекучий гніт у грудях закипав,
зсередини жорстоко убивав.

МАМИНОЮ ЛАСКОЮ ЗІГРІТІ

О, як боліли мої босі ноги,
коли в степу ходила по стерні...
Бо так хотілось — я благала Бога! —
знайти хоч жменьку колосків мені.
У пелені приносила додому,
як найдорожчий скарб, щоб не вмирать.
І мучили мене тяжкі судоми,
старалась мама діток рятувать.

Давно було, у повоєнне літо,
та все й сьогодні в пам'яті зрина.
Ми, маминою ласкою зігріті,
її тепла одвідали сповна.
О люба мамо, наша рятівнице,
не знаю, як віддячити тобі.
Не втомлююсь за мамочку молитися,
за добрі руки, очі голубі.
Живи, матусю, рідна і кохана,
співай улюблені свої пісні.
Тобі про старість думати ще рано,
твої хай будуть радісними дні!

Юрій ЗАВГОРОДНІЙ, м. Київ

ЧОРНЕ НЕБО РОЗЧАХНУЛОСЯ

* * *

як запалить ніч хоч одного вогника
видко стане мертве село із самого неба
де з димарів не дими а стогони

не відспіваних душ
тож самі вони стогнуть погребно
з голодного року далекого...
а хати такі лишилися порожні
що до гнізд не летять і лелеки...
нікому й вікон було забити
а хтось повигадує згодом міти
стрункіше військ на параді
і без жодного слова правди
час замулює правду швидко
нічого не знатимуть нащадки кволі
ким були замордовані хлібороби
одвічним зерном чи тільки половою...
обірвався ланцюг родоводу
що з Вічності тягся віками
а нові що постали по зламі
ані згадки не мають у ґенах
навіть кров у них інша у венах...
страшно самому у полі вночі
де пам'ять дідівську пильнують
тільки самотні сичі
і нікого вже не схвилює
їхній перегук — Пугу-пугу!
бо немає вже Лугу...

* * *

небо чорне розчахнулось
спогадом
скотилась холодна зірка
на тремтячу мою долоню
застигла в мереживі літ
спогадом
пече пропікає долоню
холодний кавалок зорі...
невагомий вишневий пелюсток...

дерева за хатою в білому
без своїх господарів
і без дітлахів...
до щему до болів у серці
спогадом
прадавня постала весна
вишневим цвітінням зав'южена
і розчахнулось зболене серце –
звідкись батькова пісня долинула
спогадом...

* * *

перепічка
попелом перчена
в печі недопечена
бо ж не для пещених
загодованих
висівки навпіл із половиною
на празника наче пряника
випікали перепічку
і чекали Святвечора...
дарма була печена –
подовшав піст
бо прийшов гість
незнаний незваний
із комнезаму
забрав
і кудись поніс
перепічку...

* * *

на потаврованім чолі
без суду розіп'ятої Землі
зранена трава кричала
і пручалась
молилася

й підтята знов вертала до Землі
як все вертається одвічно
як ви
як ми
і рядові й непересічні
на подушках в родиннім колі
в бойовищах у дикім полі
і потаємно і відверто
а то й в безмарочнім конверті
звісткою скупою
про похорон в змороженій Землі...
щезали ви
щезали ми
лишень по тому сходили
великі і малі
упертою зеленою травою...
як боязко ступати по траві
не чоботом —
босою...

* * *

похилилася впала стеля
у попіл дотліваючої хати
і довго висіла курява
над пощезлим обійстям
шкультигаючий час присів
не спинився
і душі наші все рідше
виглядали із тої куряви
на рік дев'ятий
по сорок років
а потім

і через століття
сподіваючись марно
срібних сурм...

* * *

по чорній ріллі
по рудій стерні
йдуть молоді сніги
здалеку йдуть натомлені
в борозни чорні
білі сльозини ронять
чисті краплі зітхань скрижанілих
усе
що від нас лишилось
опісля судного дня
і судної ночі
коли одсурмили сурми
пророчі...
по чорній ріллі...

* * *

вітряків обпалені крила
не зрушать старі жорна
переоране наче війною поле
не зродить молоді зерна
зневірені людські душі
не згадають й маленького слова
з батьківської пісні
хатина чорним часом притрушена
сумує сама на порожнім обійсті
сонце
дощі
вітер
мертве село тепер оминають
з імені його вже остання літера
горить догорає

* * *

вигнувся сволок
присіла стріха
пошаровані часом шибки
не впускають до пустки сонця
і не озветься із неї голос
когось привітати
тут ніхто вже нікому ніколи
не потисне руки...
марнується застиглий час
в оболонці старої хати...

* * *

перекисло і висохло тісто в дірявій діжі
вже ніхто не чекає тут свіжого хліба
павутиння сповило відлуння душі
і висхли на порох і щастя і біди
навіть скиглення з'їла іржа на завісах
вимерли навіть змарновані марення
листя і в саді і в лісі на порох висхло
чорним болем раптом опалене...
бабця моя розриває дротиння
колючими заборонами помережене
в покинутій хаті чека павутиння
чорним часом для чогось збережене

* * *

немає тиші але й не чути метушні
немає ріжок як нема і німбу
ось тільки порох від зотлілої душі
куриться у кутку живий ще ніби...
мовчать хвилини як німі сторіччя
нема у хаті ні потилиць ні обличчя

в печі лишень присохла сажа і зола
на запічку зітхання ворухить полову
давно згоріли зерна звуки і слова
пощезлої вже невідомо як матусиної мови
і скиглить журавель у вічнім надвечір'ї
криниця без води немов осліпле око...
як довго нидіє зоря над тим подвір'ям
але й вона паде
мов ненароком...

* * *

з вікнами вибитими
з дахом розпанаханим
самотіє будинок
людьми покинутий
на рівнині плескатій
безпорадно порипує вітер
хвірткою
наче дитина
що в себе запитує
наче дитина
яка ще нічого не згадує...
а над степом
морганою райдуга
людям пощезлим
добро віщує...

* * *

попелище дикого степу
кінь не торкнеться копитом
там зрідка ще падають зорі
там спалену пам'ять прибито
зливами і снігами чорними...
попелище дикого степу
де і пахощів трав катма

і здичавілих коней іржання не чути
і стежину шукати дарма
до смутної покути...
попелище дикого степу
кураї відкотилися з вітром за видноколи
де пісню не доспівали і батько і син
там і попелу вже немає відколи
спалили давно і чебрець і полин...
попелище дикого степу
навіть до снів приходить чуже і нове —
давнє з пам'яті стерто й забуто
лише з підсвідомісти зрідка
хтось колись позове
до спізнілої вже покути...

* * *

вигнувся сволок
присіла стріха
пошаровані часом шибки
не впускають до пустки сонця
і не озветься із неї голос
когось привітати
і ніхто не подасть руки...
марнується час
у сумній оболонці
старої хати...

* * *

ген степ за лісом
за чорним пралісом
спалений степ
де начебто вчора цвіли сади
а нині виють вовки під вечір
виють не з голоду —

виють з нудьги...
і нам —
потойбічним
що й тіл своїх позбулися
а душі чорти потовкли
заздрісно стало
що виють вовки щасливі
і не з голоду виють —
з нудьги...

* * *

було без сумнівів опівдня
але
ні сонця ні обіду
і в небо
бились блискавиці
із гуркотом громи громадили
страхіття
над стріхами заляклого села
ні граду ні дощових крапель...
кудись
за обрій степу
повійкою тяглась пилюка
навздогін
із вулиць висушлих
штовхаючи мене у спину
мене — малого втікача...
ніде
нікого і нічого
та над усім
натомість порожнечі
мов зупинилась горобина ніч
посеред гинучого дня —
співали янголи троїсто
і супровід сопілок з очеретів

байдуже хрипотів...
єдналася земля із небом
до хмар палаючих
тулилася попалена стерня
згорталоя сувоєм попелище степу...
а я нажаханий
тікав тікав тікав
слід у слід
тим колом нескінченним
хоч як мінялися
мої обличчя стать і вік –
все повертався на круги своя
малий втікач із мертвого села
посеред спаленого степу...

***Ми, воскреслі,
і ти, як усі воскреслі,
не любиш про смерть говорити...
Ліна Костенко***

* * *

а скільки ото нас –
воскреслих,
може присісти
до поминального столу?
для когось,
може, й буяли весни,
але ж ми товклися
ген за тим видноколом
в землях чужих зморожених
довбали каміння у кризі
нас дома ніхто не згадував
навіть вороже –
імення наші
чорними плямами
у кожній книзі
і поміж рядками...

так скільки ото воскресло
урешті-решт?
крига ота
справді з весною скресла
але ж тою водою
хіба поллеш
занедбане без господаря поле?
всохли виморожені вишні
і до пропащої нашої долі
не зглянеться і Всевишній
самі трохи помовчимо
про вчора сьогодні завтра
про посіяне і столочене
зітханням
не згадкою...
зітхання нашого не змовкає гомін
всупереч всі живемо бо ж вперті
і про нас
перемови ведуть Великодні дзвони
що славлять
перемогу життя над смертю...

Марія ДРУЖКО
м. Кам'янське (Дніпродзержинськ)

* * *

Палю свічки — у душах гніт одсирів.
І так уже зболілося мені,
Що мій народ обернуто на сиріт
У тридцять третім голодно-німім.

Нас надто добре навчено мовчати,
Напівсвідомо жить у півкрила,
Хоч зрідка ще приходять потерчата
З могил забутих на краю села.

Отож, скажіть, їм дивлячись у вічі,
Якщо кому язик не відняло,
Що у двадцятім нелюдськім сторіччі
В краю цім геноциду не було.

Віра КРИВА (Детройт, США), січень 2008

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНОЦИД

Запалимо свічку в кожній українській хаті,
Їх — УБІЄННИХ, вшанувати.
Несім її по всій землі, де українці є...
ЖИВІ! Хвилиною мовчання
Віддаймо наші вшанування.
Собі і світові скажім: «Нас нищили,
В нас забирали дім, нас мільйони полягло,
Бо українське село вкраїнську душу берегло.
Й це не лиш Голодомор — ГЕНОЦИД це був,
Терор нації, яка УКРАЇНЦІ на ім'я.
Мільйони їх, мертвих, просять ПРАВДИ у живих,
Більш нічого — ПРАВДУ лиш й ввіковічити мертвих.
ГЕНОЦИД — українська ГОЛГОТА, не підлягає забуттю!
Є в кожного народу право на ПАМ'ЯТЬ — істину святу!
Й допоки пам'ять є жива — живий народ і більш нема
ДРУГОЇ ПРАВДИ на землі, запам'ятаймо це, живі!

Микола МИКОЛАЄНКО
Січеслав (Дніпропетровськ)

БІДИ УЗОР — ГОЛОДОМОР

1

За водяним млином, за греблею, в пониззі
жінки зібралися — змарнілі та худі:
зійшлися, бідолашні, мов на власну тризну,
запрагнувши зарадити сім'ї в біді.

Там прядиво тіпали і чесали вовну...
А хлопець з прядива мотузку заплітав,
умощувався з вудкою в старого човна,
долав з веслом укритий баговинням став.
Ловив на черв'яка і коропа, і щуку,
радів удачі: і сьогодні не помруть...
Спасибі риболовам за трудну науку:
навчили щиро, як блакитну ниву жнуть.
Малий, а, бачиш, врятував свою родину:
косив людей, немов траву, голодомор...
Підріс козак, топтав гірку стежу полинну
і виплітав життя змордований узор.
...Пишу про все, як про жаскі пекельні жахи,
дивлюсь на себе з далини прожитих літ, —
збагнув: життя — примхливі та підступні шахи,
але й красивий та жаданий міт.

2.

Давно було, та згадую малай,
і лободу, і ховрашкове м'ясо...
Коли від голоду вмирав мій край,
були то страви найсмачніші й ласі.
Благословенні будьте, ховрашки,
І кропива, і молочай в ізворі:
ви рятували нас у час тяжкий
кривавого, мов кат, голодомору.
Моя подяка ні до чого вам,
та подумки у ті літа я лину:
був у гармонії Природи Храм,
пощо ж його порушила Людина?

3.

Опалове Небо літанію править,
і падають дзвони на скелі, на заводь,
на верби ошатні й левурду гірку,

на синю й співучу прадавню ріку.
То чом же ридає на греблі хлопчина?
На плечах у нього з ряднини торбина,
а очі тривожні з печалі й журби,
чи, може, — зі страху, зневаги й ганьби.
Він вийшов на скелю й шугнув з високості —
на камені гострі, ламаючи кості...
Ні схлипу, ні скрику. Хлопчина помер.
У школі — відмінник, вірець-піонер.
Сусідський хлопчина, на зріст невеличкий,
голодна дитина, замурзане личко.
Зарили малого в камінний бугор...
Із пам'яті вплив трагічний узор —
стріляє луною голодомор!

Жанна КРИЖАНОВСЬКА
Січеслав (Дніпропетровськ)

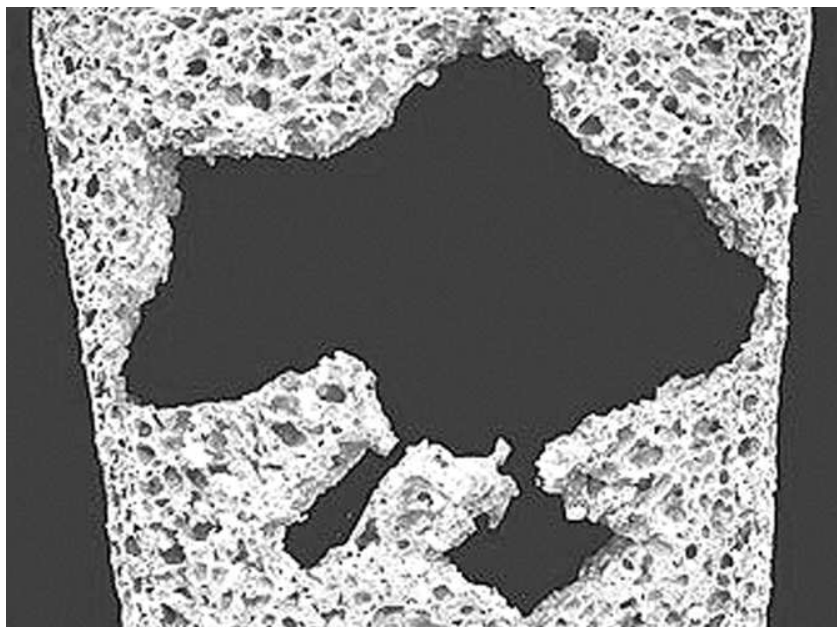
ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ

Давно не замітала в рідній хаті,
сама розхристана, страшна, простоволоса, —
несила вже по світу сновигати,
а діти їсти, їсти, їсти просять!
— Матусю, хліба, дайте крихту хліба, —
вуста безкровні жалібно благали...
Над дітками простерши руки-крила,
із божевільним поглядом співала:
— Мої маленькі, бідні пташенятка,
не плачте, любі, не тужіть, не треба.
Ось скоро вже полинемо до татка,
він нас давно чекає там, на небі...
З останніх сил зібрала зілля-труту,
варила довго, долила сльозами,
пекучим боєм до землі прикута,
молилась довго перед образами.

Усіх п'ятьох відваром напоїла,
бо не знести оці голодні муки...
Востаннє діткам личенька умила,
на грудях склала аж прозорі руки.

Лежать рядочком — наче янголята, —
грудьми накрила діток убієнних...
Нема кому родину поховати, —
прийми, о Боже, душі ці стражденні.

МОВОЮ КІНО

Владислав ТАРАНЮК

ЧЕРВОНА КАЛИНА В ЧАГАРНИКАХ КОЛЮЧОГО ГЛОДУ

*(Літературний сценарій двохсерійного художнього
фільму. За романом Олега Чорногуза «Той, хто живе
зі смертю, Або смерть без милосердя»)*

II серія

За дубовим столом, нічим не покритим, тільки списаним каракулями і заляпаним чорнилом, сидить ще один гепеушник і щось пише. Піднявши голову, глянув на Григорія і мовчки показав на стілець.

Григорій сів. Той взяв чистий аркуш паперу і запитав:

— Фамілія, год рожденія, місяц, чісло, місце рожденія. Надеюсь не забил? А то у нас тут очень даже часто забивают. Тогда ми напминаєм. Тебе напминать не придется?

— Великі Сорочинці. Полтавська область, Україна. Прізвисьце і як звати, я чув, ви знаєте.

Слідчий на репліку Григорія не звернув уваги, просто повторив:

— Фамілія, імя, отчество. Год рожденія. С какой целью прибил в Россию? Чем добирался?

— Телятником. Проїздних і квитків нам в Україні до Росії не продають. На кордоні висаджують.

— Что искали в России?

— У нас голод. Діти маленькі...

— Молчать! — слідчий підвівся і з усієї сили вдарив по столу. Чорнильниця разом з ручкою підстрибнула на місці, ляпнула у стелю. Решту клякс лягло на стіл. Григорій сидів незворушно.

— Отвести его в холодную! Пусть там посидит и подумает.

У кімнату одразу після стуку по столу, ніби по команді, зайшов молоденький солдатик з величезною рушницею і багнетом. Він штовхнув Григорія у спину і щось промимрив.

Той його не слухав. Думав про дітей. Жив тільки заради них. Це його і тримали на цьому світі.

Холодна була гаряча. Відчинивши двері, солдат знову його штовхнув у спину, мов мав від того якесь службове задоволення. У ніс ударило людським потом, оселедцями,

сечею і ще чимось таким, схожим чи то на хлорку, чи на карболку. Холодна була набита людьми, як оселедцями. У ній було темно і задušно.

Хтось із кутка запустив репліку:

— Нашого полку прибуло.

— А що, хлопці, може й справді організуємо особливий козачий полк, підемо на Москву? Вдома не зуміли об'єднатися. А тут Москва нас об'єднала.

— Як завжди. Самі не навчилися.

— То тепер учіться.

Григорій мовчав. Заплющив очі, присів у куточку. Не дивився й на чому. Хтось протискувався у його бік і говорив:

— Та поступись ти. Не займу я твого місця. Це мій приятель прибув на курорт.

Григорію здався голос знайомим, але він навіть гадки не мав, що ці слова стосуються саме його. Приятеля, як гадав він, у нього точно тут нема. Але він помилився:

— Гришо! Ти?

— Дем'ян!

— Дем'ян, — підтвердив Даниленко. — Він самий. Не пізнав?

Григорій з подивом роздивлявся Даниленка. Подоляк заріс, схуд. Одні вилиці стирчали. Та ще поблимував вогник в очах.

— Гришо, де моя Галинка? Сонечко моє, Одарка? Чи ти чув щось, чи, може, знаєш?

— За Одарку не скажу. Кажуть, відвезли її на станцію, відправили в Україну. Лукич говорив. Галинку я забрав. Вона з Олексієм у добрих людей. Жива, здорова. За вами сумує. Час від часу питає, де ви.

— Нас скоро випустять. Нема чим годувати.

Хтось додав:

— Москва не запланувала харчів на нас. А наш хліб у Європу поплав. На валюту.

— Прикуси язика. Чи в Сибір захотілось?

— А яка тепер різниця: Сибір чи Україна. Помирати там і там.

-
- Так хоч на рідній землі помреш. Останній раз побачиш.
 - Ну, хіба що так. Втішив!

Після обіду, що складався зі шматка чорного хліба і хвоста оселедця, відчинились двері і конвоїр почав начитувати прізвища:

- Петренко, Волошанюк, Даниленко на виход!

Дем'ян кинувся до Григорія. Хотів запитати, де саме Галинка, та солдат з гвинтівкою штурхнув Дем'яна у спину:

- Пашол, хахол!
- У млині! Запитаєш у млині. Сторожа...

Та Дем'ян певне уже не чув. Затриманих, наче худобу, виганяли з криком, ударами прикладів у спину. Хтось лаявся, хтось лементував від страху невідомого — стояв суцільний гамір. Камерники, для солідарності, теж кричали:

- Головорізи, безбожники!
- У відповідь чули одне й те ж:
- Ти мнє, хахол, поговорі. Сібірсь не ісхадімая.

Або доброзичливе:

- За тобой Сібірсь давно плачет.

Хто згадував Україну і просився:

- Випустіть. Я додому поїду.
- Ето куда?
- В Україну...
- Тепереча, паря, тебе тайга — дом родной.
- Отже, вивозять до Сибіру, — зрозумів Григорій.

Це підтвердилося, коли у коридорі комісар закричав до якогось конвоїра, і чути було, як ляснув по обличчю:

— Что распустил губу? Сам туда хочеш? Єщо раз услышу, погони на робу поменяешь.

Минуло три дні в ув'язненні.

— Збирайтесь на вихід, — гукнули в двері і почали начитувати прізвища, серед інших... Кононенко.

— Тебе повезло, Кононенко, язык за зубами держал. І харчі у нас кончілись. Подпишись вот тут, что немедля уедішь на Украину і чтоб глаза мої тебя больше не видели. Понял?

- Ясно, — тихо відповів Григорій.

— Чево? Ти что, язык проглотил? Я тебя, Кононенко, спрашиваю: Ти поедешь на Україну или в лес за речку пойдешь? Помні — ето тебе не Україна. Ти у нас в лесу долго не повоюєшь. Разболтались, панімаешь, по свету. У себя дома работать не хотят... Дармоеди...

Григорій мовчки підписав папери і вийшов на вулицю. Мела заметіль. Із снігом, із піском. Потрапляла в очі, на зуби. Хотілося пити. Григорій нахилився, зняв перший шар снігу і набрав пригоршню зі споду, чистого. Сніг швидко танув у пересохлому роті і розливався божественною вологою по тілу. Рушив до млина. Хотілося побачити швидше дітей. Григорій присів на камені на узбіччі, вдав, що намуляв ногу і стягнув з себе чобіт. Витяг з-під підбору кілька червінців, взувся і пішов у напрямку сільської крамниці. Взяв буханець хліба і цукру-рафінаду — гостинець для дітей.

У млині Григорія не чекали. Дивились на нього, як на пришельця з того світу.

— Как так? — запитав один з його вчорашніх колег-вантажників. — Ми слыхали, что вас всіх в Сібір ь отпра вили. Всех, кого выловили.

— Як бачите, не всіх. Мене під підписку випустили. Заберу дітей і в Україну...

— Так там ведь... — і не договорив. Хлопець прикусив языка. Взявся за щоку і застрибав на одній нозі. Григорій посміхнувся. Мовляв, уже й вам наш переляк передається.

— А що поробиш? — сказав, ніби сам до себе. — Якщо цих два місяці зими витримаємо, то може й протримаємось. Морять взимку. Щоб сморід на Європу за вітром не пішов. Щоб світ не знав. А пропаганда очі замилить. Це ми уже навчились. Цинізму нам не позичати.

— Ти би в комісах пошел, — з'явився на порозі директор млина. — Ілі в лес. Язичек подвешенный. Наверное, вас там не даром... — і сам не доказав.

— Мабуть, що так, — мовив Григорій. — Прощайте, русаки. Хотілося б з вами ще зустрітис я. Непогані ви люди. Та ваші й не дадут ь.

Ті опустили очі. Молодий вантажник вибіг за Григорієм на вулицю, поклав руку на плече:

— Не держи зла на нас. Не ми все это придумалі. Я кое-що читал. Експеримент следует провести на том народі, котрого не жалко.

— І вибрали нас?

— Почему только вас? Ми разьве не в таком експерименте перебуваєм?

— Хлопче, ви ще в раю. У порівнянні з нашим пеклом. Не доведи Господи нікому такого зазнати.

— Я тебе проведу!

— Для чого? Я й сам дорогу добре знаю. А тебе дивись ще в контрики запишуть. З петлюрівцем мав справу.

— Викручусь, скажу — по нужді ходив. А що до петлюрівців, то я сам українець. Народився тут. Але нас багатьох попереписували. В руських. Як на Кубані. Тільки ті не даються. Твердо стоять на своєму. Ми козаки. Ми вільні. У них тепер як у вас. Каганович за них узявся.

— Спасибі тобі.

— За що?

— За добрі слова.

— Григорій, я там припас трохи борошна. Хлопці дали. Там за річкою. Забереш з собою. От я й виявився тебе провести.

— Збрали б собі. Ви ж теж за харчі працюєте. Грошей не платять.

— Ми якось викрутимось.

— У вас тут хоч церква є?

— Українська, — відповів хлопець. — На околиці, за базаром...

Григорій аж зупинився від несподіванки.

— Звідки?

— Та вона в нас давно. Ще за царя-батюшки.

— І не закрили?

— Одна й править. Не закривають. Кажуть, для демократії. Туди й росіяни ходять. Хто, звісно, не боїться. А так усі українці. Там батюшка безстрашний. Сказав тільки через

мій труп. Але, мабуть, все одно закриють. По усій Росії церкви ліквідують. А у вас, кажуть, ще раніше позакривали.

— У нас священиків просто на місці розстрілюють, або в церкві. З нами ж не церемоняться. Підшивають або націоналізм, або куркульство, або бандитизм — махновці, петлюрівці. Тільки чуєш, інших слів нема. Аби тільки свої протизаконні дії виправдати. От і знищують. Кажуть — щоб завоювати у такий спосіб нашу багату землю. Де правда — один Бог знає. Може, з часом історія, сам час поставить усе на своє місце.

Підійшли до сосни у формі ліри. Парубок, наче білочка, вискочив на дерево, звідти витяг гарну торбу з крупою, борошном. Григорій так брати не хотів, поліз у кишеню. Парубок його схопив за руку, мовив:

— Перестань, ми ж земляки. Я теж з козаків і горджуся цим.

Григорій його обійняв.

— Може, дай Боже, пронесе все це народне лихо, залишимося живі — приїжджай до нас.

— Не тримай на нас зла. Не в усьому й наші винні. Повір мені. Більшість співчуває вам, — він міцно потис руку і відвернувся. Григорію здалося, що парубок витер сльозу. Але тепер він його тільки у спину бачив.

Галинка його зустріла, як рідного. Вона гралась з онуком Нікітіччи — Єгоркою на подвір'ї. Снігову бабу ліпили. Кинулась до нього, обняла і тільки сказала:

— Ти прийшов? — і знову побігла.

Чіпляли сніговій бабі діряве відро на голову та з соснової шишки носа.

— У нас, — подумав Григорій, — носа сніговій бабі роблять з морквини.

Зайшов в хатини. Прасков'я Нікітіна господарювала. Парувала товчена картопля. пахло парним молоком і квашеною капустою. Олексій грався з телятком. Гладив його білий лоб, побачивши тата, кинувся і, ледь стримуючи сльози, все ж заплакав.

— Ти прийшов? — повторив він Галинчині слова. — А бабуся сказала, що ти вже не прийдеш. Тебе комісари забрали. А нас здадуть в дитячий будинок. Дадуть нам нові прізвища. І ми будемо руськімі.

— Скоро усі будуть руськими. Як тільки пройде світова революція. Та тобі цього не треба... Хай уже ті цим займаються... Хто про це спить і мріє... А нам збиратися треба.

— І куди тепер? — витираючи руки об фартух, запитала Прасков'я.

— До себе поїдемо. Підписку дав. Іншого виходу не бачу. Хотів було на Кубань. Там щастя спробувати, та кажуть і там по козацьких станицях комісари господарюють.

Нікітічна мовчала. Нарізала хліба, подала з молоком. Діти сіли поїсти.

— Прасков'я, у вас не буде кілька мотузочків? — попросив він, не пояснюючи.

Та, нічого не розпитуючи, сходила у сіни і зняла з жердини, що висіли разом з качанами кукурудзи. Григорій зайшов у другу половину, підкотив штанини і перев'язав мотузочками знизу кальсони. Це саме зробив і з рукавами сорочки. А тоді взяв торбину парубка і почав засипати крупи за пазуху, у штани, нижче колін. Так навантажившись, зайшов до кімнати і сів за стіл разом з дітьми. Ті, плямкаючи губами, смачно пили молоко.

Григорій з дітьми йшов у нову невідомість. Що діяти? Яке рішення прийняти? Що робити? Смерть жила в ньому. Все скиглила. На екрані — затемнення. З темряви випливає Смерть, вона нависає над Григорієм:

— Покінчи життя самогубством. Враз всі поневіряння закінчаться. Настане вічний спокій!

— Пам'ятай, у тебе діти. Діти! Ти заради них маєш жити, — хтось говорить жіночим голосом. Цей голос лунає на тлі квітучого яблуневого українського садка. В кадрі з'являється його Совість. Якщо придивитись ретельніше, то Совість — з очима українки в українському козушку, з якою нещодавно познайомився Григорій.

— Не лякайся. Це ж я. Заходь до нас. Я в церкві. Заходь, — лунає милозвучний голос гарненької землячки.

Григорій слухняно повернув ліворуч і справді попрямував у бік церкви. Правили вечірню. Тихо десь з амвону лився спів жіночого хору. У церкві пахло ладаном, дитинством і спогадами про нього.

Священик, уже в літах, стояв біля амвона, з товстої книжки в золотій позолоті читав тихо молитву. Діти припишкли, зачаровано дивилися на літаючих ангелів, Матір Божу з дітям.

Григорій підсвідомо роззирається навколо.

Шукає її. Українку. Ту, що вперше побачив на базарі. Ту, про яку комісар все допитувався, чи вона не дружина йому. Не дружина. Несподівано у куточку, обпершись на стовп, розмальований усіма святими, він побачив знайомий кожушок. Серце у Григорія забилося з несподіваною силою. Він нахилився і прошепотів Олексієві:

— Постій з Галею тут. Я он до тітки підійду...

Григорій просунувся крізь натовп віруючих ближче і жінка в кожушку, ніби відчуваючи його погляд та внутрішній голос, обернулась. Григорій заляк на місці. На нього дивилась незнайомка. З такими ж голубими очима. У такому ж українському кожушку, але це була не вона. Він якось ніяково посміхнувся, соромлячись себе, і далі не зробив ні кроку.

Григорій до всього втратив інтерес. На вокзалі панувала чорна безвихідь. Голі трупи, такі ж мовчазні і холодні, як російська зима, все підвозили і підвозили. Ними завантажували телятники.

Галинка плакала на плечі Григорія, Олексій стояв і мовчки спостерігав за тією жахливою картиною. Григорій вільною долонею затулив йому очі, тихо просячи:

— Не дивись туди, синку, — і сам відвернувся.

Просто перед ним стояла жінка. У старій поношеній куфайці, але з таким милим і гарним личком, ніби зійшла з ікони. Матір Божа! У Григорія перехопило дух. Він не міг слова вимовити. Нарешті, трохи оговтавшись, мовив:

— Ось де ми вдруге зустрілися. І ви не уникли облави. Хай би вас були не забрали...

— А яка вже різниця. Мені особисто все їдно. Я одна на цьому світі. А ось вам... Бачу, дітей двійко... Їх не варто в пекло везти. Звідти у цей світ уже не повертаються. Я нещодавно з України. Усі хідники у містах і містечках трупами вкриті. Решта в хатах, вздовж залізничних колій...

— Може, Господь Бог помилує.

— Дай, Боже. Дай, Боже! — двічі повторила вона.

— А ви самі? — перепитав Григорій.

— Скоро рік як сама. Чоловік трагічно загинув...

— Прийміть мої співчуття.

— Дякую.

— Оці? — кивнув головою Григорій у бік комісара.

— Як вам сказати — і вони і не вони. Швидше політика. Їздив за продуктами до Росії. Може, заради торбинок, а, може, задля розваг. Хто зна — я при тому не була. Знайшли з простреленою головою і добряче скаліченого. Там, під Конотопом, і поховали. У рові. У братніх могилах. Уздовж залізничної колії. Аби поставити усім там хрести — українського лісу не вистачило б...

— Мою дружину також. Комісар... За п'ять колосків. Може, краще б до Сибіру... Там усе-таки не голод... Та, боюсь, он за них... По дорозі позамерзають... У сибірські сніги комісари викинуть. Якщо вмирати, то уже разом. На рідній землі...

— Ви дуже переконливі, мабуть, учителька? — поцікавився Григорій.

— Історик. Наша історія Москві не потрібна. Ось і продаю бабині та свої козушки. Точніше продавала. У куфайці залишилась. Теж бабиній. Оце і все моє багатство. Та трохи грошей за пазухою. Це все, що від бабусі залишилося. А бабуся вмерли. Останню крихту мені віддавали. Берегли мене. Ось я й поїхала на заробітки. Гадала, врятую бабусю від голодної смерті, й не врятувала. Тепер мені все їдно...

— Ви ж молода!

— А ви? — перепитала вона. — А вони? — показала на дітей. — Хто з цих азіатів на когось з нас зважає. Загарбник є загарбник. Чи він забирає у вас майно, чи землю, чи хліб

чи життя — в його очах усьому одна ціна. Безкоштовна. Він твердо засвоїв — це тепер все його. Ваша думка його не цікавить... Як і ваша доля...

— Що ж воно вічно так буде?

— Вічно не може бути, чоловіче...

— Григорій, — підказав він.

— Марія, — промовила вона, і повторила: — Вічно не може бути: або усіх нас винищать, або світ раптом дізнається про наші біди і світова громадськість здригнеться, отоді, може, й втрутиться.

Раптом пролунала команда:

— По вагонах.

Григорій знову захвилювався:

— Маріє, я б волів би з вами. В один вагон.

— Давайте-но сюди дівчинку, — запропонувала вона.

— Галинка для вас важка. Візьміть за руку Олексія.

Тримаймося купи.

— Гаразд, гаразд. Не хвилюйтесь. Все в руках Господа Бога...

— Хоча б не по різних вагонах.

— Тут вагонів не так багато. Та й не часто вони звідси курсують. Це, очевидно, спецпотяг — для українців в Україну.

— Очевидно. Це чи не вперше за усі віки. Поїдемо під гаслом: «Україна для українців», — посміхнулась Марія.

— Для голодних українців.

— Так, — більше нічого не встиг додати Григорій.

Солдат уже підштовхував його у спину прикладом. Григорій не чинив опору, не протестував. Усі його думки були з Марією. Косував кутиком ока, чи вона йде до цього вагона? Тоді раптово зупинився, мов укопаний. Солдат навіть розгубився від несподіванки:

— Ти чаво?

— Жінка з дитиною позаду...

— Ето тебе не театри. Двигайся. Єйю чередь дойдьот.

Мороз давався взнаки. Міцнішав. А тут знову заметіль: над вагонами, привокзальними ліхтарями, з-під коліс. А

понад усе це ще й сухий вітер з піском, колючий, до болю нестерпний. Сік по руках, обличчю.

Григорій прикрив долонею лице Олексія. Марія тихо молилась, заспокоювала Галинку, що ховала личко на плечі худенької, невисокого зросту Марії. Десь ніби з метелиці ще вилетіли на пристанційну площу декілька санчат. Так само з голими замороженими трупами. Мабуть, саме їх і чекали. Від єдиного на пероні ліхтаря на них падало тьмяне світло і мертві здавалися не синіми, а якимись рожевими чи оранжевими у цьому білому мороці зі снігом і азовським піском. Гепеушники і солдати знову взялися за роботу. Брали трупи за шиї і ноги і кидали у ті ж вагони. Тепер вони не дуже гупали, а падали якимось приглушено і смиренно, і той глухий стукіт відлунював у серці Григорія.

— Господи, — крізь потріскані губи прошепотіла Марія. — Що ж це за народна влада на нашу землю опустилась? Скільки жорстокості, скільки немилосердя.

Нарешті двері зачинили. У вагоні стало темно, мов у погребі. Хтось подав голос:

— У кого сірники є?

Ніхто не встиг відгукнутися. Двері раптом знову відчинилися. Тільки смужечка світла упала на підлогу. Щось кинули у вагон. Запахло хлібом. Так і є. Чотири буханці.

— Ой, як поталанило, — мати сімох дітей підхопила перший буханець.

— Тобі що, найбільше треба? — зі злістю пролунало з темряви.

— У неї ж семеро дітей! — мовила не голосно, але владно Марія.

— Я вам дякую, але я все їдно поділюсь. Увесь собі не візьму.

— Я вам віддаю свою пайку, — мовила Марія.

— Я також, — в унісон їй повторив Григорій. — У нас свій хліб є у торбині.

Чоловіки заходилися у вагоні добувати дрова — обривали зі стін, що могли. Хтось відірвав мало не цілу дошку. Подоляк, що постійно жартував, зауважив:

— Дивіться, бо вагон ребрами засвітить. Ще чого доброго побачимо вогонь світової революції і, нарешті, зігріємось...

Хтось посміхнувся. Розпалили «буржуйку», дістали зі своїх торб усе, що могло горіти. Стало у вагоні світліше.

— Усіх малих, — заходився командувати подоляк Супруненко, — напоїти чаєм і покласти довкола «буржуйки». Хай їм сняться солодкі сни. З мармеладом.

Так і зробили. Постелили на підлозі все, що мали. Але трохи подалі від дверцят грубки — боялися, не дай Боже, іскра впаде, а всі заснуть. Тепло й справді зморило людей. Григорій тримався, час від часу струшуючи головою. Дивився крізь рожеве палахкотіння вогню на Марію. Вона боролася зі сном. Але небавом нахились на його плече і заснула. Григорій, здавалось, цього найбільше чекав. Він торкнувся її хустки, для чогось поправив і ніжно, ніжно пригорнув до себе.

Прокинулися від холоду. Гепеушники відчинили двері, і старший скомандував:

— Вихаді!

Серце в Григорія тенькнуло, він глянув на дітей, на Марію. В очах його читалося:

— Знову викинуть у сніги.

— Жінчини — наліво, мужчіни — направо. Не вздумайте біжать — пуля кожного догоніт...

Ще розстрілювати не будуть. Спочатку опорожнитися дозволяють. Щоб до неба легше підніматися ...

— Супруненко, ти мене пагаварі, — комісар видно усіх знав по прізвищах, але, що сказав Супруненко, не второпав, бо додав: — Ти что льотчік, что о небе заговоріл?

— Кажу, щось це на Сибір не схоже, — замість відповіді мовив Супруненко. — Швидко до вітру і на заготівлю дров, поки комісар добрий...

— Не разгаварівать, — підійшов старший лейтенант.

Якийсь дядько з сусіднього вагона набрав снігу в чобіт — заготовляв воду для кип'ятка. У вагон застрибнув на одній нозі.

— Таких коників ще радянська влада не викидала, —

кивнув на нього Супруненко і набрав й собі снігу, але в шапку. — Все одно уже голова нашої владі не потрібна. Їй аби руки. Ноги теж ні до чого — попередили ж, що куля швидше летить. Отож, козаки, по деревині — і у вагон.

Усі чоловіки несли по деревинці — хто більшу, хто меншу. Взяв і Григорій.

— По вагонам! — скомандував старший. — Пересчитать.

Усіх перерахували. Супруненко у вагоні почав розпалювати «буржуйку»:

— На зло усім буржуям, — а тоді подумав і додав: — і тим, що в Україні, також.

— Сюди б вугілля з мішок. Було б, як у Ташкенті, — не вгамовувався Супруненко. Його дружина Настуся знову лягла спати і заплющила очі.

— От маю жінку, — не вмовкав вінничанин. — Як тільки советська власть загориться, вона до них у пожежники піде. Гасити світовий пожар революції.

Тітка Настя, не піднімаючи голови і не розплющуючи очей, і собі озвалась:

— Поговори мені... Поговори... Хай її чорти гасять... Ту світову революцію...

Київський учитель подав з кутка переляканий голос:

— Товариші, я вас попрошу... Тільки без політичних інтриг. У мене семеро дітей... Ми нічого не чули... Правда, Клавдіє Семенівно? — звернувся він до своєї дружини.

Клавдія Семенівна нічого йому не відповіла. Колисала в руках найменшенького. Ще четверо дітей спали навколо неї, мов курчата біля квочки. Двоє старших сиділи біля тата.

Хтось з найбільш цікавих таки проколупав щілину у стінці вагона. Григорій встав і заглянув у ту щілину і собі. Супруненко сказав:

— Гришо, дивись, не зароби собі виробничої травми. Бо гепеушник, ще чого доброго, тебе в око штрикне.

— Бодай тобі заціпило, — знову подала голос тітка Настя.

— Хоч би тобі прищ на язичку вискочив. Дав би тому язичку відпочити.

— Оце така плата за любов, — сказав дядько Супруненко

і вів далі. — Дивись, Гришо, дивись. Бо проморгаєш світову революцію і вона відбудеться без твоєї участі...

Григорій його обірвав:

— Здається, ми не до Сибіру їдемо!

— А куди, як ви гадаєте? — запитав учитель.

— Ви у нас найграмотніший, вигляньте, зорієнтуєтесь. Мені здається, в Україну, — відповів Григорій.

— Це може бути, — погодився Супруненко. — У Сибіру трупи довго зберігаються. А в Україні м'які чорноземи.

— Товариші, — ледь не заплакав учитель з Києва. — У мене ж семеро дітей.

— Що ти усю дорогу хвалишся, — вдавав, що сердиться, Супруненко. — Ми ж з Настею бачимо. Не сліпі. Хоч вона й очі заплющила. Це усі твої, чи півкласу відхопив у якійсь російській школі? Везеш для експерименту — чи виживуть москалі у таких умовах, як українці...

— Товаришу...

— Гаразд, гаразд... Перейду на самокритику. Тепер це модно... Ось візьми мою Настю. Теж гарна жінка. А дивись — усю дорогу спить. Сама. Де у такої діти візьмуться?

— Щоб тобі від цього «телятника» тріска в язика засіла, — підвелась на ліктях Настя і подивилась на дітей, ніби їх уперше бачила. — Ти хоча б їм дав спокій...

— А хіба я щось антипедагогічне сказав? Хай учитель підтвердить...

— Чого ти на них відточуєш свого дурного язика? У них бачиш, одне за одне меншеньке... А куди нас везуть, як привезуть, то гепеушники скажуть.

— То що, ти мені накажеш не жартувати? Отак лягти і лежати посеред «телятника» на честь п'ятнадцятої річниці Великого Жовтня і чекати ще світової революції, що полум'я від буржуїв зігрівало нас краще, ніж ця «буржуйка»?

— Товаришу Супруненко, — це знов учитель.

Все, замовк.

Раптом у вагоні усі замовкли. Помітили, що потяг стишив ходу. Тривога пробігла по людських душах. Нарешті товарняк зупинився. Двері відчинилися. Григорій виглянув — стояли десь віддалік від центрального вокзалу.

— Харків. Господи, так це ж Харків! — промовив він.
Незабаром це підтвердив і гепеушник:

— Вихаді. Приїхалі. Харьков.

Супруненко перший зіскочив з вагона, подав руку тітці Насті. До гепеушника сказав:

— Спасибі, синку.

Той відповів:

— Пожалуста.

— Передай, синку, батьку Сталіну подяку за нашу щасливу жінзнь. Я ще ні за однієї влади безплатно до рідної столиці не приїздив.

— Но, но, — розгубився солдат. — Ти повежлєвєй. А то так недолго і поехать обратно.

Тітка Настя, схопивши за рукав Супруненка, потягла його в бік Харківського вокзалу.

Григорій, взявши за руку Олексія, а Марія — Галинку, пішли по шпалах залізничної колії. Праворуч і ліворуч лежали опухлі мертві люди: чоловіки, жінки, діти. У декого з них ще тьмяно світилися залишки життя. Вони дивилися останнім передсмертним полиском з неприродно виричених очей, мов докір, світові, цим людям, що ще йшли. Ніхто з них уже не просив ні їсти, ні милостині. Напівголодний, напівмертвий мозок подавав останні імпульси їхнього перебування на цьому світі. Марія дивилась на це все і, не стримуючи себе, не соромлячись своїх сліз, гірко плакала. Григорій мовчав. Він вийняв з торбинки шмат хліба, але Марія мовчки взяла його за руку і заперечливо закивала головою: мовляв, ти уже їх цим не врятуєш.

На привокзальній площі стояла величезна черга біля крана, на яким висіла табличка «КИП'ЯТОК». Люди прагнули закропитися і зігрітися хоча б гарячою водою. Ніхто не просив милостині. Не було в кого. Черговий по вокзалу і кілька міліціонерів дрімали у теплій залі для пасажирів, або тільки вдавали, що дрімають. Вуркагани — чорні, замурані, неначе повилазили з топки паротяга, помітивши свіжу вервечку людей, що з'явилася на привокзальній площі з невідомого їм потяга, обсипала їх з усіх боків.

Малий вурка у шапці-вушанці з одним відірваним вухом вистрибнув перед Григорієм і беззубо зашепелявив:

— Дядя, дядя, ти загубив рубль!

Григорій глянув на вуркаганчика, потім на рубля, що справді валявся просто перед ним, але не нахилився, не підняв, а сердито буркнув:

— Я його не губив і піднімати не збираюся.

— Ну, як хочете, — вурка підняв карбованець, — Як не ваш, то буде наш, — і побіг назад до гурту, що брів за Григорієм і Марією.

Незабаром почувся крик:

— Чемодана вкрали. Міліціє, чемодана вкрали... Людоньки, чемодана вкрали... Там же усе моє добро...

— Таки когось надурили, — сказав Григорій. — Ці виживуть. Нечисть при будь-якій владі виживає — чесні он під парканами, на хідниках, — кивнув він головою.

— А що сталося? — запитала Марія.

— Це ж у них прийом такий. Отой малий кидає перед тобою карбованця, а він переважно прив'язаний за ниточку, ти нахиляєшся, а його наче вітер підхоплює — ти за папірцем, а папірець від тебе. А чемодан же на тротуарі... От старші вуркагани, поки ти за тим карбованцем ганяєшся — валізу твою цуплять. Поластився на карбованця — втратив чемодан. Шукай тепер вітер в полі.

Біля зупинки трамвая Григорій у натовпі побачив Супруненка. Той підійшов до нього, потис руку і мовив:

— Будь здоровий, Гришо. І ти, Маріє, і ви, діти. Дай Боже, ще зустрінемось. Тільки не доведи Господи знову там, де ми познайомились. Тільки не в телятнику і не в гепеу...

— Скінчиться ця п'ятирічка, виживемо, назад поїдемо туди, звідки приїхали. Я виб'ю меморіальні дошки і почепимо на тих будинках, де ми провели райське життя, дякуючи братній Росії і її комісарам. — Він обняв Григорія, тоді Марію, дітей погладив по голівках і попрямував з Настею у бік вокзалу.

— Поїдемо додому, у Вінницю. У нас там такі масні чорноземи, — зітхнула Настя.

— Ми ним хліб маститимемо і будемо дякувати батькові Сталіну за веселе і краще наше советське життя.

— Затули рота, — смикнула його за рукав дружина. — «Телятник» он на запасній колії ще стоїть.

Марія і Григорій деякий час стояли розгублені на трамвайній зупинці і не знали, куди піти, куди податися. Марія дивилась на Григорія, Григорій милувався Марією. Діти дивилися на них обох.

З боку залізниці Григорій помітив візника. Він вибіг йому назустріч і зупинив. Візник зміряв його з ніг до голови, глянув на дітей, перевів погляд на вродливу жінку і... нічого не сказав.

— Нам на вулицю Сумську, — загадав візнику, коли вже всі розсілися на возі. Їхали мовчки. В центрі Харкова, неподалік від центральної вулиці імені Сталіна, яку тут все одно вперто називали по-старому — Сумська, вони зупинилися. Григорій розрахувався:

— Який сьогодні день? — запитав у візника.

— Свята неділя, — відповів той і ще раз вивчаюче зміряв Григорія з ніг до голови. — А ви звідки до нас прибули, що й дня не знаєте?

— З Росії, — відповів Григорій.

— Там добре. Кажуть, усе є.

— Правду кажуть, — підтвердив Григорій.

— А нас голодом морять.

— Як бачиш, — Григорій показав на десятки трупів, що, скоцюрбившись, лежали під парканами.

— А ціни як?

— Удесятеро дешевше, ніж у нас. Хочеш поїхати?

— Українець я. Потрібна хоча б довідка. Про паспорт уже мовчу. Нас у Росію не пускають. Усе життя годуємо їх та вони усе життя нам платять за добро — злом, — він цвьохнув батоном, сказав своє звичне: — Вйо, бо сніг, — і поїхав назад у бік вокзалу.

На велику радість Григорія його давній приятель Олексій Данилович був дома. Відчинив так швидко, ніби чекав гостей.

— Непроханий гість — гірше за татарина, — мовив Григорій.

— Гришо, любий, ти відстав. Советська влада внесла у це прислів'я советську поправку, аби не ображати сім'ю народів-братів: непрошений гість кращий за татарина, — і розсміявся. — Ну, а тепер привіт, — і, не даючи Григорію відповісти, вів далі: — Звідки, яким вітром і найголовніше, що ти живий і ще на своїй землі. Більшість з наших уже заслали. За планом. Але чого ми стоїмо — пішли в дім. Я живу один. Ти знаєш, Катя померла. Сухоти. На наших харчах це хвороба невиліковна. Один посеред чотирьох стін. Ні з ким і поговорити. Працюю в кооперації. Намагаюся працювати чесно, добросовісно, щоб жодної зачіпки. Крихти не візьму. Запідозрять у чомусь — викинуть на вулицю.

У кімнаті було тепло, затишно. Галя тихо мовила:

— Тьотю, я їсти хочу...

— Ще трішки потерпи, дитинко, роздягніться. У хаті тепло, — вона допомагала дітям роздягтися.

Олексій Данилович зняв з гарячої плити чайник, що за своєю конфігурацією скидався на невеликого гусака. На стіл поставив п'ять склянок, поналивав туди червоно-прозорого, мов молоде вино, чаю. Перехопив погляд діточок.

— Це чай український, — посміхнувся він до Олексія і Галинки.

— Я знаю, — вперше промовив Олексій. — Це з вишневих гілочок. Нам такий тато варив.

— Тепер такий, синку, вся Україна варить. Вишні обчух-рали, як нас советська влада...

Марія вийняла з торбинки півбуханця хліба.

— Ні, ні, — замахав руками над столом Олексій Данилович. — Це ви вже сховайте. Я, слава Богу, у кооперації працюю. Один. На мене того, що я заробляю, вистачить, — і пішов у сіни.

Звідти приніс кусень сала, цибулі, буханець хліба. Усе поклав на стіл, взяв ножа і заходився все нарізати.

Цибуля і дітям нині корисна. Треба зуби берегти.

Це чи не єдиний орган сьогодні в українців, який їм ні до чого.

— Що поробиш. Але коли вони є, це краще, ніж їх нема. Їж і розповідай: звідки, якими вітрами.

— З Росії, Олексію Даниловичу.

— Облиш. У них набрався манерів? Говори по-нашому, просто — Олексій.

— Вибач, Олексю. Звідти. Менше місяця там пробув. А потім арешти, спочатку добровільно пропонували залишити територію Росії, а згодом почались облави. Ловили, як вовків. Спробував було на наші споконвічні українські землі дістатися. Ті, що до двадцять другого належали Україні. Там все ж наші живуть. Там теж не приймають. Хотів на Кубань: а Кубань гірше за нас знищують. Їхали разом з кубанцями. Пограбовані, роздягнені, розстріляні. Їх навіть голодом не морять. Розстрілюють...

— Бояться бунтів. Все ж козаки. Наша козацька еліта.

— Боюсь, що із них залишаться тільки незаможники. А хто ж у цій державі хазяйнуватиме?

— Москалі, Григорію, москалі. Як Шевченко писав — лихі люди. До громадянської війни у нас їх жило десь біля двохсот тисяч — тепер мільйони. Скільки наших вимре, стільки їх зашлють.

— А що ж український уряд?

— А він хіба у нас є? — поцікавився Олексій Данилович.

— Тобі видніше. Ти ж у столиці живеш.

— Минулого місяця прислали до нас Павла Постишева, — він притишив голос, тоді глянув на діточок і сказав до Марії: — Може, ви їх покладете спати? Он оченята у мого тезки злипаються. Та й Маринка спати хоче.

— Галинка, — поправила мала. — Я до мами хочу...

— От і йди з мамою, — показав він на Марію.

Дитина промовчала, нічого не сказала, пішла за тіткою Марією. Марія обняла її і поклала в ліжко. Укрила ковдрою, приголубила. Олексій приліг поруч Галинки і діти швидко заснули. Марія заходилась прибирати зі столу.

— От тобі й український уряд, — нахилився ближче до Григорія господар квартири. — Тепер у нас найголовніший комуніст в Україні — кацап. Народ його уже охрестив катом українського народу. Знаєш, що він сказав під час першого свого виступу?

Григорій заперечливо закивав головою.

То я тобі скажу: «Хліб у селян треба забрати цілком до останньої зернини. Може, вони тоді наберуться розуму і підуть у колгоспи». Григорій Петровський запротестував. Мовляв, як це селян залишити навіть без посівного зерна, то він знаєш, що йому сказав, оцьому найстарішому українському більшовику і вірному лєнінцю? «Кому там захотілося гризти тундру зубами. То це ми можемо влаштувати». Інтєлігенцію арештовують. Приписують український буржуазний націоналізм, оголошують ворогами народу і висилають, як і селян, у Сибір, на Соловки, Колиму. Там тепер нашого люду більше, ніж тут. Москва проводить обмін кадрів. Туди українців, сюди москалів.

— Але нас же вигнали з Росії? — заперечив Григорій.

— З якої Росії? — перепитав Олексій Данилович. — З центральної. А наших посилають валити ліс, копати, як за ката Петра Першого, канали. Ось де ми Росії потрібні. Не голови наші, а руки. Виморять нас до ноги. Без воєн, без шаблі. Сказав їхній Ленін — ми підемо іншим шляхом і вони пішли — дорогою голодної смерті. Тихої смерті. Такою, що ні Європа не знає, ні світ, глухий до нашого горя, не чує. Приїжджають, бува, якісь писаки з Європи. Трупн прибирають. Селян за межі сіл і райцентрів уже не випускають. Вони мруть прямо у своїх хатах, дворах, у полі, у лісі.

— Що ж ти мені порадиш, друже? Двоє дітей, Марія...

— Ви за мене не турбуйтеся. Заради чого я маю жити в такому світі. Усі мої уже там — у кращих світах, — сказала вона.

— Не гнівить Бога, Маріє.

— Я не гнівлю. Я Бога молю. Аби він мене забрав. Тільки тихою, спокійною смертю. Я до своїх хочу.

— Ви така гарна жінка. Вам ще дітей народжувати. Доглядати, виховувати.

— Для кого? Для цих зайд, що споконвічно паплюжать нашу землю? Споконвічно хрестять нас нашою кров'ю, пишуть нашою ж кров'ю нашу історію і це називають «братерство». Кажуть, що ми народи-брати. Навіки разом!

Олексій Данилович захоплено дивився на Марію.

— Не дивіться на мене так. Не осуджуйте мене. Я учителька. Історик. Я знаю, що кажу. Я на страшному суді

перед Господом Богом виступлю зі своїм звинуваченням і кину їм у їхнє чингізханівське обличчя ці свої звинувачення. Вибачте... Не осуджуйте мене. Я прошу вибачення за мій запал. У мене заговорив учитель...

— Що ви, Маріє! Більше нам би таких учителів. Тільки ще до проклятого сімнадцятого року. А то й ще раніше. Я розділяю ваші погляди. Повірте мені. Серед нас, кооператорів, уже заарештовано більш ніж сто чоловік за український буржуазний націоналізм. Я теж за їхніми політичними поглядами — український буржуа — звичайний український їзовий харківської кооперації.

— Що ж нам робити, Олексо? Там у тебе нема ніякої роботи?

— Отут, друже, я безсилий. Боюсь, і сам не довго втримаюсь. Цинічна моя порада, але таке нині життя. Ти знаєш, Микола Скрипник застрелився, скінчив самогубством Хвильовий за гасло «Геть від Москви!». Кажуть, напередодні арешту. Багатьох академіків, письменників, партійних діячів з українським ухилом, кооператорів, робітників заготзерна, редакційних працівників, учителів заарештовано. Хто утік у село — там від голоду загинув. Дехто залишився. Одружився з євреями. Їх не арештовують. Вони прикріплені до їдалень, їм видають талончики на продукти.

— Що ж ти мені порадиш — кинути Марію і одружитися з...

— Я тобі тільки приклад навів. Подружись з євреями... Їх не чіпають. Вважають гнобленим народом проклятого царизму та «батьками» Жовтневої революції. Отже, нині влада у їхніх руках.

— А Постишев? Ти ж сам казав, що він не єврей — кацап.

— Я й зараз кажу. Але советська влада на сьогоднішній день у єврейських руках. Маєш друзів серед євреїв — виживеш. Не маєш... сам розумієш.

Григорій підвівся.

— Ми, мабуть, тобі подякуємо щиро, Олексо, і підемо.

— Ти що, образився ? Я тобі правду-матку кажу. Така

наша дійсність. Так усі кажуть. Це не я вигадав. І нікуди ти до ранку не підеш. Устигнеш померти. Хай он діти хоч посплять. Марія приляже. Ми б з тобою вийшли, на Харків подивилися. Та нема на що дивитися. Довкола голодні і мертві до живих волають. Збирачі не встигають підбирати. Скотомогильники за Харковом переповнені. Не знають, що з трупами робити.

— А ми вам з Кубані ще й своїх привезли...

— Гришо, голод почався. Страшний голод. У селах люди їдять людей. Коїться щось таке, що Україна у своїх тисячоліттях не знала. На нашу землю прийшов диявол у шкіряній куртці з маузером. У перегній переведе народ. Або комуни, або смерть. Третього не дано, Григорію. Третього не дано...

— Що ж все таки робити, Олексю? — повторив своє питання Григорій, і сам собі ніби відповів: — У ліс іти? В партизани?

— Пізно, Григорію. Пізно. Тоді, коли треба було усім миром проти Москви піти, по хатах роз'їхались. Гадали, минеться. Не минулось. А тепер ти кого збереш? Усім умам українським голови відтять. У Сибірі улітку комарів годують, а взимку ними звірина харчується. Увесь наш розум там. А ті, що залишилися, або по норах, або стріляються. Чесні люди цього не витримують.

— Що ж завтра буде?

— Цього я тобі не скажу. Що голод продовжуватиметься і Москва нам зернини не викине, щоб порятувати — це я точно знаю. Червоний хрест в Україну не пускають. Забирають допомогу, що нам її надсилають брати — західняки та українці з Канади, Америки. Виїхати нікуди не можна. Через кордон тільки росіян, білорусів, євреїв пропускають... Словом, усіх, окрім українців. Дехто за чужими довідками їздить — так і виживає. Інші помирають попідтинню. Як Шевченко писав. Мовчки, без крику, без сліз. З молитвами на устах.

— Може, все-таки спробувати у Харкові залишитися?

— Дивись сам. Тільки усі ті, хто прибув сюди — уже в братській могилі. Тебе ні на яку роботу не візьмуть —

непролетарське походження, куркуль, з рідної хати вигнали. На хліб ні тобі, ні дітям талончиків не видадуть.

— А де ж ці, брати-завойовники, де вони харчуються?

— По розподільниках: комуністи, гепеу, міліція...

— А нам смерть: повільна страшна?

— Страшнішою не буває, Гришо.

— Мені не себе шкода. Он, — показав він на дітей. — Вони як починають просити: «Тату, їсти!». Ось тоді у мене серце й розривається. От тоді й мені хочеться кулю в скроню пустити. Та нема з чого...

— Я тебе розумію. До ранку залишайся. Я не виганяю.

Вранці Марія подала на стіл локшини домашньої з яблуками. Їли локшину з яблуками, мов найкращий у світі делікатес, запивали з вишневих гілочок чаєм. Олексій Данилович збирався на роботу. Дав Григорію пайку хліба. Той відмовився.

— Я не тобі даю — дітям. Я маю працю, а що тебе завтра чекає — тільки один Бог відає.

— Ми тобі дякуємо за все...

— І куди ж ви тепер?

— Вирішив на батьківщину Марії їхати. Там у неї все-таки хата, двір. У мене уже нічого нема.

— А де твій старшенький?

— У Росії прилаштували. Дасть Бог — не викриють.

— Це добре. Там виживе. А добре вчитиметься — ще й кар'єру зробить. Наші люди усюди по світу цінуються. Тільки не тут, у рідній хаті, у рідній Вітчизні, якої і не мають. У Шевченка це добре сказано: «На рідній, не своїй землі...»

— Прощай, Олексю, — Григорій обійняв його, як рідного брата, і, більше нічого не кажучи, усі четверо рушили у бік вокзалу.

— За всю нашу тисячолітню історію такого лиха ніхто із завойовників нам не приносив, — чоловік зробив паузу, а тоді додав, з притиском: — Як ці, що називають себе нашими братами... Сатана їм брат.

**ЮНИЙ
КОНОТОП
ПАМ'ЯТАЄ**

Художні твори учасників та переможців міського етапу конкурсу творчих робіт до 76-ї річниці вшанування жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні

КОНОТОП 2009

Десятиліття відділяють нас від трагічних 1932–1933 років. А минуле живе доти, доки про нього пам'ятають. Що знає про голодомор сьогоденне молоде покоління? Які думки й почуття викликають у них події тих років? Відповіддю на ці питання стало проведення у м.Конотопі Сумської області міського конкурсу «Гірка пам'ять поколінь», що проходив за ініціативи та фінансування української діаспори в Чикаго та особистої підтримки пана Миколи Кочерги (Чикаго, США). Організаційне та методичне забезпечення цього конкурсу здійснювалося Конотопською місцевою благодійною організацією «Світанок» та міським відділом освіти. Конкурс проходив у 2 етапи (шкільний та міський) у 3 номінаціях: літературний твір, малюнок, декоративно-прикладне мистецтво. На міський етап були представлені кращі роботи шкільного етапу, серед яких і визначалися переможці конкурсу.

До уваги читачів — творчі роботи учасників і переможців міського етапу конкурсу «Гірка пам'ять поколінь» у номінації «літературний твір».

***Любов Лисенко, голова громадської організації
«Світанок»***

*Ангеліна Поповцева,
учениця 5(9) класу
відділення іноземних мов
Конотопської гімназії.*

ХОЛОДНИЙ ПОЦІЛУНОК ЖИТТЯ

Оповідання

Жовтень наспівував свою невеселу осінню пісню. Молочні краплі падали з неба на пожовкле листя, залишаючи дрібні сльози сонному сонцю. Сильний поривчастий вітер налітав на засмаглі дерева й залишав після себе лише голі віти. Сіре небо плакало безперестанку, малюючи безмежне коло буденності.

Та в сім'ї Грінченків завжди панували затишок і спокій. Родина жила небагато, але щасливо. Молода господиня Мар'яна поралася коло печі, лаштуючи вечерю, а її чоловік Іван, вправний хлібороб, сидів на долівці поблизу столу й оповідав дітям казки. Семирічний Данко та двома роками молодша Соломійка уважно слухали батька, пригорнувшись до його дужих плечей. Ніхто не вмів так розповідати, як Іван. Уся вулиця збиралася влітку ввечері, щоб послухати цих казок та билин, яких він знав немало.

Того дня йшов сильний дощ. Великі краплі стукали в шибку, намагаючись порушити сімейний затишок. Але в усіх був піднесений настрій, ніби в очікуванні свята. Ураз Мар'яна зойкнула й подалася до стіни. Іван миттю кинувся до дружини й підхопив її на руки. Налякані діти підбігли до матері й почали слабеньким голосом запитувати, що трапилося. Мар'яна була вагітна втретє. Ця довгоочікувана мить зустріла родину переполохом. Уранці всі четверо стояли біля колиски з немовлям. Іван ніяк не міг надивитися на маленьку Сонечку, яка була так схожа на нього: ті ж оченята, кольору неба, таке ж підборіддя й губи, ще й дві маленькі

ямочки на щічках. Данко та Соломійка боязко обступили сестричку й майже не дихали. Вони ще ніколи не бачили таких малесеньких дітей. Сонечка спала.

— Іванку, вилитий ти, — сказала Мар'яна, — поглянь, навіть усміхається так.

Щасливий батько не зводив очей з немовляти. Він почав розповідати про свої плани на майбутнє. У його уяві вже малювалася нова простора хата з великими вікнами, пишний квітучий сад, де рівними рядками посаджено вишні, сливи, абрикоси, груші, яблуні, яскравий квітник, що переливається всіма кольорами веселки, чимале господарство. Якби тільки він знав, яке горе спіткає його родину!

Росли діти, а батьки тішилися ними. Нічого не заважало бути щасливими й радіти. Та наближався жахливий 1932 рік. Жити ставало все складніше й складніше. Незабаром вийшла постанова здати весь хліб до останньої зернини. Не міг Іван змиритися із цим. Як віддати все, коли потрібно сім'ю годувати, дітей на ноги піднімати, жити треба? Груди стискалися від страшного болю, коли згадував про лихо, сльози виступали на сумних очах і котилися по блідих щоках. Він ніколи не плакав, але останнім часом усе частіше щось важке підкочувалося й здавлювало горло, заважаючи дихати вільно. «Що робити? Чим рятувати себе та сім'ю?» — щохвилини глухо вистукувало в його думках. Тільки сонце закотиться за обрій, Іван, як той злодій, виходить у пошуках їжі, може, знайде хоч корінець якийсь, соковитий листочок, загублену картоплину чи бурячок. Та марно. Харчів не було. У селі один за одним помирали люди. На вулиці ніде нікого, лиш іноді вгледити зігнутого старця, який не більше, ніж шукає своєї смерті. Замість весільних пісень було чути тільки глухе хлипання за втраченими навіки, замість дитячого сміху — дике «їсти» або «хліба». Змінилося село, почорніли люди, змарніла колишня велич і краса. Ніщо не радувало око.

Знову Іван збирався шукати те, що могло б уберегти від наглої загибелі. Та враз Мар'яна спинила його.

— Може, не підеш? Усе одно нічого не знайдеш. А

тільки... — вона швидко витерла долонею сльози, що раптово набігли на очі, — ... тільки можеш не повернутися. Слабий ти став, Іванку. Залишся вдома.

— Не турбуйся, Мар'янку, — заспокоював її чоловік, — усе буде гаразд.

Відчувало її жіноче серце, що бачаться востаннє. Сонце вже піднялося високо в небі, а Йвана не було. Не повернувся він і наступного дня. Ніхто не бачив його. Заголосила тоді вдова, зомліла й упала на долівку. Ледь-ледь Данко із Соломією повернули до свідомості. Посивіла, бідолаха, за лічені години. Не впізнати в ній уже колись веселу запальну дівку з пишними золотими кучерями та вогняними очима. Не почути дзвінкого голосного співу.

У хаті Грінченків настали надзвичайно складні часи. Діти рвалися до матері й глухим голосом просили їсти. Та в Мар'яни не було навіть крихти покласти їм у рота. Бідна жінка залишилася сама з трьома дітьми на руках. Та ось занедужала Соломійка. Її худенькі руки вже не могли навіть ворухнутися. Лише сумні оченята дивилися кудись у темний морок ночі, ніби переглядаючи недописану книгу життя. Як не припадала мати-страждальниця біля своєї дитини, якого зілля не варила, та не встояло серце донечки проти страшної сили смерті, ударило востаннє й зупинилося. Не було вже сліз у Мар'яни оплакати Соломійку, не було голосу заспівати жалібної пісні. Поховали тихенько в садочку. Щодня приходила туди постать у чорному латаному одязі, схилялася над купкою насипаної землі, під якою лежала частинка її життя, і сиділа довго-довго, нашіптуючи якісь слова. То була Мар'яна.

Через тиждень поруч з'явилася ще одна, трохи більша могила. Смерть стиснула в залізних лещатах її первістка — Данка. Довго страждав, бідолаха, стогнав на ліжку біля холодної печі, не вимовляючи ні слова. Не могла дивитися на це вдова, відверталася, але материнська любов, що була сильнішою за жах, змушувала її дивитися в широко розплющені очі свого сина, аж доки в них не згас останній вогник життя.

Незабаром заслабла й сама Мар'яна. Не могла навіть підвестися, щоб води напитися. Вона відчувала, як одна за одною рвуться нитки, які зв'язували її із цим білим світом. Тіло вже не рухалося, руки зомліли, лише єдина шалена думка билася в голові: кінець, смерть. Навіть не помітила, як згасла біля неї остання свічка книги життя маленької Сонечки.

Ласкавий промінь сонця насилу пробився крізь величезні сірі хмари, щоб ще раз поглянути на матір-страждальницю, яка загинула, як і тисячі інших, голодною смертю. Це був останній холодний поцілунок життя.

**Євгенія Деняк,
учениця 4(8)-А класу
математичного відділення
Конотопської гімназії.**

ГРУДОЧКИ

Буквальшина

Учителька зайшла до кабінету. На стінах у класі біліла паморозь — палива в школі майже немає, а перші морози вдарили градусів до двадцяти. А ще — двоє вікон із трьох чорніли забитими дошками, і вітер, що пробивався крізь щілини, гуляв по кімнаті, зухвало шелестів сторінками саморобних зошитів і вже добрався до єдиного розгорнутого підручника, який належав Марії Власівні — учительці й директорці школи водночас. Чорнило замерзло в чорнильницях, доводилося писати огризками олівців, яких було п'ять на дванадцять учнів.

Побачивши вчительку, із-за парт піднялися старенькі пальтечка й сірячини, шиті-перешиті з клаптів поношеного сукна; зачовгали по долівці блаженькі валянки з чунями, чоботи не по розміру, що розвалювалися на очах.

— Доо-о-брий де-е-ень! — протягнувши хором, відповіли п'ятикласники на привітання Марії Власівни.

— Хто сьогодні відсутній? — ніби аж боязко спитала вчителька, наперед знаючи відповідь.

З першої парти піднялася Яринка — староста класу, дівча бідове, балакуче. Серйозна, не по роках розсудлива учениця дзвінким голосом доповіла:

— Відсутній Андрій. У нього мама злягла від голоду, то залишився меншеньким давати раду... Відсутній Сашко. Учора в них забрали корівку, що бабуся в сінях ховала, так він залишився доглядати бабусю, бо та мов розум утратила... Відсутня Оленка, лежить удома пухла. Я вчора заходила — вона тільки губками ворухить, хліба просить... Відсутня Надійка. У них одні валянці на чотирьох. Старший брат забрав, на роботу пішов...

Марія Власівна наче крізь сон слухала дівчину й відчувала, як до горла підступив клубок і здавив його аж до стогону, до плачу. З грудей рвався крик, відчай, хотілося заголосити. Але перед нею сиділи учні, діти. Учителька підійшла до єдиного замурзаного вікна, намагалася зором увібрати морозяний холод, аби притупити біль у душі. Клуб поволі відпустив горло, нарешті вона опанувала себе й могла говорити хоча б з удаваним спокоєм:

— Я вірю, мої любі, усе буде добре. Ви заживете по-людськи. Гарно одягатиметеся, їстимете цукерки, навчатиметесь в інститутах. А ваші діти, онуки будуть щасливими. Нас усіх чекає світле майбутнє, і в ім'я його ми повинні перетерпіти оці труднощі...

— А я знаю, що таке цукерки... Це такі грудочки, — тихо озвалася з-за парти завжди чимось пригнічена Улянка.

— Діти, уроків сьогодні не буде, ідіть додому, — сказала Марія Власівна й, ледве стримуючи себе, щоб не розридатися, повагом вийшла з класу.

**Марина Щербань,
учениця 11-Б класу
Конотопської спеціалізованої
школи II– III ступенів № 2.**

ПРИЙШЛА БІДА

Іде Марійка маленька позаду,
І бачить вона своїх брата, сестру,
І тітку, й бабусю, і маму, і тата,
І лише себе не бачить одну.

Та знає, що зблідло її мале личко
І стан вже не той, що в минулі роки.
І хоч поміж всіх була невеличка,
Змарніли від праці обидві руки.

Від того, що вже не їла неділю,
Болить голова та збирає думки.
Збагнути не може, чи будуть карати
За ті, вчора вирвані, три колоски?

Що похапцем мати зірвала — й до хати,
Але наглядач все ж помітив її,
Почав нападати, а батько вступився —
І ціла сім'я опинилась в біді.

Ідуть уже близько чверті години,
Проходять повз хати, хліви і садки.
Довкола не бачать живої людини,
Лиш в темряві чути страшні голоси.

То плаче в садку над могилою мати,
А інша вже шепче на вухо дочці:
— Прошу, не вмирай, зачекай небагато!
Тримай ось цей хрестик святий у руці...

І поміж цих стогонів, болю і крику,
Що впали на землю холодним дощем,
Видніється цятка аж ген невеличка.
— Це ми до сільради, Марійко, ідем.

— І що, ми зустрінем там дядька Пилипа
І знову на випас корів поведем?
Та батько мовчав і очима лиш кліпав
Від сліз, що лилися щоками тихцем.

Зібравшись із силами, мати сказала:
— Давайте помолимося, доки ідем!
В молитві незчулись, як вже біля ради
Спинив їх якийсь молодий офіцер:

— Хутчіше заходьте, чому поставали?
Ми іншого часу для вас не знайдем!
Марічка у двері метнулася радо,
Та мати спинила її похапцем:

— Ні, ні, ти, доню, чекай за дверима,
А Митя, давай-но, із нами зайдеш...
І сльози умить покотились нестримно
Її почорнілим стражденним лицем.

Додому вертались, як вже споночіло,
І страшно було, бо ішли без батьків.
А серце у Миті так сильно боліло,
Що стримати слів у собі не зумів.

— Ви весь цей шлях, ішовши, мовчали,
Та знаю, що хочете чути усе.
Дівчата голівки слухняно підняли,
Вдивляючись пильно в Митькове лице.

— Мабуть, пам'ятаєте ви, коли мати
У поле пішла, щоб нарвати пшениці.
Її упіймали, й тепер разом з татом
Сидітимуть цілих три роки в в'язниці.

Марійка, спинившись, наче заклякла,
Та, обійнявши молодшу сестру,
З тугою в серці тихо сказала:
— Ми не залишим тебе саму.

Рушили далі, і вже за хвилину
Постаті їхні зникли в пільмі.
Місячне сяйво укрило стежину
Сірим туманом, неначе вві сні.

Яна Андрійко,
учениця 11-Б класу
Конопської спеціалізованої
школи II– III ступенів № 2.

НА ХРЕСТІ ГОЛОДОМОРУ

Осінь... За вікном не втихає дощ... На душі смуток...
Україно, моя рідна земле, болісно згадувати твоє мину-
ле, той лихий, кривавий, звірячий 33-й рік.

Хто це? Чий голос щонаочі просить: «Хлібця! Хлібчика
дай! Мамо, ненечко! Хоч крихітку!...»

Хто водить запалими очима-криницями, у яких перели-
лися всі страждання, муки й скорботи роду людського?

А матері немає. Вона пішла, щоб знайти щось поїсти. Та
коли повернулася, тримаючи в руках дві картоплини, донеч-
ка вже померла.

І стояла вона, осліпла від горя, обдерта, сива, напівбо-
жевільна, моторошно роззиралась. Що ж робити? Як зара-
дити?

...Голод — страшне, ганебне явище, яке неможливо передати словами. Це не тільки смерть, а й духовна руїна, знищення здорової народної моралі, втрата ідеалів, занепад культури, рідної мови.

Сьогодні багато говорять про ті роки. І я ставлю перед собою ряд запитань. Чому виник голод у хлібній державі? Чи не можна було його вникнути? Тоді як!? Як запобігти горю, коли відбирають те, що ти доглядав, над чим працював, те, на що за весь рік потратив усі сили, аби зібрати хоч який-небудь урожай.

Думаю, що відповіді на поставлені запитання жорстокі, але прості. Голод був заздалегідь спланований. Це акт геноциду проти українського народу.

Сталін наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища. На мою думку, для нього ніякого лиха взагалі не було. Тому й говорив холоднокровно: «Загибель одного чоловіка — це трагедія, загибель мільйонів — це статистика».

Я все-таки не розумію одного: яким безсердечним потрібно бути, щоб довести людей до канібальства.

У багатьох розпухали обличчя, ноги, животи. Померлих, а часто й напівживих, ввозили й скидали в ями.

Ось спогади жителя села Красноставці, Чопяка Михайла Григоровича, про те, що йому довелося почути від матері. «У сім'ї було 5 дітей. Ми дуже голодували, їли гнилі бараболі, деколи буряк, також лободу, полин, лопухи. Пили воду зі ставка або калюжі, тому що пани не дозволяли пити з криниць».

Слухаючи спогади очевидців, на думку приходять сумні рядки Кобзарєвого плачу з поезії «Чума». Чи не нагадують вони вам українське село періоду штучного голодомору?

...І люди біднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах,
Та й мруть.
Сумують комини без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.

Богородице! Матір наша небесна! Куди ж ти відійшла?
Чого залишила мою землю й народ на поталу?

Мені здається, що я в чомусь винна, адже живу в той час,
коли не думаю, що маю їсти. У столі черствіє хліб, цукерки
стали для мене буденщиною.

Хочу попросити пробачення: «Прости ж нас, роде замор-
дований, лише сирою землею зігрітий».

Хай же пам'ять про всіх убієнних згуртує нас, живих,
дасть силу та волю, мудрість і насагу для зміцнення власної
держави на нашій землі.

Осінь... За вікном не втихає дощ...

ДО БОГА

Померлим від голоду

Гуркотіння возів, теліг — на схід, на схід... Батько вслід
обезсилий ниць — на сніг, на сніг. Боже правий, ти втратив
зір. Чому мовчиш? В нас тут юшка із рогози й спориш...
спориш.

Не сміється і не співа моє село,

Лише впалих у сніг хова — в тепло, в тепло.

Боже, хто тобі дав наказ: «Од нас оддиш!»

Адже в нас тільки страх в очах й спориш... спориш.

Ні котів, ні собак у дворах — аж страх, аж жах. Йду
кудись, ніби в кандалах, без сили в ногах. Пройде час — ти
катів моїх простиш, простиш. Певне, дбаєш лише про них,
мені ж — спориш.

В передсмертнім видінні зрю — шумить зерно, ніби кличе
у даль свою мене воно. Я не вірю тобі. Боже! Ти спиш, ти
спиш. І душа моя мре, і плоть. Іду в спориш.

**Наталія Вишняк,
учениця 9-А класу
Конотопської спеціалізованої
школи I — III ступенів № 3.**

ТРАГІЧНІ СПОГАДИ

Вже догорала свічка на вікні:
— Бабусю, чом така сумна ти?
Чи, може, щось привиділось вві сні?..
— Все добре в мене, давай, внучко, спати.
— Е, ні, бабусю, бачу я усе.
Скажи, будь ласка, що з тобою сталось?
— Ой... спогади нахлинули сумні,
Про ті події враз мені згадалось.
— Які події? Розкажи мерщій!
— Для мене, внучко, є вони важкими.
Хоч це було давно, та пам'ятаю,
Вони стоять немов перед очима.
— Та не тягни, бабусю, розкажи,
Що серце так стривожило невпинно?
— Голодомор... — зірвалось з її вуст. —
Це був голодомор, дитино.
Про нього пам'ятатиму я вічно,
Хоча тоді маленькою була.
Як тяжко нам було, як важко,
Насилу ті часи переживала.
Хотілось їсти понад все на світі,
За кусень хліба ладен був віддати
Усе, що маєш, лиш би не померти,
Бо дуже не хотілось помирати.
А мати билася, немов голубка,
Щоб дітям щось знайти, хоча б зерня.
І вдень й вночі вона молилась Богу,
Щоб сили дав хоча б для цього дня.
Роки летять так швидко та невпинно,

Багато що стирається на вік,
Але голодомор ми не забудем
І будем пам'ятати рік у рік.
...Спустилась ніч, і місто все заснуло,
Не сплять лиш зорі деś в далечині,
Вже свічка догоріла і погасла,
Все тьма оповила, немов вві сні.
Тож хай ті зорі пломеніють ясно,
Хай віддалік нагадують всім нам,
Кому завдячуєм теперішнім ми щастям,
Страждання наші, клянемось Вам!
Хай з пам'яті ніколи не зникає
Скорботний і жахливий шлях.
І хай ніколи більше не буває
Блиску голодного в наших очах.
...А день почався радісно і звично.
І до бабусі притулилась я:
— Ти знай, рідненька, що ніколи в світі
більш не повториться вже доленька твоя.

Дарія Конопля,
учениця 10-А класу
Конотопської загальноосвітньої
школи І—ІІІ ступенів № 5.

ХЛОПЧИНА ПОМИРАВ...

Закриті очі, в мріях — крихта хліба.
Дрижить рука й безсило повиса.
На личку — темні плями під очима,
І хоч на дворі день, в кімнаті ніч і тьма.

Стрімке чоло і смерті чорні вії
Лягли бороздами на схудлеє лице,
Та в тілі його спраглім, майже не чуттєвим
Ще теплилась надія на усе...

Хлопчина помирав, засохлими вустами
Благав про скибку хліба і кричав,
Молився він: «Щасти тобі, моя Вкраїно!
Дай, Боже, їй достатку!» — й замовчав.

Щось шепотів, і тільки стіни
Були сумними свідками над ним.
В руці стискав шматок тієї полотнини,
Але холодний погляд був лиш не ясним...

Анна Тельна,
учениця 11-В класу
Конопської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 5.

СЛОВО ПРАВДИ

Есе

За тисячі літ існування судилося нашому народові пережити силу-силенну нашествь, спустошень, зрад і варварських знущань, але те пекло, що спіткало Україну на початку 30-х років XX століття, ні з чим порівняти ні у вітчизняній, ні у світовій історії не можна. Людиноненависницький більшовицький режим вирішив голодом поставити народ на коліна, змусити його будувати «комунізм» — квітуче життя для владоможної бюрократії — на кістках мільйонів.

Вкрай знекровлений, стероризований український народ уже не міг збройно піднятися, як за Хмельниччини або Коліївщини, супроти своїх мучителів. Але не мирився, не хилив голови. Зброєю для нього ставало Слово. Народне слово. Із частівок, приповідок дійшло:

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком
І коняка з одним боком,
І корова без хвоста,
І комора пуста,
Ні овечки, ні свині —
Тільки Сталін на стіні.

Людину жорстоко карали не лише за три колоски чи дві картоплини, взяті на полі для вмираючих із голоду дітей, а навіть за кілька безневинних слів:

А на хаті — серп і молот,

А у хаті — смерть і голод.

Про це ми дізналися тільки зараз — у час вільної демократії України — від письменників-емігрантів: О.Олеся, В.Барки, У.Самчука та інших.

Історія зберігає такі факти. Пухли від голоду, помирали батьки, діти, близькі й цілі сім'ї, а то й напівживих присипали вапном у довгелезних котлах десь на пустирищі або вивозили вагонами в степ, поливаючи смолою, або зникали десь — з'їли сусіди.

Ніколи на Україні ні до, ні після того не було такого терору, який запровадили на початку 30-х років. За довгелезний вік не раз стогнала наша земля під чоботом різноманітних запродавців і чужинців. Та важко знайти в нашій історії каїнів, яких би можна порівняти з «активістами», що вершили неправильний суд у 20-х — 30-х роках. Їх не можна навіть порівняти з яничарами, адже тих забирали немовлятами, вбивцями. Ці ж виростали на своїй землі, серед своїх людей, а були страшнішими за яничарів.

Ще один приклад. На сільському сході на вимогу селян говорили про злодійство, що поширювалось на селі. Обвинувачували в цьому громадянина. Його покликали на збори і вимагали пояснень. На це він відповів: «Невже ви думаєте, що я обкрадаю ваші понад дві тисячі дворів?». Після цих слів голова сільради двічі ударив його по голові і вбив на смерть. На цьому збори закінчилися.

То з ким же порівняти цих катів? Тільки із запродавцями, які так само лютували в час гітлерівської окупації, вислужуючись перед фашистами.

Зовсім мало лишилося тих, чиє живе слово засвідчить про жах Голодомору. Пам'ятаю розповідь далекої родички — бабусі: «Біля нас по сусідству жила родина: мати і троє дітей. Вибрали з хати все, подоїдали останнє — ні крихти. Діти знесилені, опухлі від голоду — не витримали, їхні життя

вже згасли. А мати, рятуючи себе, не знала, як знайти спосіб вижити, то продала хату за буханець хліба. Їла його швидко і пожадливо, той хліб їй не врятував.

Сучасне молоде покоління тримає Слово пам'яті про жахливі події 30-х років. Наприклад, вірш сучасниці-колотчанки:

— За що? — питали очі немовлят.
— За що? — мовчали цвинтарні хрести.
— За що? — кричали скрізь порожні хати.
— За що? — ми помирали молоді.
І крихти хліба на долоні часу,
І страх, і жах у тих скляних очах.
Так, нас хотіли винищити, як расу,
І їх життя спинилося в свічах.

Слово правди долає смерть, будить у наших серцях пам'ять про мільйони безневинно замучених предків і застерігає від повторення страшних помилок. Мусимо запалювати свічки пам'яті. Мусимо знати і пам'ятати Слово правди!

Олександр Трегуб,
учень 11-В класу
Конопотської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 5.

ПРОБАЧ, ЗЕМЛЕ...

Новела

Україно, Україно! Зелена, родюча, щедра. Таких квітучих куточків немає в інших країнах, таких врожаїв не знали інші землі, таких працьовитих людей не виховували інші світи. Усе дісталось від природи, від наполегливості, від праці людської, від поту і крові. Від щедрості земної. Усього б мало бути, а де ж воно?

Як страшну бувальщину передавали в нашій родині таке: продзагін не знайшов в одній хаті нічого, крім людей з

пухлими від голоду руками; нічого було вже брати з тих приречених. Із люті розкидали піч, а в ній — лише торбинка з квасолею, — жодної зернинки хлібної немає. Забрали і ту квасолу. Або ще! Жінку ще не стару, але з вигляду зовсім вже старезну везуть на візку по селу. Ближче до могили ще живу людину. Бо не було в живих сил ховати мертвих. І не було сил везти їх далеко. А стара підіймає голову й просить: «Не закидайте землею, скільки зелені всюди, може, ще виживу». Шанобливо ставляться українці до старих людей, поважають вік трудовий, руки потріскані, як земля в спеку, очі мудрі і погляд глибокий. Що ж трапилось, що вся пошана в тому, щоб до цвинтаря відвезти ще живим?

Голод. Руки дітей, що тягнуться до хліба, а він останній.

Голод. Відчай, що в очах старих, які розуміють: це — смерть.

Голод. Нікуди виїхати і ніде знайти порятунку.

Голод. Смерть. Смерть. Смерть. Поховання без сліз, усіх в одній могилі, без домовин.

І найстрашніше. Людоїдство.

Лелеки, якщо не можуть вижити, вбивають своїх пташенят або розбивають яйця. Суворі закони примушують чинити так і виправдовують поведінку тварин. Хтось повинен вижити, щоб життя тривало, ніхто не поставить на крило малих пташенят без батьків. Так то тварини. Про це професійні орнітологи не люблять розповідати, бо надто жахливо. А то ж люди.

До якого відчаю дійшли, щоб чинити, як дикі тварини?

Довгі роки про голодомор не згадували. Потім пояснювали природними причинами. Потім відкрили страшну правду.

У селі люди написали до райвиконкому заяву. Просили дозволити забити своїх дітей і використати, як їжу. Поставили підписи і дату. Заяву зафіксували.

Похилого віку жінка вбила свого сина, розділила на шматки і опустила їх у колодязь, щоб їжа не зіпсувалась.

У селі викрили родину людоїдів, відвезли в райцентр, а там закопали живцем. Земля здригалась ще кілька діб.

Наша знайома мовчала все життя і лише в кінці його розповіла страшну правду: її приманили кольоровим журналом і вже вели за руку, але дитина згадала пересторогу батьків і вирвалася. На тій вулиці кілька дітей пропало без вісті і немає в них могил, бо їх з'їли.

Як жити з цим? Як не збожеволіти, не втратити надію, знаючи про ті роки? Основна властивість пам'яті — забувати. Може, не згадувати? Намагатись забути і не пам'ятати? Ні. Ніколи не зможемо і не повинні забувати про безневинні жертви цього злочину. Маємо запалювати свічки пам'яті і згадувати їх поіменно, щоб їх стражденні душі мали полегшення на тому світі. Щоб жити далі, щоб дивитись одне одному в очі. Щоб народжувались діти і старі полишали цей світ без проклять.

Земле, пробач. За те, що щедрість твою замкнули за сімома замками і прекрасний лик твій спотворили голодом. За похованих без могил. За пам'ять, яку приховували десятиріччями. За все пробач, земле. За все пробачте ті, хто передчасно пішов у неї. Вічна вам пам'ять, вічна жалоба. Пробачте.

Аліна Пипко,
учениця 11-го класу
Конотопської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 7.

ЗА ЩО?

Художній етюд

Дощ іде уже кілька днів. Холодний, надокучливий осінній дощ. Сіре небо, сірий день. Пронизливий вітер. І заплакані шибки. Дивлюся крізь них і бачу очі. Страдницькі очі страшного 32-го, зв'язного 33-го. Здивовано-перелякані очі дітей, розпачливо-зболені очі матерів, повні люті й безсилля очі чоловіків. А за ними — сотні, тисячі могил, у яких покояться закатовані. Так, саме закатовані голодною

смертю в щасливій Країні Рад. Кажуть, голодна смерть — це найстрашніша смерть. Як матері дивитися в очі дитини, яка просить їсти? Як батькові дивитися на своє дитя, яке пухне з голоду? Людські очі, повні жаху й безпорадності. Для них і теплі осінні дні, і сонячні весняні, і сніжно-білі зимові були сірими й похмурими, бо в них холодним осіннім дощем плакав голод. Дивлюся в ці очі й чую крик: «За що?» За що страждання й муки? За що скалічені душі? За що незліченні смерті? За що? Не дають відповіді ні політики, ні вчені, ні державні мужі. За що? Може, знає вітер, чи сонце, чи ця земля, полита потом хлібороба? Але й вони мовчать. За що? І хто за це відповідь?

**Ольга Худенко,
учениця 9-А класу
Конопотської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 7.**

ЛЮДСЬКА ПАМ'ЯТЬ *Оповідання*

Моїй бабусі Ользі Іллівні Віхніч під час голодомору було 5 років. Та події тих страшних років вона пам'ятає так чітко, ніби це було зовсім недавно.

— Минають роки, — говорить бабуся, — а тяжкі спогади раз у раз стискають серце, образи дорогих людей — батька, матері, сестер — наче вимагають розкрити правду про трагедію 1932 — 1933 рр. У ті роки багато померло від голоду, різних хвороб. Люди пухли, бо не було чого їсти, були приречені на смерть. Наша матуся готувала страви із різної зелені: трави, листя дерев і кущів. Ми їли жуків, комах, черв'яків. У 1933 році голод сильно докучав нашій родині. У хаті — ні скоринки хліба. Наші голодні очі наштовхували батьків на думку: заховати щось. Але солдати забирали все. Люди, як уміли, так і виживали. Допомогали родичі, сусіди, а коли хтось помирав, то швидко хоронили. Як не намагалися

батьки врятувати нас, але смерть уже була на порозі хати. Помирають мої сестрички, потім батько, а за ним і матуся. Вижила завдяки людській доброті, бо, незважаючи на горе, що поселилося практично в кожній хаті, люди не втратили милосердя та співчуття. Довго хворіла. І досі болить душа, кровоточить... Забути ті страшні роки не зможу до своєї останньої хвилини.

А я подумала, що минуть роки й віки, а народ буде пам'ятати це страшне лихо, бо пам'ять людська, наче світ, безмежна, і, мов душа, безсмертна.

*Діана Зінченко,
учениця 5-А класу
Конотопської спеціалізованої
школи I—III ступенів № 9.*

ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ПРИ ГОЛОДОМОРІ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Рік 33-й — дуже страшний.
Зморені голодом люди.
Нічого їсти дитині малій.
Боженько! Що ж воно буде?
Земля почорніла, люди, як мара.
Сльоза вже не ллється, висохли очі.
Чому, чому така страшна кара?
Ночі, що дні, дні — наче ночі.
Змучена жінка перед іконами
молить про щось небеса.
Серце стискається, зсушена голодом,
та була ж і в неї краса.
Нелюди, кати топчуть Україну!
Пекло для вас, забуття.
Мати для сина за хліба скоринку
ладна віддати життя.

Сльоза вже не котиться, коло стискається.
Земленько рідна, ти ніби німа.
Тільки дитина мала надривається:
— Мамо, чом хліба нема?..
Пролинули роки, привітна пора,
моя Батьківщина розквітла.
Народ збереже країну добра,
наше майбутнє світле!

**Світлана Ілляшенко,
учениця 11-го класу
Конопської загальноосвітньої школи
I—III ступенів № 10.**

ЧОРНА МОЗАЇКА *Твір-мозаїка*

Дикий вітер з підземного царства Аїда. Він вирвався з-під розвалин віри й людяності, з-під ненадійного фундаменту комуністичного будівництва.

Гей, ви, хто стоїть на чолі хаосу! Чи бачили, кого випустили на волю із темряви своїми проклятими указами й планами п'ятирічок?! Сухе, зневоднене, кістляве її єство покриває чорна риза, з-під блідої довгообразої маски проймає скаженими очима небо, перетворюючи його на бездонну сіру пустку. Дикий холодний вітер жене Смерть на розтоптану Україну. По великих містах і малих селах вийте, покинуті пси, плачте, обідрані верби, шуміть, занедбані сади! Не бачили ви біди, не кликали й не виглядали. Прилинула швидко смерть на чорних своїх крилах. Сховавшись за спинами партійних фанатиків, раділа, заглядаючи до пустих комор, усміхалася на весь беззубий рот, зазираючи до кожної мертвої господині. Не могла, трипроклята, натішитися зі своєї нової забави і, домальовуючи новою й новою смертю страшну картину голоду, складала чорну мозаїку.

Важкий смуток закрився в одну із селянських хатин. Тяжкі дитячі сльози чують стіни й трясуться від страху. На кого ви, русяві голівки, покинуті? Мати померла вже давно при пологах, батько добуває шмат хліба своїми спрацьованими руками в місті. І бабуся, ваша ластівка сива, єдина рідна людина, яка так трепетно й жертвовно про вас піклувалася, пішла у вічність. Перелякані очі знов і знов оббігають стомлене, змарніле, густо засіяне зморшками обличчя. Ще годину тому вона готувала ріденький супчик. У час, коли все село стало гіршим, ніж після набігів татар, вона все віддавала своїм маленьким, часто голодуючи сама. Старі ноги погано носили. І ось якась жахлива сила забрала й ніколи вже не поверне.....

Жорстока гра, правила якої вигала Смерть.

Голод пригнав багато селян до асфальтно-бетонного кладовища міняти, що колись називали цінностями, на те, що дійсно було в тій реальності найдорожчим і найжаданішим. Довга черга мляво м'ялася вздовж паркану. Біля нього вже неживим сидів один чоловік із густою щетиною на обличчі, у сірому, великому, зношеному до чорних слідів горя бушлаті. Там, у селі, можливо, ще чекала сім'я кусень хліба, що лежав у торбині, а тепер він дістанеться тому, хто першим наважиться забрати трішки зачерствілого скарбу.

Ні, чоловік не знав, що до вечора не доживе. І ось уже черга повільно просувається вперед, оминаючи мертве, понівечене голодом тіло. Усіх лякають обійми Смерті...

Фальшиве свято серед умираючої пустелі заповнило вчора змарнілу від негоди хатину. Батько, невпинно дихаючи у свої солом'яні вуса, приніс неоціненний скарб — півмішка якогось потемнілого борошна. І вже чоловіку на жалібно запитання:

"Чи буде хліб?" — можна було відповідати, не соромля-

чись правди. Та чи знала дружина, що готує святковий коровай для страшної гості, що загляне вранці? Тільки сонце сховалося за сірі ранкові хмари, діти почали мовчки корчитися від болю. Ні, вони не мучилися довго... Мати, переборюючи страх, поїла їх водою, намагалася дати якихось лікарських трав і сама відчувала нудоту. Діти питали, що за страшна чорна птаха залетіла до хати, просили ще раз подивитися на матір і спокійно з цієї селянської Голгофи піти у вічність. І таки пішли, як не молилася жінка своїм святим ангелам.

Ні, ніколи ще хліб не був знаряддям зажерливої смерті...

Тривожна ніч кричала совами у вікна роздертої церкви. Коли все село помирало від голоду, тут, за сімома замками й за надійним наглядом партійних демонів, гнило зерно у величезних горах. І молодий комуніст, вірний раб ідеї, закутавшись у довгий сірий плащ, слухав святий тривожний шепіт ночі. Повільно крокуючи, згадував дитинство, навчання в місті, вступ до комуністичної партії. Нишком радів, що не зачепив його цей мерзенний голод.

Ні, зачепив. Його обдурили, зав'язали очі, зробили ще одним механізмом смерті... Лункий постріл, тупіт декількох пар ніг, біль десь у грудях, холод, кров на руці і — небо... Так, це чорне, усіяне зірками небо його очі закарбують навіки...

Смерть завжди забирає в слуги тих, хто їй допомагає. Посвідчення комуніста не врятує під час Страшного Суду. Приймай ще одного сина, темряво...

Сірий ранок затягнув небо хмарами, відкрив похмурим очам нещедрої осені. Погляди звідусіль зверталися до дівчинки, яка мертва лежала на рельсах, випускаючи з русавої голівки тонку нитку червоного життя. На опухлому маленькому тілі зношений і великий, видно, батьківський одяг.

Якийсь старий наважився підійти до цієї ще однієї жертви страшного акту знищення дітей України. Повз нього десь у

далечінь вдивлялися світлі очі, затагнені млою страху. Поруч лежала торбина, слабенько затиснена в кістлявій руці. Старий заглянув до неї в пошуках чогось їстівного, але знайшов там лиш клопоть потертого паперу. То був паспорт матері дівчинки. Місто, захоплене в лещата горя й руйнації, розкидало їх по різні береги натовпу.

Причаївшись у гострих мертвих кутках будівель, чорна дочка Вічності потішалася з молодой чистої душі, що навіки піде до притулку своїх предків....

То колись були страшні роки правління Смерті, яка не по зернині збирала душі, щоб передавати багряній Вічності, а косила замашною косою... Бодай нам більше ніколи не випускати цю страшну чорну чуму з царства темряви!

**Тетяна Ющенко,
учениця 6-го класу
Конопської загальноосвітньої школи
I—III ступенів № 10**

СПОГАДИ **Оповідання**

Моя бабуся, Тетяна Лаврентіївна Скляр, живе в мальовничому селі В'язове, що розташоване на березі річки Єзуч. З нетерпінням чекаю вихідних або канікул, щоб зустрітися з нею.

Їду... За вікном автобуса один краєвид змінює інший: річка, ставок, ліс, будиночки й поля, поля... Найприємніше дивитися на золоті колоски, які незабаром перетворюються на батон чи паляницю, пиріжки чи весільний коровай.

Автобус зупинився. Кожного разу бабуся мене зустрічає. Ось і зараз вона йде по полю. Маленька на зріст, худорлява, з білим, як молоко, волоссям. А її очі наче волошки, що ростуть на полі. Вони завжди випромінюють ласку й добро.

На обличчі ледь помітний рум'янець. Зморшки — свідчення пережитих років. На голові — червона хустка. У руках — букет польових квітів.

Моя бабуся знає багато народних пісень та обрядів. Кожного вечора розповідає щось нове та цікаве. З хвилюванням й сльозами на очах вона згадує про тяжке дитинство та голодні роки. Бабуся говорила, що роки 1932—1933 були найстрашнішими. У березні 1932 року урожай був гарний. Голоду ніхто не чекав. На той час бабусина мати працювала в колгоспі. Куди дівся врожай, ніхто не знав. Кудись вивезли. У березні 1933 року була введена карткова система на хліб. Навесні всі запаси хліба скінчилися, їсти було нічого. Усе частіше люди промовляли це страшне слово — Голод. Мешканці села пухли від голоду. Їли все, аби не померти.

У бабусиній родині було четверо дітей. Найменший трирічний братик опух і помер з голоду. Його поховали в саду. Зараз на цьому місці росте бузок. По селу ходили активісти, вимітали все до останнього, забирали картоплю, яка була в льосі. Навіть садити нічого не залишилося. Пам'ятає бабуся діда-сусіда. Одного ранку вона пішла до нього, бо давненько не видно було на обійсті. Зайшла в хату, а там пацюків тьма, обгризли діда до кісток.

Вимирали родинами. Ніхто нікого не ховав. Лежали в ямах, рівчаках.

А ще пам'ятає свою тітку. Умерла вона від голоду. Залишилося двоє немовлят. Батько поніс дітей у клуню й закопав живцем. Прабабусина мати стала їх рятувати: відкопала, а діти вже мертві.

На колгоспному полі вкрасти було неможливо: пильно охоронялося, стояли триметрові вишки. Люди намочували у воді бур'ян або траву, а тоді ліпили й готували перепічки. Варили соняшничиння, соломучу... «Страшно, — говорить бабуся, — згадувати, що їли все: лободянку, квіти з конюшини, збирали гнилу картоплю на городі».

Коли я була маленька, не розуміла, чому бабуся з такою пошаною та любов'ю ставиться до хліба. Він завжди лежав на найпочеснішому місці.

Спасибі, рідненька, за науку. Низько вклоняюся й цілую Ваші натруджені руки.

Яна Новікова,
учениця 8-го класу
Конопотської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 11.

У ТОЙ ГОЛОДНИЙ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ...

У той голодний тридцять третій
Порину, наче в небуття.
Згадаю, як на Україні
Страшне було тоді життя.

Давно те сталось, та й сьогодні
Ми пам'ятаємо ті дні,
Коли були часи голодні.
Вмирили і дорослі, і малі.

Життя ішло і переможним кроком
Ступало на поріг нових століть.
Все забувалося, але у серці тим далеким дзвоном
Кривава смерть дзвонила вік у вік.

Марина Завалій,
учениця 10-го класу
Конопотської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 11.

МОВЧАННЯ БІЛОГО СВІТУ **Новела**

Дід Свирид зупиняється під горіховим кущем і, затамувавши подих, дивиться на стару липу, що самотньою стоїть серед узлісся. Йому не хочеться полохати малу пташку на довгій обламаний гілці.

— Ага, та це ж бо лісовий жайворонок!

Жовтувато-білий, груди в темному рябинні, дріботить по сухій гілці вгору й завмирає на її гострому краю. Сидить і оглядається, наче приміряється до простору, щоб злетіти й заспівати. Раптом пурхає на верх липи, деś там зникає поміж густого зеленого листя. Нема його, нема, наче сховався!

— Тір, тір, тір, тір! — свистить лісовий жайворонок.

— Співай, співай, пташко, — шепоче дід Свирид. А вона летить з височини на ясена, губиться серед різьбленого листя. Чоловік ступає поміж горішини, а в душі — отой натхненний спів-свист щасливого жайворонка, який славить весну й життя, який співає для своєї подруги, що сховалася в гушавині.

— Господи, хто це під деревом? Від несподіванки він зупиняється й завмирає. Спершись спиною об стовбур, під дубом сидить якийсь чоловік, звисивши на груди голову в шапці.

— Агов! — осмілюється озватися Свирид. Хоч би ворухнувся, не чує. Може, обійти стороною, хай собі сидить, бо мало кого можна зустріти в лісі. Проте він перемагає острах і, дивлячись на згорблену постать, тихенько ступає по високій траві до дуба. Ще на відстані здогадується, що це мертва людина. А підійшовши ближче, бачить, що поміж коріння, яке вибилося з-під землі, лежить купка білих грибів та опеньків. І в неживій руці — надкушений гриб. А біля ноги видніється рудий папірець, а на ньому — дрібка зернистої солі.

Мабуть, цей чоловік прийшов у ліс, щоб наїстися сирих грибів із сіллю.

— Хто це такий? З якого села? Коли отруївся?

У душі гасне свист-пісня натхненного жайворонка. Треба про цього мертвого чоловіка сказати Іванові, хай приїде підводою до лісу й забере, відвезе до ями. Та чи захоче їхати, чи захоче збирати? Як за краєць хліба, то таки зможе.

— А чий це голос?

Свирид насторожується, слухає й чує плач. А чи не

звірятко отам у гущавині? Хто ж це плаче в лісі о цій весняній порі? Дід ступає до тих кущів, з яких долинув плач, розгортає руками гілля. На чорній землі біліє полотняна ряднина, а на ній — немовля. Воно лежить на спинці, по грудях і животу лазять червоні мурахи. Напевно, досі спало, та мурахи почали кусати, — й прокинулося.

Де в лісі взялася дитина, хто залишив? Свирид озирається навколо, мовби має побачити матір, яка на хвилинку залишила дитину, відійшла й зараз повернеться. Жде, що таки прийде, що десь поблизу, але нікого нема. Почекавши, дід осмілюється погукати:

— Агов! Хто в лісі?

Тільки шелестить листя, співають пташки, сонячні зайчики мерехтять на соковитій смарагдовій траві. Ніхто не відгукується.

— Та не може бути, щоб немовля забули в лісі? Невже принесли й залишили, аби вмирало далі від материнських очей. Свиридові стає страшно, йому хочеться кричати, кликати, але голос застряє в горлі. Він чекає, а дитина тільки плаче й кривить губки.

Тоді дід зважується й бере немовля на руки.

— Хто тебе залишив, хто?!

А що дитина відповість, коли їй якийсь місяць — другий! Кліпає повіками, морщить безбарвні брови, плямкає губами, невдоволене суче ніжками.

— Ходімо до села. Свирид іде через ліс, тулить немовля до грудей. На сільській околиці, на горі, хата під стріхою, сіни позападали в землю. Двері відчинено, а там — пуста. Так, наче тут ніхто й ніколи не жив. Він іде поволі до сусіднього подвір'я.

— Чи є хто тут живий?

Ніхто не обзивається.

— Не плач, дитино, знайдемо твою матір, десь вона має бути.

Назустріч вулицею йде якась жінка.

— Чи не знаєте, чиє це немовля? — питає дід Свирид, протягуючи до неї дитину.

Тітка злякано дивиться на нього й хреститься. І тоді він говорить до крихітки:

— Може, ти скажеш, хто твоя мати? Ходімо до мене...
Ходімо...

Але немовля мовчить. Воно не знає й не скаже. У нього ніколи не буде матері.

— Хто ж відцурався від тебе, хто?
Мовчить білий світ, не відповідає...

***Ільгар Величко,
учень 8-го класу
Конопської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 14.***

НЕ РОЗУМІЮ...

Не розумію я, кому це було треба,
Щоб Ти це все тоді пережила.
Стогнали села від землі до неба,
Аж до Сибіру стежка пролягла.

Ні, то не стежка, шлях завширшки з поле,
Депортували всіх, хто мислить міг.
А решта, хто не знав ні книг, ні школи,
Від голоду у домовину ліг.

І почорніли з горя цілі села,
І ріки сліз впадали у Дніпро.
А пам'ятаєш ярмарки веселі,
Про які Гоголь стер не дно перо.

Які у Тебе були паляниці,
Під образи їх ставили завжди.
Був пан, були і наймити, й служниці,
Та з голоду ніхто не мер тоді.

Там колосся стигле всіх вітало,
На луках табуни коней, волів...
Чому всього цього не стало —
Не розумію, хто це все зробив?

**Юлія Сомок,
учениця 9-А класу
Конопотської загальноосвітньої
школи I—III ступенів № 14.**

У ПАМ'ЯТІ ВІКІВ

Есе

Рано чи пізно, але обов'язково кожна людина і весь народ хочуть осмислити своє минуле, знайти відповіді на питання: Що з нами сталося? Чому сталося? Минуле не належить нікому зокрема. Воно — надбання нинішнього і майбутніх поколінь. На десятиліття можна засекретити архіви, можна прикопати у глибинах сховищ викривальні документи, можна замести слід злочинів, можна просто переписати історію.

Але історія має здатність: рано чи пізно таємне стає явним. Зараз саме такий час, коли зникають білі плями історії. І тому я хочу звернутися до болючої проблеми, яка ось уже скільки років хвилює наше людство. 75 років відділяють нас від тієї дати, яка щемливо стискає серце, нагадує ще раз про те страшне горе, яке судилося пережити нашому народу. Я думаю, що саме такий урок історії повинен пам'ятати кожен. І це голодомор 1932 — 1933 років в Україні.

Хліб — це святе в нашому житті. Він не має ціни. Відібрати хліб — це забрати життя, це скоїти злочин проти народу. Про цю трагедію я і хочу поговорити сьогодні. А повинні говорити так, як на душі лежить. Тому я звертаюся до всіх, кому не байдужа доля України, відкладіть думки різні, відкрийте своє серце. Хай воно слухає.

«Неврожай — від Бога, а голод — від людей», — говорить народна мудрість.

На вулиці лежить хлопчик років десяти. Повз нього йдуть люди? «О, цей вже помер». У відповідь ледь чутний дитячий

голосок: «Ні, я ще не вмер».

Я ще не вмер...

Ще промінь в оці грає.

В четвер мені пішов десятий рік.

Хіба в такому віці помирають?!

Ви тільки поверніть мене на бік.

До вишеньки.

Я чую запах квітів. Я не вмер...

Усі проходять мимо.

...А житечко моє густе.

...А мамина рука іще гаряча.

Вам стане соромно колись за те.

Та я вже цього не побачу.

Не сьогодні це сказано:

Час народжуватися і час помирати,

Час руйнувати і час будувати,

Час розкидати каміння і час збирати,

Час мовчати і час говорити.

Літа 7441-го від створення світу (літа 1933-го від Різдва Христового) був в Україні великий Голод.

Не було тоді ні війни, ні суші, ні потопу, ані моровиці. А була тільки зла воля одних людей проти інших. І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могилу — старих, молодих і дітей, і ще не народжених — у лонах матерів.

Сонце сходило над вихололими за довгу зиму полями, сідало за обрій кольору крові і не впізнавало землю. Чорне вороння зграями ширяло над селами, заціпенілими в тяжкому смертельному сні.

Танули на обширах України важкі сніги весни 1933 року, являючи світові трупний сморід, апокаліпсичні видива, співмірні хіба що з картинами Страшного Суду.

А чи була того року весна? Чи прилетіли до знайомих людських осель довірливі лелеки? Чи співали травневими ночами солов'ї? Ніхто того не пам'ятає сьогодні, пам'ятають інше.

На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються. Ноги тонесенькі, складені калачиком,

Великий живіт між ними, голова невелика, похилена лицем до землі, а лица майже немає, самі зуби зверху. Сидить дитина і гойдається всім тілом: назад — вперед, скільки видить, стільки і гойдається. І безконечна одна пісня напівголосом: їсти, їсти, їсти... Ні від кого не вимагаючи, ні від матері, ні від батька, а так, у простір, у світ — їсти, їсти, їсти.

Світ мав би розколотися надвоє, сонце мало б перестати світити, земля перевернутись — від того, що це було на землі. Але світ не розколовся, сонце сходить, земля обертається, як їй належить, і ми ходимо по цій землі зі своїми тривогами і надіями, ми, єдині спадкоємці всього, що було.

Тож пом'янемо хоч сьогодні, з непростим запізненням у кілька довгих десятиліть, великомучеників нашої складової історії. Пом'янемо і знайдемо в собі силу пройти за ними дорогою їхнього хресного путі. Не їм це потрібно, а нам. Все, що вони могли сказати світові, вони вже сказали. Тепер наша черга.

Тому давайте спробуємо розібратися у причинах голодомору.

Більшовики почали свою діяльність з Декрету про землю. Селяни повірили у вільне, заможне життя. Але скоро була запроваджена продрозверстка — у селян силою забирати хліб. По селах нищпорили продзагони під охороною військових частин.

На «зелену» неділю 1920 р. жителі Борисполя на Київщині підняли повстання проти радянської влади, проти хлібовикачки. Повстання було придушено, спалено 500 дворів, повстанці були розстріляні, а поранені — добиті. Але свої дії більшовики мотивували тим, що хліб був потрібний, щоб відбити напад інтервентів.

Спочатку було слово. І було те слово — колективізація, а за ним ще довга шеренга слів-чужинців — агітація, контрактація, екзекуція, реквізиція, експропріація, ліквідація... сільська влада почала погрозами і тортурами домагатися від селян їх вступу до колгоспу. Сталінська колективізація підвела селян до страшного — Голгофи. Уздовж

кордону України, де вмирали цілі села, де живі не встигали ховати мертвих, були виставлені збройні заслони. Жодна душа не повинна була вирватися з уготованого їй пекла. На шістнадцятому році революції, при владі, яка називала себе народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха, вмирали хлібороби.

Які ж наслідки голоду? Скільки людей загинуло? Чи це встановлено?

Голод поклав у сиру землю від 3,5 до 9 млн. селян. Третину померлих — діти, які не дали нащадків.

Наслідки голодомору — це великі духовні втрати, які цифрами не зміряти. Скільки селян, яким пощастило вижити, які були землеробами з діда-прадіда, відсахнулись від своєї селянської долі, зреклись мови своєї, звичаїв, пісень.

І ще одна гірка істина. У могилу голодомору зійшли кращі. Гинули працьовиті самостійні хазяї, яким пришивали куркульські справи. Усе здібне, талановите, здорове духом і тілом, що мислило і протестувало — все це винищувалося з корінням.

Отже, я переконана, що Відродження України можливе тільки тоді, коли народ поверне свою історичну пам'ять. Я думаю, що саме голодомор — один із найстрашніших уроків нашого народу. Саме цю подію ми повинні закарбувати у своєму серці і залишити в пам'яті на все життя. Згадуючи її, як невід'ємну частину своєї історії, про яку ніхто і ніколи не повинен забути.

***Сергій Крючок,
учень 10-го класу
Підлипенської загальноосвітньої школи
I-II ступенів № 15.***

УРОЖАЙ — 33...

Есе

Золотаве пшеничне поле розкинулося обабіч дороги. Знявши взуття, заходиш у живе море з дозрілим колоссям. Воно шумить та говорить до тебе. Зірвавши колосок, підно-

шу до вуха та слухаю розповідь. Розповідь жахливу та майже неймовірну, бо неможливо повірити в те, що спіткало наш народ.

Ішов 33-й рік. Голод, поневолення, мародерство, розстріли, канібалізм. Усе це було тут, на родючих землях багатой та щасливої України.

Масове фізичне винищення українців спричинили не природні катаклізми, стихійні лиха чи війна. А голод, штучний голод як свідомий терористичний акт політичної частини проти мирних людей.

Чому Україну називали житницею Європи? Хіба могли уявити, що народ-хлібороб помирає на чорноземах від голоду? А він же помирав.

Гинули мільйони. Унаслідок повного фізичного виснаження народу, репресій, канібалізму, самогубств.

Пухли від голоду. Марніли та помирали дорослі й діти. Людей ховали на цвинтарі, полі, під хатою, на дорозі.

Іду по золотавому полю. А що під ним? Що в землі? Можливо, Марія, Семен чи Іван, брат із сестрою чи мати з дитиною. Ніхто не знає...

Скільки українського народу прийняла наша земля? «Урожай» чорного 33-го становив 7 мільйонів українців. А можливо, й значно більше.

Ця книга побачила світ завдяки українцям з діаспори. Особлива подяка члену управи Фундації Багряного пану Олексію Коновалу (Чикаго, США), котрий взяв на себе головний тягар клопотів із збиранням коштів. Отож, щиросердно дякуємо наступним добродіям і установам:

Родина Галини та Олексія Воскобійник
(Фундація Багряного, США)
Фундація Геноцидного голоду в Україні в Чикаго
Ніна Колосовська (Niagara on the Lake, ON.,)
Людмила Неліпа (Niagara on the Lake, ON.,)
Українська національна кредитова
коператива в Нью-Йорку
Анна і Степан Феденки (Warren, MI.,)
Анатолій Валюх – Брантон (Menifee, CA.,)
Алла Черний (Oradell, N.J.)
Стенлі Вестон (Claremont, CA.,)
Іван Заковоротний (Oxford, CT.,)
Марія Андрусак (Warren, MI.,)
Юрій Розгін (Sterling Heights, MI.,)
Віктор Бабанський (Watchung, N.J.)
Софія і Микола Петруші (Troj, MI.,)
Валентина Чудовська (Wathersfield, CT.,)
Петро і Оля Матула (Potomac, MD.,)
Іван Свириденко (Shelton, CT.,)
Олександр Стрільбицький (Fort Wayne, IN.,)
Оля і Василь Карпенки в світлу пам'ять
Параски Халяви (Monroe, MI.,)
Марія Сулківська в світлу пам'ять
Параски Халяви (Monroe, MI.,)

ЗМІСТ

Сухоніс Ф. Замість передмови	3
СЛОВО КЛАСИКАМ	5
Улас САМЧУК. Марія	6
Василь БАРКА. Жовтий князь	46
З ДУШІ ТА СЕРЦЯ	67
Наталя ФЕДЬКО. Не бійся, Маріє!	68
Вибір	71
Микола КУЧЕР. Пакуда	72
Клавдія ФРОЛОВА. Рудька	81
Фідель СУХОНІС. Пофарбована підлога	90
Ростислав ВАСИЛЕНКО	
Спомин про голодне дитинство	102
Еліна ЗАРЖИЦЬКА. Три сходинки голодомору	106
ПОЕТИЧНИМ РЯДКОМ	121
Надія ФІЛЕНКО. Моє рідне село	122
Бабусині коралі	122
Неокупні жертви совісті	122
Людина-тінь	123
Маминою ласкою зігріті	124
Юрій ЗАВГОРОДНІЙ. Чорне небо розчахнулося	124
Марія ДРУЖКО «Палю свічки...»	134
Віра КРИВА. Український геноцид	135
Микола МИКОЛАЄНКО. Біди узор — голодомор	135
Жанна КРИЖАНОВСЬКА. Трагедія голодомору	137
МОВОЮ КІНО	139
Олег ЧОРНОГУЗ. Червона калина...	140
ЮНИЙ КОНОТОП ПАМ'ЯТАЄ	163
Конотоп	164
Ангеліна ПОПОВЦЕВА. Холодний поцілунок життя	165
Євгенія ДЕНЯК. Бувальщина	168
Марина ЩЕРБАНЬ. Прийшла біда	170
Яна АНДРІЙКО. На хресті голодомору	172
До Бога	174
Наталія ВИШНЯК. Трагічні спогади	175
Дарія КОНОПЛЯ. Хлопчина помирав...	176
Анна ТЕЛЬНА. Слово правди	177
Олександр ТРЕГУБ. Пробач, земле...	179
Аліна ПИПКО. За що?	181

Ольга ХУДЕНКО. Людська пам'ять	182
Діана ЗІНЧЕНКО. Пам'яті загиблих при голодоморі присвячується	183
Світлана ІЛЛЯШЕНКО. Чорна мозаїка	184
Тетяна ЮЩЕНКО. Спогади	187
Яна НОВІКОВА. У той голодний тридцять третій	189
Марина ЗАВАЛІЙ. Мовчання білого світу	189
Ільгар ВЕЛИЧКО. Не розумію...	192
Юлія СОМОК. «У пам'яті віків»	193
Сергій КРЮЧОК. Урожай-33...	196

З ДУШІ ТА СЕРЦЯ:

З-11 Альманах/Упорядник Ф. А. Сухоніс. —
Д.: Пороги, 2011.-204 с.

ISBN 978-617-518-168-3.

До альманаху «З душі та серця» увійшли твори авторів про найтрагічніші роки Голодомору в Україні. Книга складається із чотирьох розділів — прози та віршів.

УДК 081/082
ББК 94.3

Літературно-художнє видання

З ДУШІ ТА СЕРЦЯ
Альманах

Відповідальна за випуск Р. О. Лазарева
Технічний редактор В. В. Якименко
Коректори В. М. Орищій, А. О. Луковська

Формат 60x84¹/₁₆
Умовн. друк. арк. 11,86. Умовн. фарб.-відб. 11,86.
Обл.-видавн. арк. 10,6.
Тираж 1000. Замовлення №

Видавництво «Пороги»
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60
Телефони: 745-20-93, 745-22-46
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 7 від 21.02.2000